

Наукове видання

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ГОРЛІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ

ГРАНІ ІСТОРІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Відповідальна за випуск В.В. Концур

Технічний редактор А.М. Калашников

Комп'ютерне верстання та макетування О.С. Шалигіної

*За зміст і достовірність фактів, цитат, власних імен
та інших відомостей відповідають автори*

Підписано до видання 01.07.2014 р.
Формат 60x84/16. Папір 80 г/м².
Ум. друк. арк. 13,54. Обл.-вид. арк. 11,75.
Ум.-вид. арк. 10,92.
Тираж 300 прим. Зам. № 18.

Видавництво Горлівського інституту
іноземних мов ДВНЗ «ДДПУ»
Свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта видавничої справи
ДК № 1342 від 29.04.2003 р.
84626, м. Горлівка, вул. Рудакова, 25

ГРАНІ ІСТОРІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Горлівка
2014

УДК 94 (477)
ББК Т 63. 3(4 Укр) Т 63.3 (О)
Г 77

Редакційна колегія:

Головний редактор: **В.М. Докашенко**, докт. іст. наук, професор
Відповідальний секретар: **В.В. Концур**, канд. іст. наук, доц.

Члени редколегії:

П.В. Добров, докт. іст. наук, проф.
Г.П. Докашенко, докт. іст. наук, проф.
О.В. Крапівін, докт. іст. наук, проф.
Н.Р. Темірова, докт. іст. наук, проф.
О.В. Стяжкіна, докт. іст. наук, проф.
І.Я. Тодоров, докт. іст. наук, проф.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ №16793-5365Р від 01.06.2010 р.

*Рекомендовано до видання
Вченою радою ГІМ ДВНЗ «ДДПУ».
Протокол № 11 від 25.06.2014 р.*

**ВАК України включено до переліку наукових фахових видань, в яких
можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття
наукових ступенів доктора і кандидата наук в історичній галузі наук
(постанова Президії ВАК України від 22.12.2010 р. № 1-05/8).**

Грані історії : зб. наук. пр. – Горлівка : Вид-во ГІМ
ДВНЗ «ДДПУ», 2014. – Вип. 7. – 188 с.

У збірнику наукових праць розглядаються різноманітні актуальні
питання вітчизняної та всесвітньої історії, проблеми з міжнародних
відносин, історіографії та джерелознавства.
Для науковців, викладачів, студентів.

УДК 94 (477)
ББК Т 63. 3(4 Укр) Т 63.3 (О)

Колодчук Д. В. ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИКИ ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО САМОВРЯДУВАННЯ НОВОЇ СІЧІ	100
Концур В.В. ІДЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР РЕІНТЕГРАЦІЇ РЕПАТРИЙОВАНИХ ГРОМАДЯН У ПОВОЄННЕ РАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР)	108
Кормильцева Ю. В. ДЕРЖАВА ТА ПРОФСПІЛКИ: ПРОБЛЕМИ ТА ДОСВІД ЗАКОНОТВОРЧОСТІ	116
Мосієць О. В. ЗАХОЧЕННЯ ПРАЦІ СТАХАНОВЦІВ: МІЖ ПОЛІТИЧНИМИ ІНТЕРЕСАМИ ВЛАДИ ТА МАТЕРІАЛЬНОЮ ЗАЦІКАВЛЕНІСТЮ ТРУДІВНИКІВ	124
Муратова О. В. ЛІТЕРАТУРНЕ ШІСТДЕСЯТНИЦТВО В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ	137

**ПРОБЛЕМИ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИН**

Докашенко Г. П. ОСВІТЯНСЬКА ГРОМАДСЬКІСТЬ У КУЛЬТУРНОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ: УРОКИ ТА НАСЛІДКИ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ВЗАЄМИН СОЦІАЛІСТИЧНОГО ПЕРІОДУ)	145
Комар Я. В. ДИСПЕРСНІ ГРУПИ БОЛГАР ПРИАЗОВ'Я ЗА ДОБИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ	153
Самойленко Н. І. БОЛГАРСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ У ВИСВІТЛЕННІ М. С. ДЕРЖАВІНА	161
Петрова І. В. ВІЙСЬКОВО-ТОПОГРАФІЧНІ ОПИСИ ЯК ОДИН З НАПРЯМІВ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОЇ СТАТИСТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ ХІХ СТ.	168

РЕЦЕНЗІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ, ОГЛЯДИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Лукаш Г. П. МАР І МАРА: НОТАТКИ ПРО ПРОЧИТАНЕ (РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: МОРГУН В. А. МАР. «ПОЕМА ВОЛЬНОГО НАРОДА»: ВСТУП ДО САКРАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ / В. А. МОРГУН. – КИЇВ-ДОНЕЦЬК : «ПРОМІНЬ», 2013. – 168 С.)	178
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	182

ЗМІСТ
МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«ХРИСТІЯНСТВО ЯК СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ
ПРОФЕСІЙНИХ ТА ЖИТТЄВИХ КОМПЕТЕНЦІЙ МОЛОДІ»

Євсєєнко С. А. ДО ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПЕРШИХ ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАЙЦІВСЬКОЇ, ЗАЛІЗНЯНСЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ВОЛОСТЕЙ БАХМУТСЬКОГО ПОВІТУ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	3
Захарова Л. М. БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ 1596 Р.: ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ, НАСЛІДКИ.....	12
Кошелева І. В., Майсюк А. В. ЦЕРКОВЬ И ГОСУДАРСТВО: ОПЫТ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В СОВРЕМЕННОЙ БЕЛАРУСИ	20
Литвинский А. В. НЕОЯЗЫЧЕСКИЙ МИФ О РАННИХ СЛАВЯНАХ В СВЕТЕ ДАННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ.....	30
Мишечкин Г. В. ХРИСТИАНСКИЕ ЦЕННОСТИ В КУЛЬТУРЕ УКРАИНСКОГО СТУДЕНЧЕСТВА ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ.....	38
Навка І. О. ХРИСТІЯНСЬКІ ЦІННОСТІ І ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	43
Самарська О. В. РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РИМСЬКИХ ІМПЕРАТОРІВ У СХІДНИХ ПРОВІНЦІЯХ У І-ІІ СТ. Н.Е.	49
Сотнікова М. М. РОЛЬ БРАТСТВ У ЗБЕРЕЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ТРАДИЦІЇ (ХVІ–ХVІІ СТ.)	57

ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

Баликін І. І. РОЗУМІННЯ ВТІЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ В ДОНБАСІ (1943–1982 РР.).....	66
Докашенко В. Н. РУССКИЕ В НАЦИОНАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ ДОНБАССА И ФОРМИРОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ ЧЕРТ УКРАИНСКОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ (1959–2001 ГГ.)	78
Євсюкова Н. В. ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЗАЦІЇ РОБІТНИЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ЇЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991–2000 РР.)	86
Єпішева А. О. ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНВАЛІДІВ ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ УТВЕРДЖЕННЯ «ВІДЛИГІ» (НА МАТЕРІАЛАХ ЗАКОНУ СРСР ПРО ДЕРЖАВНІ ПЕНСІЇ ВІД 1956 Р.).....	93

МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«ХРИСТІЯНСТВО ЯК СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ
ПРОФЕСІЙНИХ ТА ЖИТТЄВИХ КОМПЕТЕНЦІЙ МОЛОДІ»

УДК 986.29(4Укр)
ББК Т-3 (Укр-4Дон) 52-41

Євсєєнко С. А.

**ДО ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПЕРШИХ
ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАЙЦІВСЬКОЇ,
ЗАЛІЗНЯНСЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ВОЛОСТЕЙ БАХМУТСЬКОГО
ПОВІТУ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ ХVІІІ –
ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

У статті робиться перша спроба наукового осмислення й дослідження зазначеної проблеми. На основі значної кількості фактичного матеріалу автор розкриває мовою документів маловідомі сторінки історії виникнення й розвитку перших православних храмів на території сучасної Горлівки – Свято-Вознесенського в селищі Байрак, Свято-Покровського в Зайцево, Архистратига Михайла і Свято-Миколаївського на землях села Залізного наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.

У сучасному житті суспільства спостерігається активізація церковних процесів, спричинених різними факторами, передусім, – міцною православною традицією, що стала складовою української ментальності, природною необхідністю заповнення світоглядного вакууму, що утворився після краху комуністичних ідей. Усе це призвело до збільшення кількості церковних громад, поповнення прихожан храмів людьми різного віку, зростання уваги до релігійних традицій та соціальних процесів, пов'язаних з цими проблемами. Але, на жаль, це не стосується історії, оскільки на регіональному рівні історія православних храмів нашого краю предметом наукового дослідження так і не стала.

Ми маємо поодинокі спроби висвітлення фрагментів історії виникнення православних храмів у роботах місцевих краєзнавців П. Яковенка та А. Шевченка, але предметом наукового вивчення обрана нами проблема так і не стала [1].

Свято-Вознесенський храм є найдавнішою церквою нашого краю. Знаходиться він на території селища Байрак. На час будівництва село Государів Байрак – велике й багате. Воно належало до числа значних і найстаріших населених пунктів Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Слово «байрак» означає «ліс в яру». Першими поселенцями в Байраці були запорізькі козаки. Тут знаходились їх зимівники. У 1770 році за розпорядженням Бахмутської провінційної канцелярії слобода Байрак була віддана під поселення іноземному народу – православним валахам. У 1780 році в слободі Байрак нараховувалось 305 чоловіків і 335 жінок [2]. Пізніше, після того, як було введено губернське управління, Байрак став волосним селом.

У донесенні Преосвященному Амвросію від 2 липня 1792 року Бахмутське духовне Правління характеризувалося так: «Ведомства здешняго села Государев Байрак жители поданным в сие Правление

прошением прописывая, что заложенная по благословению Вашего Высокопреосвященства в том их селе во именование Вознесения Господня церковь деревянным зданием строением совсем окончена и церковным благолепием украшена, также сосудами, книгами и прочими утварями снабдена, – просят о освидетельствовании оной церкви и утварей и о представлении к Вашему Высокопреосвященству, со испрошением на освящение церкви божественного антиминса и благословительной грамоты.. О чем Бахмутское духоаное Правление Вашему Высокопреосвященству донося, о выдаче на освящение ... Вознесенской церкви благословительной грамоты и божественного антиминса испрашивает милостивой архипасторской резолюции» [3].

За цим донесенням Преосвященний Амвросій Катеринославський резолюцією від 20 липня 1792 року благословив у слободі Государів Байрак освятити новоспруджену Свято-Вознесенську церкву і дозволив видати для цього новий освячений антімінс (шовкове покривало із зображенням покладання Христа в домовину та зашитими рештками святих мощів, які використовуються під час обряду Євхаристії – С.Є.).

Зі спогадів Феодосія (Макарьєвського) дізнаємося, що головними діючими особами під час будівництва церкви в Государевому Байраці, вкладниками і фундаторами були: слобідський старшина Василь Цуканов, збирач податків Іван Денаєв, Іордан Мангулов, Григорій Бердяга та інші [4].

15 жовтня 1793 року Бахмутський протоієрей Петро Расєвський за належним церковним чинопослідуванням в казенній слободі Государів Байрак освятив новоспруджену Вознесенську церкву і відкрив в ній богослужіння і священнодійство. Ця дерев'яна церква проіснувала до 1834 року.

У 1834 році жителями волосного села Государів Байрак побудовано нову кам'яну церкву. Знаходилась вона в декількох метрах від дерев'яної церкви. Будували її українці, волохи, молдовани, росіяни, тобто все православне населення села. Товщина стін сягає 1,5 метра. Вона частково збереглася до наших днів. Це найдавніша кам'яна споруда в нашому краї, яка збереглася до сьогодні.

У 1873 році на кошти прихожан церква була перебудована. До половини кам'яна, восьмерик, купол дерев'яний, престол один – на ім'я Вознесіння Господнього. Особливо шанована святиня – ікона Божої Матері з назвою «Достойно есть». У 1908 році тут нараховувалось 2897 чоловіків та 2591 жінок-прихожан. У церкві працювали три священники. Перший священник – Іван Олексійович Воблієв, закінчив духовну семінарію, нагороджений орденом святої Ганни 3-го ступеня. Одержував зарплату 108 крб. Другий священник – Фадей Георгійович Каніблодський, закінчив Катеринославське духовне училище. У цій церкві працює з 1895 року. Одержує платню 80 крб. Третій священник – Олексій Володимирович Феодол, закінчив духовну семінарію, нагороджений скуфією. Працює на громадських засадах, заробітну платню не отримує. Також в церкві було три псаломщики. Григорій Пимонович Бондаренко, 26 років, працює з 1907 року, одержує платню 40 крб.; Олексій Іонович Ломакін, 48 років, учитель співів, працює з 1904 року, одержує платню 27 крб.; диякон Ілля Іларіонович Шишков, 23 років, працює з 1906 року, заробітну платню не отримує, працює на громадських засадах.

У 1913 році нараховується прихожан: 3864 – чоловічої статі та 3532 – жіночої, охрещено – 665 осіб, вінчалось – 112, поховано – 306. У приході зареєстровано 61 сектант-євангеліст спільної статі. Церковної землі – 120 десятин в 7 верстах, дає прибуток в розмірі 1500 крб. Кружечний прибуток – 3400 крб. При церкві є три будинки для священників і один для псаломщика. Ще для двох псаломщиків будинків немає. Шкіл в селищі – 6: одна – церковно-приходська і п'ять земських. З 1900 року під церковно-приходським опікуством приходу в районі перебуває шахта Російсько-Бельгійського товариства (нині це шахта ім. Калініна). До церкви приписаний Миколаївський молитвений будинок в селі Віровка. Місцевість висока і суха. Причт (штат): 3 священники і 3 псаломщики, з яких один священник і 1 псаломщик проживають в селі Віровка. Перший священник Юхим Нестеров Зайцев. 31 рік. Закінчив духовну семінарію; псаломщик з 1907 року, священник з 1912 року, нове місце друге з 1912 року. Одружений, три малолітніх дитини. Казенне жалування – 105 крб. 84 коп. Другий священник Микола Трифонов Попов. 26 років, закінчив духовну семінарію; священник з 1913 року, нове місце перше. Одружений, без дітей. Казенне жалування – 78 крб. 40 коп.

На початку 30-х років ХХ ст. церкву закривають. Знімають дзвони, зносять куполи. Приміщення церкви радянська влада використовує під склад зерна. У роки Великої Вітчизняної війни, в 1942 році, німецька влада дозволила православній общині знову відкрити церковну службу в Свято-Вознесенській церкві. З того часу церква вже більше не закривалася. У 1956 році в церкві був проведений ремонт, але радянська влада не дозволила побудувати дзвіницю і купол над церквою. На початку 80-х років біля церкви побудована дзвіниця. У 2013 році виповнилось 220 років Свято-Вознесенській церкві, але ніяких урочистих церемоній не було...

Ще одним із найстаріших в нашому краї є Свято-Покровський храм. Так, у 1776 році губернатор Азовської губернії Василь Олексійович Чертков, об'їжджаючи наш край, велів в урочищі Жований Ліс, балках Сухий Яр і Житній Яр організувати державну військову слободу, яку назвали Зайцеве. Основою нового поселення стали зимівники та хутори запорізьких козаків на річці Бахмут. Ці зимівники були відомі ще з кінця XVII століття, а у 1778 році сюди переселились сім'ї з Полтавської та Чернігівської губерній [5].

Надзвичайно важкі умови життя в нашому краї висували на перший план людей кмітливих і енергійних. До таких належав і один з перших поселенців – Микита Якович Дев'ятилов, іменем якого названа південна частина села Зайцево і станція на залізничній дорозі.

За легендою, яка дійшла до наших днів, першим поселенцям слободи Зайцеве, запорізьким козакам, на мальовничому схилі балки Житній Яр, поблизу джерел з чистою водою, напередодні великого свята Покрови явилася народу ікона Божої Матері – заступниці і покровительки запорізьких козаків. Саме на цьому місці й вирішили побудувати церкву на ім'я Покрови Пресвятої Богородиці.

Микита Дев'ятилов, разом з виборними сільського сходу, організував збір коштів, на які придбали в селі Маяки дерев'яну церкву. Перевезли її в Зайцеве, і звернулись в Бахмутське духовне Правління за дозволом на побудову. Так, у листі Бахмутського духовного Правління Катеринославської єпархії від 13

лютого 1794 року преосвященному Гавриїлу йшлося: «Бахмутського уезда казенной деревни Зайцевой общество поселян, поданным мне прошением изыскания намерение свое соорудить в той деревне Зайцевой церковь во имя Покрова Пресвятыя Богородицы, к чему уже как все лесные материалы, так и церковная утварь имеется в готовности, просят о исходотайствовании у духовной власти позволения на сооружение оной; поелику жители, не имея вблизи церкви, претерпевают в исполнении христианских обрядов крайнюю нужду; в оной же деревне состоит дворов 120, в них душ мужеска 343, а женска 330, а всего 673 человека, препровождая у сего в оригинале прошение означенного общества поселян и план церковной отмеженной земли, вашего Высокопреосвященства покорнейше прошу о построении в помянутой слободе церкви во имя Покрова Пресвятыя Богородицы, преподать архипастырское еще благословение и меня удостоить о том благосклонным известием» [6].

При розгляді всіх обставин цієї справи і наданих до неї довідок преосвященний Гавриїл резолюцією від 17 лютого 1794 року дозволив у казенній слободі Зайцевій, вона ж Микитівка, побудувати дерев'яну церкву на ім'я Покрови Божої Матері. Того ж 17 лютого з Катеринославської консисторії у Бахмутське духовне Управління з приводу цього питання було відправлено наказ. 1 жовтня 1794 року Бахмутський протоієрей Петро Росевський соборно, за належним церковним чиноположенням, в слободі Зайцевій освятив місце під церкву, поклав закладку на її будівництво, і на місці робіт встановив хрест [7].

Рапортом від 10 вересня 1795 року Бахмутське духовне Управління доносило преосвященному Гавриїлу: «Бахмутського уезда слободы Зайцевой, жители в поданном в сие Правление прошении прописали, в оной же слободе строящаяся вновь деревянная во имя Покрова Пресвятыя Богородицы церковь строением приведена к окончанию и внутренно иконостасом, книгами, ризницею и прочими вещами снабдена без недостатку и тем изготовлена к освящению, – просят о испрошении божественного шелкового антиминса и на освящение сказаного храма, архипастырского благословения: какие ж в оной церкви имеются утвари, при сем прилагается опись. А потому Вашему Высокопреосвященству о выдаче на освящение во оной слободе Зайцевой Покрова Богородицы церкви шелкового святого антиминса духовное Правление представляя, испрашивает архипастырской резолюции» [8].

Згідно з рапортом, преосвященний Гавриїл резолюцією від 21 вересня 1795 року дав благословення протоієрею Стефану Ревуцькому освятити в слободі Зайцеве-Микитівка новозбудовану Свято-Покровську церкву, і дозволив видати для цього новий освячений антимінус. 8 жовтня 1795 року із Катеринославської консисторії відправлений в Бахмутське духовне Управління наказ про це.

8 листопада 1795 року протоієрей Стефан Ревуцький соборно, за належним церковним чиноположенням, в слободі Зайцеве освятив новозбудовану Свято-Покровську церкву, відкрив у ній богослужіння і священнодійство [9].

У зв'язку з нестачею професійних священнослужителів Бахмутське духовне Управління вимушене було залучати служити на ниві Христовій

Мосієць Олена В'ячеславівна – аспірантка кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Муратова Ольга Віталіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії літератури та історії українсько літератури Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Навка Ірина Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедрою філософії та політології Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Петрова Інна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук, Донецький державний інститут здоров'я, фізичного виховання і спорту Національного університету фізичного виховання і спорту України

Самарська Олена В'ячеславівна – магістр історії Донецького державного коледжу харчових технологій і торгівлі.

Самойленко Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

Сотнікова Марія Михайлівна – магістрантка Державного закладу «Луганський національний університет ім. Т. Шевченка».

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баликін Іван Ігоревич – пошукувач кафедри історії України Донецького національного університету.

Докашенко Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор, директор Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Докашенко Галина Петрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Євсенко Сергій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціальних дисциплін Донецької академії автомобільного транспорту.

Євсюкова Наталя Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Єпішева Анжела Олександрівна – викладач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Захарова Лілія Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Колодчук Діна Валеріївна – кандидат історичних наук, викладач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Комар Яна Володимирівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Концур Вікторія Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Кормильцева Юлія Володимирівна – аспірантка кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Кошелєва Ірина Володимирівна – старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Барановичського державного університету (Республіка Білорусь).

Литвинський Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Барановичського державного університету (Республіка Білорусь).

Майсюк Анатолій Васильович – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Барановичського державного університету (Республіка Білорусь).

Мишечкін Геннадій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Донецького інституту туристичного бізнесу.

найбільш освічених і знаючих церковні обряди людей. Так, в серпні 1795 року звільнений від справ Бахмутського земського суду колежський регістратор Михайло Уманський розпочав промоцію посвячення в слободу Зайцево, і 28 жовтня 1795 року був направлений туди священнослужителем.

Дерев'яна церква Покрова Пресвятої Богородиці в слободі Зайцево прослужила майже 70 років. На початку 60-х років XIX століття перед жителями с. Зайцево постало питання про будівництво нової, вже кам'яної церкви.

Так, протягом 1863–1864 років було побудовано нову церкву з місцевого каменю, зали кам'яні, а верх – дерев'яний, з одним престолом – на ім'я Покрова Пресвятої Богородиці. Церкву будувала приїжджа артіль цегельників і теслярів – професійних спеціалістів на кошти прихожан за підтримки і допомоги всього населення Зайцево-Микитівка. Кожний двір в селі повинен був обробити певну кількість місцевого каменю для стін церкви. Також кожний двір здав не одну тисячу курячих яєць для приготування суміші розчину для міцної кладки [10].

По завершенню будівництва й освячення церква Покрова Пресвятої Богородиці стала однією з найбільших і найкрасивіших у нашому краї. На всю округу славився церковний дзвін та церковний хор, а на богослужіння приїжджали і приходили поселенці з навколишніх сіл та хуторів.

У 1908 році в приход Свято-Покровської церкви входили: село Зайцево – 797 дворів, 3188 чоловіків і 2871 жінка; село Параскавівка – 10 дворів, 41 чоловік і 32 жінки; село Озерянівка – 10 дворів, 42 чоловіки і 32 жінки; село Миколаївка – 9 дворів, 38 чоловіків і 39 жінок; хутір Байрацький – 53 двори, 264 чоловіків і 209 жінок. Усього в приході було 879 дворів, 3573 чоловіки та 3183 жінки, а всього 6756 прихожан. Церковну службу в Зайцево проводили: перший священник Андрій Олександрович Феодосєв, закінчив Катеринославську духовну семінарію, благочинний Бахмутського округу, опікун церковної школи та школи грамотності, депутат з'їздів духовенства, нагороджений на престольним хрестом; другий священник Мар'ян Григорович Верецький, закінчив курс духовної семінарії, викладач закону Божого; позаштатний священник – Віссаріон Феодосєв, 77 років. Також в церкві були два псаломщики: Павло Васильович Діаконов, закінчив курс церковно-учительської школи, та Симон Дмитрів Попов, закінчив Бахмутське духовне училище. Просфорня – вдова Марія Діаконова [11].

На 1913 рік ми находимо свідчення, що село Зайцево-Микитино входило в склад Залізнянської волості, і на його території була Покровська церква: стіни кам'яні, верх – дерев'яний, побудована в 1863 році; поблизу церкви садиба священника. Нараховувала прихожан: 3888 осіб чоловічої статі та 3326 – жіночої статі. Охрещено 554, вінчалось 182, поховано 234, євреїв 3 сім'ї; церковна земельна садиба 780,5 квадратних саженив, орної землі 95 десятин, землі обробляє притч; капітал притчу – 14943 крб. 34 коп., кружковий прибуток – 3454 крб. 44 коп.; шкіл три: одна церковно-приходська, одна земська 2-х класна і одна земська 1-но класна; церковно-приходське опікунство з 1888 року; виселки: Параскавівка Азарянка, Миколаївка, Платонівка, Байрацькі хутори. Місцевість висока, суха. Притч: 2 священники, 2 псаломщики.

Перший священник – Андрій Олександрович Феодосьєв, 51 рік, закінчив духовну семінарію, псаломщик з 1885 року, священник з 1888 року, нове місце перше, одружений, 4 дітей, 3 з яких навчаються. Казенне жалування – 108 крб. Другий священник – Тіт Євдоким Кашенко, 32 роки, закінчив духовну семінарію, псаломщик з 1906 року, священник з 1908 року, нове місце перше, одружений, бездітний. Казенного жалування не має.

Псаломщик – диякон Симон Дмитрієв Попов, 54 роки, з трьохкласного духовного училища, псаломщик з 1890 року, одружений, 8 дітей, 5 при ділі, 3 навчаються. Казенне жалування 40 крб. Другий псаломщик – Павло Васильович Діаконов. 37 років, псаломщик з 1896 року, одружений, 4 дітей. Казенне жалування 27 крб.

Церковний староста: Костянтин Шликов. Продано свічок 64 пуди. Вдова священника Марія Діаконова одержує допомогу на опікунство 60 крб. Позаштатний священник Віссаріон Феодосьєв одержує опікунську допомогу – 60 крб. [12].

За часів радянської владі для Покровської церкви настали трагічні роки. У кінці 20-х – на початку 30-х років церкву закривають. А в 30-ті роки церква була зруйнована комуністами і комсомольцями. Пізніше залишки храму хотіли пристосувати під клуб. Почали в ньому показувати кінофільми, але звучання було таке, що нічого не можна було розібрати. Не вдалося використати храм і під театр. Тоді пристосували його під склад. А огорожу, якою було обнесене церковне подвір'я, зняли, й огородили в Горлівці парк ім. Горького. Так і залишились до наших днів її руїни. У 30-ті роки ХХ століття приміщення церкви було насильно відібране у православної общини і використовувалось під школу. У роки Великої Вітчизняної війни православна община відновила свою діяльність й існувала до 1962 року. У кінці 80-х років розпочалась спроба відновити церкву. У 1989 році Покровський православний прихід знову відродився і розпочав свою діяльність. У 1991 році міською владою Горлівки було виділено 60 тис. крб., утверджено проект реставрації головного корпусу Свято-Покровського храму. Голова Микитівської райради сказав: «Якщо реально оцінювати економічну ситуацію, якщо бути чесним і відвертим, то зараз зробити щось конкретно щодо храму важко. Питання про реставрацію Свято-Покровського храму доводиться тимчасово відкласти...». У 1991 році було споруджено невелике приміщення для церкви, яка називається Тихонівська. 13 вересня 1991 року в ній відбувається служба для прихожан села Зайцеве.

У 1994 році відзначалось 200-річчя Свято-Покровському храму в с. Зайцеве. 14 жовтня 1994 року – Свято Покрови Пресвятої Богородиці.

В 1796 році в «Бахмутском уезде села Железнага ... Архистратига Михаила церковь спроеием окончена и ко освящению уже изготвлена.» [13]. А уже 16 декабря 1796 года Петр Расевский освятил новоооруженную Архангело-Михайловскую церковь и открыл в ней богослужение и священнодействие [14].

На території нашого міста є ще один храм, знаковий для нашого міста – Свято-Макарівський. Так, 16 серпня 1878 року відбулось урочисте відкриття гірничого училищу імені С. С. Полякова навпроти прохідної машинобудівного заводу. В урочистостях брав участь і священник з села

недовіра до написаного, що посилюється, коли замислишся над тим, а який шлях далі, як це може бути втілене, як зібрати і де знайти «свідомих елементів громадянського суспільства»... Марєво...

Щоправда, варто зазначити: автор чудово поінформований щодо світоглядного дуалізму, закладеного у назві його твору. Більше того, свідомо використовує цей дуалізм при конструюванні звивистої сюжетної лінії. В залежності від наших думок та вчинків, Божий камінь МАР у витоках Росії, колиски трьох братніх східнослов'янських народів, виявиться або милостивим Господом, або безжалісним ворогом роду людського, який перекреслює наші надії на краще життя і розв'язує вселенський Апокаліпсис:

«МАРУдна справа – розбудова України!

За допомоги Бога і прадідів

Беремося сьогодні ми до цієї справи,

Щоб кращий із родів

Зійшов, набрався сили і розцвів

У межах сильної держави.

Бо МАР за Далем – луганським козаком

І, правди діти ніде,

Славетним нашим вченим-чумаком,

Це камінь праслов'янський межовий –

Від нього піде

Нове, щасливіше життя.

А, може, й не піде?

Що як не знайдемо ми той наріжний камінь?

Тоді буде старому вороття,

А нашій справі ми скажемо: «Амінь!»

Каток системи задушить малеє дитя

Ще у колиці. І набере, за версії знавця його,

Нового значення свого

Те давнє слово МАР –

МАРА, приМАРА, привид і кошМАР.

І привид цей впродовж безцільного життя

Буде вночі являтися нам із небуття

Як званий і незваний гість,

Щоб мучить нашу совість...» (с. 28).

Коли розглядати назву з цієї точки зору, як літературний прийом, що дозволяє вибудовувати філософсько-історичну концепцію поеми, відрізнити та виокремлювати її пізнавальні рівні, то багатогранну алегоричність МАРу слід визнати вдалою авторською знахідкою.

Загалом, при існуючому дефіциті, якщо не сказати вакуумі, україномовної літератури сакрального, духовно-героїчного спрямування, вихід у широкий світ «Поєми вольного народа» потрібно вітати як непересічну подію. Побажано їй щасливої дороги, а її автору – полум'яному професору Моргуну – нових творчих успіхів.

слов'янському пантеоні богині Марá – богині Зла, Темної ночі, жажіття, ворожнечі, хвороб і смерті, повелительки підземного царства з 13 доньками – маренятами, які теж приносять людям неймовірні душевні страждання, численні хвороби і смерть. Були й інші боги: Морок (дух підземного царства), Марена (богиня, пов'язана із сезонними ритуалами умирання і воскресання природи), Мана, Морока (сестри Мари). Мара навювала сон, напускала на людей туман. Звідси безліч споріднених слів: мара, марево, примара, маяти, мрії, затьмаритись, запаморочення, марний, марніти, морити. Наявність такого широкого словотвірного гнізда засвідчує поширеність лексеми саме з таким значенням. Подібні значення подають й російські, а також різні тлумачні та етимологічні словники, що припускають зв'язок із праслов. *mor* – 'мерти': *marčiti* – 'старитися', 'дряхлеть'; *marñnyj* – 'тщетний', 'напрасний'; *mar* – 'солнечный зной', 'сухая мгла', 'сон', 'морква' – 'трясина', 'болото'; білор. *марны* – 'даремний'; болгар. *мараня*, *марен*, *сербохорв. □-мара*, в.-луж. *womara* – 'духота', 'полусон', 'обморок', естон. *tardus* – 'примара'. У «Велесовій книзі» є слова: Се б то Мар иде на них і Мор. Се двое візьмуть сили їхні і змечуть їх під мечі наші (за В. Войтовичем, с. 287). Підтверджується подане значення і фразеологізмами Мара обмарює ('хто-небудь позбавлений можливості правильно сприймати й усвідомлювати що-небудь'); Що за мара! ('ужито для вираження здивування з якогось приводу').

Додамо ще знайдені спільнокореневі позначення нечистої сили, біса в російській та українській мовах: мардуй, марник, марюка. Навіть «Полный церковно-славянский словарь (со внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений)» (Протоиерей Григорий Дьяченко. Репринтное воспроизведение издания 1900 г. / Г. Дьяченко. – М. : Издательский отдел Московского патриархата, 1993. – 1131 с.) подає значення лексеми мара як 'обморок', 'изступление', 'потеря сознания' (с. 318). Втім, уже на с. 1042 у «Прибавлениях, словах пропущенных, дополнениях и поправках» знаходимо-таки марь (із позначкою Саратов. губ.) – 'холмь', санскр. *maru* – 'гора'. Отже, це слово пізнішого походження, запозичення з латинської мови через посередництво польської лексеми *margo* – 'край', 'межа'; днв. *marcha* – 'кордон, рубіж'; дангл. *mearg* – 'т.с., межовий знак' (ЕСУМ, с. 391). Лише у В. І. Даля мар (із позначкою «ого-вост.») має головне і єдине значення «одинокий бугор, курган, насыпь или природная сопка», «сложенная... из камней... пирамида» «на сторожевых высотах». Негативні, потойбічні контексти Володимир Іванович переносить на слово «мара». (Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: Современное написание. – В 4-х т. – Т. 2. И–О. – М. : ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель», 2003. – С. 485).

Виходить, той МАР у Межовика – все ж слово пізнішого походження, незважаючи на посилання до санскриту, і тому важко погодитися із автором, який вважає значення 'кордон', 'межа' основним (с. 19). Козаки-характерники могли напускати мару, і тому були марами. Інші трактовки не виключені, однак, на наш погляд, є менш імовірними.

Тож «сон наяву» – передусім, наслідок враження від назви книги крізь призму значення слова 'сон', 'марево', 'туман'. А назва, заголовок – це своєрідний вхід у текст, перше його сприйняття. І виникає відповідно певна

Государів Байрак Микола Герцик. Саме він освятив приміщення училища, в якому також була і домова Макар'ївська церква. Приміщення училища являло собою великий триповерховий кам'яний будинок, вкритий залізом, який стояв окремо на досить високому місці біля станції Корсунь (зараз Горлівка) Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Нижній поверх було зайнято трьома спальними кімнатами, їдальнею, кухнею та кімнатою для сторожа. На другому поверсі було розміщено три класні кімнати, фізичний кабінет і церква. На третьому поверсі були розташовані хори для церковного співу [15]. Зараз збереглась тільки частина цього перебудованого в радянські часи будинку.

У церковний притч у 1895 році входили: священники Георгій Фонте і Віталій Лашкевич та диякон Дмитро Трофиновський.

Але вже у 1904 році у звітах управління Товариства Південно-Російської кам'яновугільної промисловості відмічається: «необхідно ... побудувати нову церкву, оскільки Макар'ївська не може розмістити достатню кількість прихожан, калькуляція на ці роботи вичислена в сумі 66 тисяч крб. До 31 грудня за цією статтею витрачено 8 тисяч 882 крб. 67 коп.» [16]. Отже, Свято-Миколаївський храм, розміщений недалеко від шахти «Корсунська копь № 1», розпочали будувати в 1893 році. Відкриття храму відбулося 21 травня 1905 року в день Святого Миколи, коли було перенесено останки святителя Миколи до міста Бара (область Апулії на півдні Італії) в 1087 році.

У 1905 році в приході Миколаївської церкви народилося 736 жителів; із них 374 хлопчики та 362 дівчинки. Народилося 14 близнят; підкидишів 2. Померло 367 жителів; із них 204 особи чоловічої статі та 163 жінки. Померло насильницькою смертю – 26 жителів. Церковний притч складали: священники Михайло Муравйов та Михайло Кудрявцев; диякони: Еліодор Богородицький та Іоан Гаркаленко [17].

У 1907 році приход Миколаївської церкви складав: селище Горлівка – 429 дворів; населення: чоловіків – 1716, жінок – 1106; село Ксенівка – 53 двори, 215 чоловіків та 190 жінок; хутір Байрацький – 27 дворів, 108 чоловіків та 92 жінки; хутір Стінки – 34 двори, 139 чоловіків та 146 жінок. Притч храму: два священники та два псаломщики.

Перший священник Михайло Якович Муравйов, закінчив Катеринославську духовну семінарію; з 1882 року псаломщик а з 1883 року священник. У Горлівці з 1900 року працює в Макар'ївській, а з 1906 року в Миколаївській церкві. За бездоганну службу Михайло Муравйов був нагороджений скуфією. Другий священник – Григорій Федорович Федоров – закінчив Катеринославську духовну семінарію. У Горлівці з 1907 року.

Перший псаломщик, диякон Федір Іванович Богородицький, вчитель церковно-приходського училища. Другий псаломщик, диякон Іван Данилович Гаркаленко, закінчив духовне училище. Всі служителі церкви були одружені, мали дітей. Фонд заробітної плати складав 2400 крб.

У 1913 році Горлівка (селище) Залізничної волості, Миколаївська церква, кам'яна, побудована в 1905 році. Особливо шановані святині: ікона Святителя Миколая, освячена на останках святителя в м. Бар, Тихвінська Божа Матір. Поблизу церкви садиба священника. Прихожан: 2014 чоловіків, 1866 жінок; охрещено 857, вінчалось 80, поховано 450. Католиків – 285 спільної статі, лютеран – 31 спільної статі, євреїв – 582 спільної статі,

магометан – 72, сектантів – баптистів – 17. Церковної землі немає. Капітал церкви у рентах, 2000 крб. Кружковий дохід не зазначений. Квартири для двох притчів, які потребують ремонту [18].

Школи: одна двокласна і три однокласні М.Н.О., одна церковно-приходська, одна штейгерська, одне комерційне училище Міністерства торгівлі і промисловості. Братство на ім'я святителя Миколая з 1904 року. Церковно-приходське опікунство з 1900 року. Шахти Південно-Російського Товариства. Поселення: Берестова – за 5 верст, Стінки – за 1 версту, Ксенівка – за 3 версти, хутір Байрацький – за 3 версти. Є стара церква на ім'я Святого Макарія Єгипетського, а також приписний молитовний будинок при шахті № 5. Місцевість суха, але не велика.

Притч: 3 священники і 3 псаломщики. Перше місце священника вільне (вакансія). Жалування від копальні 600 крб. Другий священник Григорій Федорович Федоров, 40 років, закінчив духовну семінарію з першим розрядом. Псаломщик з 1897 року, священник з 1900 року, нове місце друге з 1907 року. Одружений, один син, навчається. Жалування від копальні 600 крб. Третій священник Павло Іванов Іваненко, 38 років, закінчив духовну семінарію; псаломщик з 1898 року, священник з 1900 року, нове місце четверте з 1913 року. Скуф'я з 1911 року. Одружений, 3 дітей, з яких 1 навчається, а двоє – малолітні. Жалування від копальні 600 крб.

Псаломщик-диякон Іоан Давидів Гаркаленко, з 2-х класного духовного училища; диякон з 1906 року, нове місце перше. Одружений, 2 дітей. Жалування від копальні – 200 крб. Псаломщик Олександр Архипов Ігнатенко, 26 років, з церковно-учительської школи; псаломщик з 1909 року. Не одружений. Жалування 200 крб. Псаломщик Михайло Федоров Чернов, 22 роки, закінчив духовну семінарію; псаломщик з 1913 року. Не одружений. Жалування 200 крб.

У 30-ті роки ХХ століття храм закривають. Були розібрані куполи, притвори. Загальний вигляд храму зберігся частково. Після закриття церкви і до 1941 року вона використовувалась під лабораторію Доненерго. І тільки в період тимчасової окупації німецька влада дозволила відкрити службу в церкві. Куполи храму були відбудовані в 1942–1943 роках. Тоді ж православна община відновила свою діяльність. Остаточно приміщення Свято-Миколаївського храму відбудовано в 1989 році. У церкві був відкритий другий приділ на честь чудотворця Никона. У зв'язку з чим, у 1980 році храму присвоєно найменування «собор». Можливо, з часом, відкриють і третій приділ – на честь Тихвінської Божої Матері. Старожили розповідають, що ще до 1917 року, під час чуми в Горлівці, з цієї іконою ходили вулицями селища й вона захистила жителів нашого краю від чуми.

З липня 1994 року згідно з рішенням Священного Синоду Української Православної Церкви про поділ Донецької єпархії на дві – Донецько-Маріупольську і Горлівсько-Слов'янську, Свято-Миколаївський собор почав називатися кафедральним.

У підписаному Блаженним Володимиром, Митрополитом Київським і Всією України, листі № 68 від 11 квітня 1997 року дається таке пояснення щодо територіального поділу між Горлівською і Донецькою єпархіями Української Православної Церкви: «У відповідності з рішенням Священного Синоду Української Православної Церкви від 29 липня 1994

господарство (козацько-селянсько-фермерська республіка). Запорукою цих перетворень Межовик вважає ентузіазм «професури». Вона «очолює процес покозачення свідомих елементів громадянського суспільства». Відомо ж, що здавна Україна дивувала світ своєю освіченістю. Ми «люде вчені, кохаємось у науках і законах, гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії», – наводить слова Павла Алепського Іван Огієнко в своїй «Історії культури».

Зрештою, книга написана гарною мовою, легко читається і сама «Поєма...», безперечно самобутня, але десь і стилізована під Шевченка (тільки його поема містить у назві старослов'янське «денним» землям, автор не зовсім точно відтворює назву поеми), і проза, про яку не хочеться сухо сказати «науково-популярна» чи «науково-публіцистична». Це щось більше і краще за таке визначення. Це пристрасний поетичний монолог, стиль-слово справжнього науковця-публіциста, якому не байдужа доля рідної країни.

Отже, наш Межовик належить до «гарячих апостолів і адаптів» (І. Франко), одержимих ідеєю вмістити нашу історію в межі сакрального часу і простору, що становить «своєрідний рефлекс найархаїчніших тем містичних мандрів до місць, де сходяться «горній» і «нижній світи» і де можна спілкуватися з вищими силами» (М. Попович). Але рефлекс уже сучасний, поставлений на міцний науковий ґрунт із еkleктикою різних теорій та гіпотез: тут і згадувані позиції провіденціоналізму та креаціонізму, і синергетика з її неврівноваженими системами, і кліматична геополітика з палеокліматичною періодизацією, і Хайнріхова подія, і очевидні екскурси до культурогенезу М. Чмихова тощо. Без сумніву, усе це цікаво, розумно, повчально, потрібно, своєчасно.

І все ж... Стан «сну наяву». Думаю, викликаний він передусім самою назвою. Ну, не надто подобається мені оцей МАР. Я не історик, я філолог, (щоправда, деякою мірою вважаю себе уже і культурологом – «волею долі»). Тому одразу звертаюся до різних словників: Аверинцев С. С. Софія-Логос. Словник / С. С. Аверинцев. – К. : Дух і Літера, 1999. – 464 с.; Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.; Етимологічний словник української мови: У 7 т. / [Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.; Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.; Грінченко Б. Словарь української мови: В 4 т. / Б. Грінченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1907–1909. – Т. 3. – 506 с.; Словник імен богинь дохристиянських цивілізацій. – Вінниця : О. Власюк, 2005. – 326 с.; Словник української мови: В 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1. – 799 с.; Словник фразеологізмів української мови / [Укл. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с.; Етимологічний словник славянських мов: Праславянський лексический фонд / Под ред. чл.-кор. АН СРСР Трубачева О.Н.– Вып. 5. – М. : Наука, 1978. – 232 с.; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т.: Пер. с нем. и дополн. О. Н. Трубачева. – М. : Прогресс, 1987. – Т. IV. – 860 с.; Фразеологічний словник української мови: У 2 т. – К. : Наук. думка, 1993; Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2003. – 735 с.

Аналіз інформації словників дає підстави стверджувати: в українській мові у слові мар переважає первісне значення, пов'язане з існуванням у

РЕЦЕНЗІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ, ОГЛЯДИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

УДК 94 (477)
ББК Т 63.3 (4Укр)

Лукаш Г. П.

МАР І МАРА: НОТАТКИ ПРО ПРОЧИТАНЕ (РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: МОРГУН В. А. МАР. «ПОЕМА ВОЛЬНОГО НАРОДА»: ВСТУП ДО САКРАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ / В. А. МОРГУН. – КИЇВ-ДОНЕЦЬК : «ПРОМІНЬ», 2013. – 168 С.)

Книга професора, доктора історичних наук, академіка Української академії історичних наук при Інституті історії НАН України і Міжнародної академії прогнозування В. А. Моргуна «Мар. «Поема вольного народа»: Вступ до сакральної історії України» (Київ-Донецьк : «Промінь», 2013. – 168 с.) викликає цілу гаму почуттів, різних і суперечливих, – від перманентного почуття гордості за свою, за словами автора, «духовно-героїчну історію» (бо я сама є нащадком славного козацького роду: один з моїх предків – козак Корній з Черкаського куреня; другий – писар канцелярії Богдана Хмельницького), торжествуючої віри у незнищенність і відроджуваність національної ідеї, якоюсь мірою – певного відчуття самовдоволення («Це ж треба, і я так думала!»), до відчуття стану «сну наяву».

Спробую розібратися у цих почуттях.

По-перше, справді, «сакральна історія, як і національна ідея, повинна бути у кожного поважаючого себе народу» (цитую автора). І ґрунтовність вибудованої сакральної історії на засадах провіденціоналізму та креаціонізму, запропонована у рецензованій книзі, приваблює своєю логічністю, ретельністю дібраного фактажу, ілюстраціями і переконливим їх трактуванням. Спрацьовує вдала ідея «золотої пропорції прози, поезії та зорових образів». Аналіз подій давнього часу і буквально вчорашніх днів – маніфестація козацького духу майданів, занурення у витоки православ'я, несподіване зіставлення близьких знакових фактів та їх виражений коментар, безперечно, викликає жагучий читацький інтерес і тримає інтригу.

По-друге, апологетика «Чорного Божого каменю Мару, «кону Землі Руської» та оберегу Русі-України, що височіє у Погребищі-над-Россою, заповідному куточку Поділля», постійно, але зрештою, ненав'язливо, проголошувана Межовиком (і псевдонім доречний!), служить задоволенню читачів у плані сприйняття на часі вкрай потрібної сьогодні конкретної історикої теорії сакральності української землі, якої ще не існувало.

По-третє, автор – чи не найголовніше! – пропонує вихід із сучасної ситуації в Україні, яка викликає зараз здебільшого зневіру і безнадію в українців. Вихід – проект Нового Звенигорода, екосоціонаукограда (а от слово коструbate, некрасиве) у витоках Росі, Земного прообразу Небесного Єрусалима, інші регіональні етноцентристські еконаукогради, що постануть у всихаючих витоках українських річок, і – відродження з Божого благословення козацької України «з перезавантаженням її головних символів», яка виживе і відновиться через високопродуктивне сільське

року про поділ Донецької єпархії на дві самостійні: Донецьку і Горлівську, і ресстрації Статутів цих єпархій в Раді у справах релігійних організацій від 12 січня 1995 року і адміністративно-територіального поділу Донецької області дано пояснення: ...в склад Горлівської єпархії входять населені пункти таких районів: Краснолиманського, Слов'янського, Артемівського, Костянтинівського, Шахтарського, Олександрівського, Добропільського, Красноармійського, а також населені пункти, які входять в міські Ради обласного підпорядкування: Горлівського, Дебальцевського, Артемівського, Дзержинського, Добропільського, Дружківського, Єнакієвського, Кіровського, Костянтинівського, Краматорського, Краснолиманського, Слов'янського і Шахтарського.

До 1998 року Горлівсько-Слов'янську єпархію очолював єпископ Аліпій (Погредняк). З 1998 року – митрополит Іларіон (Шукало), а з січня 2007 року єпископом Горлівським і Слов'янським було обрано Митрофана (Нікітіна).

РЕЗЮМЕ

Это первая попытка научно исследовать названную проблему. В статье на большом фактическом материале автор раскрывает языком документов малоизвестные страницы истории возникновения и развития первых православных храмов на территории современной Горловки – Свято-Вознесенского в поселке Байрак, Свято-Покровского в поселке Зайцево, Михаила Архистратига и Свято-Николаевского на землях села Железного в конце XVIII – начале XX века.

Ключевые слова: Екатеринославская епархия, собор, церковь, паства, Горловка, епископ.

SUMMARY

This is one of the first attempts to research the problem under consideration. In the article using important factual material and the document language the author discovers the little-known pages of the history of the first orthodox churches development on the territory of modern Horlivka – the Church of the Holy Ascension in Bayrak village, the Church of the Patronage of the Mother and God in Zaytsevo village, the Church of the Archistratigus Michael and the Church of St. Nicholas on the territory of Zalizne village at the close of the 18th – at the beginning of 20th century.

Key words: Ekatarinoslavska eparchy, cathedral, church, congregation, Horlivka, bishop.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Яковенко П. В. Храми Горлівки / П. В. Яковенко. – Горлівка, 2002; Шевченко А. Так починалася Горлівка / А. Шевченко. – Горлівка, 1997.
2. Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк : Український Культурологічний Центр, 2003.
3. Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Вып. 2. – Екатеринослав, 1880. – С. 44.
4. Там само. – С. 44.
5. Там само. – С. 46.

6. Там само. – С. 14.
7. Там само. – С. 14.
8. Історія Горлівки в документах і матеріалах. Частина перша / Упоряд. Сусліков В. Є., Шевлякова Т. Ю., Маслова Л. В. та інш. – Горлівка : Поліпрес, 2007. – С. 16.
9. Там само. – С. 16.
10. Там само. – С. 15.
11. Справочная книга Екатеринославской епархии на 1907 год. Екатеринослав, 1908. – С. 42.
12. Справочная книга Екатеринославской епархии на 1913 год. Екатеринослав, 1914. – С. 63.
13. Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Вып. 2. – Екатеринослав, 1880. – С. 64.
14. Там само. – С. 64.
15. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2. Бахмутский уезд: Екатеринослав, 1886. – С. 291.
16. Отчет Правления Общества Южно-Русской каменноугольной промышленности за операционный период с 1 января 1902 года по 3 июня 1903 года. – СПб : Б.в., 1904. – С. 5.
17. ДАДО, ф. 374, оп. 1, спр. 7, арк. 229–230.
18. Справочная книга Екатеринославской епархии на 1913 год. Екатеринослав, 1914. – С. 66.

УДК 930 (477)
ББК Т63.3 (4Укр)

Захарова Л. М.

БЕРЕТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ 1596 Р.: ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ, НАСЛІДКИ

У статті на основі джерел, історіографічних надбань проаналізовано хід важливих подій, що передували підписанню Берестейського акту, у нерозривному зв'язку з політичною, соціальною і духовною історією українських земель у складі Литви і Речі Посполитої, рішення собору, їх наслідки в історичній перспективі.

Минуло майже 418 років з дня Берестейського собору, який проголосив унію Католицької і Православної церков. Унія, з одного боку, – явище церковне, з іншого, – найважливіша подія української і білоруської історії, що мала політичні і культурні наслідки. Унію неможливо охарактеризувати однозначно, вона, прямо і побічно, пов'язана зі складним державним, соціальним, духовно-культурним життям українського та білоруського народів. Спадщина Берестейської унії і сьогодні привертає увагу науковців, видатних релігійних діячів. Існування ж католицької церкви східного обряду актуалізує проблему стосунків між Православною і Католицької церквами в наші дні.

З-поміж головних документів Берестейського собору чи не найважливішими є «Артикули, що належать до возз'єднання з Римською церквою». Вперше українською мовою вони опубліковані у виданні

7. Рычков С. Ю. Депо карт и Квартирмейстерская часть накануне Отечественной войны 1812 г. / С. Ю. Рычков // Военно-исторический журнал. – 2006. – № 4. – С. 35–39.
8. Сосса Р. І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис / Р. І. Сосса. – К. : Наукова думка, 2000. – 246 с.
9. Глушков В. В. История военной картографии в России. XVIII – начало XX в. / В. В. Глушков. – М. : ИДЭЛ, 2007. – С. 113.
10. Шибанов Ф. А. Очерки по истории отечественной картографии / Ф. А. Шибанов. – Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1961. – С. 106.
11. Новокшанова-Соколовская З. К. Картографические и геодезические работы в Российской империи в XIX – начале XX в. / З. К. Новокшанова-Соколовская. – М. : Наука, 1967. – С. 116.
12. Глушков В. В. Вказ. праця. – С. 116.
13. Предисловие. История Военно-топографического депо и геодезических работ Генерального штаба // Записки Военно-топографического депо. – 1837. – № 1. – С. 16.
14. Державний архів Київської області, Ф. 2, оп. 3, спр. 377, арк. 4.
15. Предисловие. История Военно-топографического депо и геодезических работ Генерального штаба // Записки Военно-топографического депо. – 1837. – № 1. – С. 16.
16. Там само. – С. 17.
17. Там само. – С. 16; 144–145.
18. Новокшанова-Соколовская З. К. Вказ. праця. – С. 118.
19. Петрова І. В. Історія проведення топографічних зйомок та триангуляційних робіт у Подільській, Київській та Волинській губерніях (перша половина XIX ст.) // Гуманітарний журнал. – 2013. – № 3. – С. 11–19.
20. Лапин В. В. Постоянная повинность в России / В. В. Лапин // Английская набережная, 4. Ежегодник Санкт-Петербургского научного общества историков и архивистов. 2000 год. – СПб., 2001. – С. 117–131.
21. Російський державний військово-історичний архів (Далі – РДВІА), Ф. 846, оп. 16, спр. 18953, 34 арк.
22. РДВІА, Ф. 846, оп. 16, спр. 18954, 45 арк.
23. РДВІА, Ф. 846, оп. 16, спр. 18733, 43 арк.
24. РДВІА, Ф. 846, оп. 16, спр. 17234, 32 арк.
25. РДВІА, Ф. 846, оп. 16, спр. 16775, 34 арк.
26. Там само. – арк. 334–334зв.
27. Там само. – арк. 336.
28. Державний архів Харківської області (Далі – ДАХО), Ф. 3, оп. 5, спр. 310, арк. 5.
29. ДАХО, Ф. 3, оп. 15, спр. 395, арк. 5–6.
30. Там само. – арк. 11–17.
31. РДВІА, Ф. 846, оп. 16, спр. 16775, арк. 104.
32. РДВІА, Ф. 846, оп. 16, спр. 16760, 26 арк.
33. Там само. – арк. 1–26.

на яких дислокувався той чи інший військовий підрозділ з подальшим плануванням воєнних операцій.

РЕЗЮМЕ

На фоне исторических событий конца XVIII – начала XIX в. исследуется процесс появления двух групп военно-исторических описаний: первая – военно-топографические описания, которые были упорядочены в результате проведения топогеодезических съемок отдельных территорий Российской империи; вторая – описания, которые создавались в основном гражданскими губернаторами отдельных территорий по заказу военных при составлении очередного расписания расквартирования войск (инициатором создания последней группы описаний был военный министр Российской империи А. Аракчеев). В статье также подробно проанализированы основные принципы сотрудничества А. Аракчеева с представителями местной власти (гражданскими губернаторами) по составлению нового расписания расквартирования войск.

Ключевые слова: военно-топографические описания, А. Аракчеев, И. Бахтин, расквартирование войск, губерния.

SUMMARY

The author studies the formation of two groups of military and historical descriptions against the background of historical events at the turn of XVIII – XIX centuries. One of them is the group of military and topographical descriptions which were ordered as a result of topogeodetic survey of some territories of the Russian Empire. The other one is the descriptions which were created generally by civil governors of certain territories according to the orders of military men while drawing up the next schedule of armed forces quartering (the last group of descriptions was initiated by the Minister of War of the Russian Empire A. Arakcheev). In the article it is analyzed the basic principles of cooperation between A. Arakcheev and the representatives of local government (civil governors) on drawing up a new schedule of army quartering.

Keywords: military and topographical descriptions, A. Arakcheev, I. Bakhtin, armed forces quartering, province.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бобров И. В. История становления военно-топографической службы России / И. В. Бобров, В. Н. Филатов // Геопрофи. – 2012. – № 1. – С. 5–11.
2. Глушков В. В. История военной картографии в России. XVIII – начало XX в. / В. В. Глушков. – М. : ИДЭЛ, 2007. – 528 с.
3. Есаков В. А. Русские географические исследования Европейской России и Урала XIX – начала XX вв. / В. А. Есаков, А. И. Соловьев. – М. : Наука, 1964 – 175 с.
4. Новокшанова-Соколовская З. К. Картографические и геодезические работы в Российской империи в XIX – начале XX в. / З. К. Новокшанова-Соколовская. – М. : Наука, 1967. – 265 с.
5. Папковский П. П. Из истории геодезии, топографии и картографии в России / П. П. Папковский. – М. : Изд-во «Наука», 1983. – 158 с.
6. Постников А. В. Развитие крупномасштабной картографии в России / А. В. Постников. – М. : Наука, 1989. – 229 с.

«Історичний контекст, укладення Берестейської унії та перше унійне покоління» [1, с. 173–179], а також у додатках до статті Л. Тимошенка [2, с. 29–33].

Події, пов'язані з підготовкою, проведенням Берестейського собору, наслідками унії висвітлені в наукових працях істориків церкви, діячів духовної еліти [3; 4]. Праця професора Московської духовної академії І. Власовського, опублікована в кінці XIX – на поч. XX ст., переклад якої зроблено в 1927 р., не втратила своєї актуальності і на сьогодні, і є однією з найважливіших аналітичних праць. З-поміж останніх робіт цього напрямку слід відзначити дослідження І. Андріянова [5], Б. Гудзяка [6], І. Ісіченка [7], А. Хотєєва [8]. Привертає увагу книга доктора філософії, отця Б. Гудзяка, на сторінках якої пояснюється і переосмислюється одна з найбільш суперечливих подій церковної історії України і Білорусії – Берестейська унія. Автор аналізує хід релігійно-культурних реформ, церковно-політичні та міжконфесійні відносини. Він же був і організатором дворічної програми «Берестейських читань» – академічного відзначення 400-ліття Берестейської унії. За участі провідних українських та закордонних вчених у 1994 – 1996 рр. було проведено 6 наукових конференцій: «Історичний контекст, укладення Берестейської унії та перше поунійне покоління» (Львів – Івано-Франківськ – Київ); «Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті» (Львів – Дніпропетровськ – Київ); «Берестейська унія і українська культура у XVII столітті» (Львів – Харків – Київ); «Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви у XVII столітті» (Львів – Луцьк – Київ); «Менталітет, ідентичність та богослов'я в Україні та Білорусії у XVII столітті» (Перемишль – Львів – Київ); «Унійні процеси XVI – XVII століття і їх еkleзіологічна оцінка» (Львів – Київ – Ужгород – Тернопіль).

Світський напрям історико-церковних досліджень представлений у 10-ти томній праці М. Грушевського «Історія України-Русі» [9]. Історія Берестейської церковної унії подана в контексті загальної історії України. Більш детально він висвітлив розвиток протестантизму в узагальнюючій праці «З історії релігійної думки в Україні» [10]. Цінні матеріали з досліджуваної проблеми містять нариси національної історії Д. Дорошенка [11], Н. Полонської-Василенко [12]. Відродження світського напрямку відбувалося з кінця 80-х рр. У переддень 400-ліття Берестейської церковної унії в «Українському історичному журналі» було надруковано ряд наукових статей [2; 13; 14], автори яких висвітили специфічні аспекти унійних процесів з позицій тогочасного стану розвитку історичної науки. Із сучасних публікацій слід відзначити працю М. Дмитрієва [15], в якій розглянуто генезу Берестейської церковної унії в широкому історичному контексті. Досліджувана тема знайшла відображення в спеціальних підручниках, посібниках. З-поміж сучасних можна виділити підручник для вищих духовних шкіл архієпископа І. Ісіченка [16]. Цінним є матеріал, вміщений у 3-томному навчальному посібнику [17; 18], де системно й детально розкриті питання кризи православ'я, поширення та стану католицизму і протестантизму на українських землях. У багатотомному науково-популярному виданні «Україна: хронологія розвитку» [19] висвітлюються події досліджуваного періоду.

На основі джерел, історіографічних надбань на сучасному рівні історичних знань в статті здійснена спроба узагальнити події унійного процесу і розглянути їх у динаміці, нерозривному зв'язку зі складною політичною, соціальною та духовною історією українських земель у складі Литви і Речі Посполитої, простежити перебіг подій на Берестейських соборах, вплив унії на церковне та громадсько-політичне життя краю.

Виникнення християнства, його розповсюдження призвело до локальних відмінностей у віросповіданні. Цей процес поступово поглиблювався й остаточно розколов християнство (1054 р.). У його основі – різний підхід у тлумаченні основних принципів християнської єдності. Критерієм єдності Західної церкви постав принцип послухання римському єпископу. У Східній – принцип єдності на основі соборно сформульованого та проголошеного правила віри і благочестя, тобто, злагоди в питаннях віри. І все ж, після 1054 р. провідним стало прагнення до єдності. У кінцевому результаті домінуючим постає шлях укладання церковних уній частин православних церков з Римом. Тобто, витоки унії, проголошеної у 1596 р., сягають давніх часів. Тому унійний процес треба розглядати в динаміці, враховуючи всі сторони життя українського суспільства. Ще один фактор мав неабиякий вплив на українські землі. У 1299 р. Київський митрополит переїхав до Володимира – на Клязьму. Цей крок трактувався по-різному: згідно з літописною версією, він шукав порятунку від татарського свавілля; згідно з постановою патріаршого собору (1355 р.) – Володимирська єпископія (а згодом Московська) перетворюється на постійне місце перебування митрополита [19, т. 3, с. 89]. І не дивно, що в наступний період провідною тенденцією виступає бажання галицько-волинських, а згодом і литовських князів, створити митрополію окрему від Московської.

Вже галицько-волинський князь Юрій Львович домігся в 1303 р. окремої Галицької митрополії на землях Галичини, Волині і Турово-Пінщини. Активізується цей процес з приєднанням значного масиву українських і білоруських земель до Литви. Ще князь Гедимін зробив спробу заснувати митрополію у Новгородку (1317 р.). Збереглася звістка про те, що у 1329 р. митрополит Теофіл взяв участь у патріаршому соборі у Царгороді [12, с. 32]. Однак невдовзі кафедра була ліквідована, як і Галицька митрополія. Офіційний мотив цього кроку: «завжди на Русі був один митрополит» [3, с. 105–106]. За правління Ольгерда в 1354 р. митрополитом було висвячено його родича Романа. У митрополію ввійшли єпархії – Полоцька і Туровська, а кафедра була в Новгородку. У 1356 р. до цього була приєднана також єпископія «Малої Русі», тобто Галичина [4, т. 5, с. 387]. Це тривало також недовго. У 1375 р. митрополитом Литовським був висвячений болгарин Кипріян Цамблак, але у кінці 80-х рр. він дістав Московську кафедру [9, т. 5, с. 392–394].

Тим часом католицизм починає інтенсивно проникати на українські землі. У 1375 р. була заснована Галицька, Перемишльська, Холмська католицькі кафедри. Процес цей набирає сили з Кревської унії 1385 р. За її умовами литовський князь Ягайло зобов'язався вихреститися на латинство сам і вихрестити по своїм шлюбі всіх своїх нехрещених братів, бояр і всіх людей в своїх землях [21, с. 57]. Після унії католицизм, як і православ'я, стало державним віросповіданням. Становище православ'я погіршилося

р.). Тому розташовувати на теренах Пермської губернії додаткові військові контингенти, хоча і тимчасово, було не доцільно. Також на території губернії перебувала значна кількість малонаселених пунктів, в яких чисельність будинків та дворів не перевищувала від 3 до 10 об'єктів. Окрім цього в Пермській губернії мешкали представників різних етносів та соціальних груп (башкири, мішарі (мещеряки), тентярі, бобилі), усі ці категорії звільнялись від виконання квартирної повинності) [31]. Тому Б. Гермес наполегливо рекомендував врахувати його рекомендації та не припуститися помилки під час формування чергового розкладу розквартирування військ.

Після надходження всіх описів губерній і областей Російської імперії, а також рекомендацій щодо дислокації, планувалося їх узагальнити й упорядкувати єдиний військово-топографічний опис, який би у подальшому слугував джерельною основою для упорядкування, нового розкладу розквартирування військ російської армії. Скориставшись надісланими матеріалами (описами, картами та рекомендаціями цивільних губернаторів), М. Вистицький протягом 1808–1809 рр. упорядкував узагальнюючий опис «Описание, в которой губернии с удобствами и выгодами обывателей так и войск может быть расположено на временных квартирах полков, пехотных и кавалерийских, также артиллерийских и запасных рекрутских с показанием штабных и батальонных квартир по губерниям, сделанное на основании Высочайшего повеления с отношением господ гражданских губернаторов, генерал-майором Вистицким 2» [32]. Опис генерал-майора М. Вистицького, як і первинні матеріали, був здебільшого оформлений у таблично-графічній формі і складався з двох частин: з самого опису місць дислокації основних військових підрозділів (кавалерії, піхоти, артилерії) та таблиці, в якій у систематизованому вигляді було надано статистичну інформацію щодо районів дислокації військових підрозділів за всіма областями та губерніями Російської імперії, зокрема за Волинською, Чернігівською, Подільською, Київською, Полтавською, Слобідсько-Українською, Херсонською, Таврійською [33].

Таким чином, наприкінці на початку XIX ст. більшість військово-топографічних обстежень областей та губерній Російської імперії зберігала такі риси: 1) відсутність єдиного системного підходу до їх проведення в межах усієї держави; 2) наявність значної кількості програмних документів для впорядкування; 3) вирішення під час проведення топографічних досліджень певних короткотривалих завдань (наприклад, підготовка до війни з Наполеоном I Бонапартом, врегулювання проблем дислокації військових підрозділів). Під впливом цих факторів військово-топографічні установи Російської імперії протягом на початку XIX ст. створювали різнопланові військово-топографічні описи, які різнилися між собою структурою, інформаційним навантаженням, джерельною базою. Поступово на початку XIX ст. сформувалися дві групи описів: 1) військово-топографічні, створені внаслідок проведення топогеодезичних зйомок окремих територій Російської імперії (їх головне завдання – виконувати роль ілюстративного матеріалу до карт та планів, які були створені під час проведення топогеодезичних робіт); 2) описи, що створювалися здебільшого цивільними губернаторами окремих територій на замовлення військових під час складання чергового розкладу розквартирування військ, або військово-статистичні огляди територій,

кількість населення перевищувала 400 осіб; 3) детально описав розвиток військової справи в Чугуєві за часів розквартирування у цьому місті Чугуївського козацького полку. Надісланий на адресу І. Бахтіна документ мав узагальнюючу назву «Ведомость, состоящим в Слободско-Украинской губернии городам казенного ведомства и помещичьим селениям, в коих не менее четырех сот душ по окладу 1805 г. и с исключением города Чугуева и приписанных к нему слобод комплектующих Чугуевский козацкий полк по алфавитному порядку на каждый уезд» [30]. Однак цей документ був не єдиним, який надійшов на адресу І. Бахтіна в межах виконання цього наказу. 6 червня 1808 р. відгукнувся на прохання І. Бахтіна харківський поліцмейстер. Він надіслав відомості про кількість населення та приватних дворів у Харкові («Ведомость сколько в городе Харькове состоит домов, принадлежащих дворянским, купеческим, обывательским и прочего состояния людей»). 19 червня 1808 р. інформацію про кількість населення м. Ізюма за окремими соціальними станами представив місцевий городничий Мерцалов. 20 червня 1808 р. надіслав до цивільного губернатора аналогічні відомості про заштатне місто Слов'янськ земський справник Купчинов.

Після опрацювання наданої інформації, І. Бахтін упорядкував «Мнение Слободско-Украинского губернатора относительно распоряжения войск в вверенной ему губернии с приложением описания квартир» та 10 вересня 1808 р. надіслав його до Військового міністра О. Аракчеєва. Військовому керівництву країни І. Бахтін в описі запропонував врахувати такі рекомендації під час розміщення основних військових підрозділів на теренах губернії: 1) місцем дислокації кавалерійських підрозділів обирати східні повіти: Вовчанський, Зміївський, Ізюмський, Куп'янський (такий висновок ґрунтувався здебільшого на матеріалах про середні ціни на сільськогосподарську продукцію та фураж (в означених повітах середні ціни на пшеницю, овес, сіно були набагато нижче, ніж в інших повітах губернії). Також більшість селянських господарств цього району, за спостереженням І. Бахтіна, належала до категорії заможних, отже, мала фінансові можливості прогнати необхідну кількість солдат та офіцерів російської армії.); 2) для раціонального розквартирування кавалерійських військ на теренах Куп'янського повіту збудувати достатню кількість господарських приміщень і стаєнь; 3) у Куп'янському та Вовчанському повітах розміщувати не більше як по одному кавалерійському полку (оскільки в повітових містах є можливість розмістити лише по одній штабній установі); 4) Ізюмський повіт обирати для дислокації двох кавалерійських полків: один розміщувати в Ізюмі, інший – в заштатному місті Слов'янську; 5) артилерійську бригаду розмістити в губернському місті Харкові, оскільки в ньому є достатня кількість складських приміщень для зберігання боєприпасів; 6) залишити в Харкові та Охтирці пункти призову новобранців; 7) інші повіти губернії обирати як місце дислокації піхотних підрозділів.

Також суттєві зауваження до нового розкладу розквартирування військ запропонували й інші губернатори. Наприклад, як повідомляв Пермський цивільний губернатор Б. Гермес, у зв'язку з тим, що на території регіону перебувала достатня кількість підприємств важкої промисловості, їх співробітники були звільненні від розміщення у своїх будинках військовослужбовців (відповідно до Горного положення від 13 липня 1806

після укладання Городельського привілею (1413 р.), головними умовами якого були: « 3. Пани [і] також бояри... тільки католики і римські церкви підвладні і кому герби пожалувані, господарюють, володарюють, володіють і користуються, як пани і шляхта королівства Польського. 9. Урядником призначаються тільки католицької віри поклонники і підвладні Римській церкві. 12. ... свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися ... Римської церкви підвладні, не схизматики, або інші невіруючі» [20, с. 86]. Статті Городельського привілею призвели до релігійних і соціально-політичних потрясінь. У зв'язку з цим знову постає ідея унії.

Литовський князь Вітовт неодноразово звертався до патріарха з проханням висвятити окремо митрополита Київського. Позитивного рішення не було отримано, і він у листопаді 1415 р. скликав у Новгородку собор. Були присутні 6 єпископів з Литви, 2 – з Галичини, багато священників, бояр. Митрополитом було висвячено Григорія Цамблака [12, с. 324]. Це означало відречення від Московського патріарха. Він і митрополит Фотій піддали Цамблака анафемі. У 1418 р. Цамблук на чолі делегації поїхав у Константинополь на XVI Вселенський собор католицької церкви. У промові він висловив надію на унію Східної і Західної церков. Але провести її можна лише шляхом скликання собору з участю видатних богословів і знавців з обох сторін [3, с. 128–129; 9, т. 5, с. 513–515]. Не без підстави Цамблака можна вважати першим автором гуманістичної моделі церковно-релігійної злагоди, унії католицизму і православ'я в загальнохристиянському масштабі. Але такий план не відповідав бажанням папи і більшості православних єпископів. У 1433 р. з наполягання великого князя Свидригайла у Константинополі був висвячений митрополитом смоленський єпископ Герасим. У Москві митрополитом став Іона. Є свідчення, що Свидригайло і Герасим мали контакти з Римом щодо унії. Після смерті Герасима митрополія знову об'єдналася під проводом митрополита Ісідора. Рішення Флорентійського собору (1439 р.) призвели до визнання православною стороною католицького віровчення. Це було затверджено в Акті унії. Єдиною поступкою з боку Риму було підтвердження прав і привілеїв східних патріархів [13; 12, с. 31–32]. Константинополь унію визнав, але її не визнали московський князь Василій II та польський король і великий литовський князь Казимир. Це прискорило процес поділу митрополії на Київську й Московську. У 1458 р. була заснована окрема митрополія для Великого князівства Литовського. Київським митрополитом став Григорій. До Київської митрополії ввійшли 9 україно-білоруських єпископів [12, с. 330]. По смерті Григорія (475 р.) були обрані і затверджені Царгородським патріархом Мисаїл, Симеон, Іона Гнезна, Макарій, Йосиф II Болгаринівич [3, с. 176–179].

Отже, з кінця 80-х рр. встановлюється доволі демократична процедура обрання православних митрополитів на соборі. Посвячення ж вони отримували від патріаршого екзарха на місці. Звертаючись до цієї цікавої процедури, М. Грушевський шукав їй пояснення. Він наводить діалог між послом патріарха й єпископами. Коли перший вказав їм, що вони не повинні цього робити, то єпископи, у свою чергу, послали до правила св. Апостолів і Отця, відповіли, що в крайності поступили так. На що посол

сказав: «Ви вчинили добре, в крайності і від закону муситесь відступити» [9, т. 5, с. 407–413]. Але такий порядок тривав недовго. Митрополитом могла стати особа, призначена Великим князем, за проханням світських кіл. Ця посада могла купуватися за гроші.

Тим часом йшов активний процес поширення католицизму. У 1412 р. Галицька католицька архієпископія була перенесена до Львова. Архієпископ отримав право 1423 р. карати всіх єретиків, які виступають проти католицької церкви, у т. ч., православних [17, кн. 2, с. 108]. Активно поширювали католицизм і різні ордени: з XIII ст. – домініканський, з XIV – францисканський, з XV ст. – бернардинський. Не остання роль належала єзуїтам під проводом відомих діячів. Друга половина XV – поч. XVI ст. характеризувалися наступом католицизму і дискримінації православних на українських землях Польщі та Литви. Але гострої боротьби між католиками і православними не було. З середини XVI ст. поширюються ідеї реформації і контрреформації. Реформаційні ідеї (лютеранство, кальвінізм) використовувалися шляхтою для боротьби з католицьким духовенством за гегемонію в державі. Це призвело до послаблення католицької церкви. Православна церква теж переживала період занепаду. На землях Литви, де більша частина населення була православною, йшов процес антикатолицької реформації (протестантизм) і розповсюдження православних ересей. М. Грушевський зазначав, що реформація мала значний вплив на діяльність православних братств та духовну культуру в цілому [5, с. 62–77; 9, т. 6, с. 420–435].

Оскільки рішення Флорентійського собору не виконувалися, знову постає проблема релігійного порозуміння. Наступним кроком став Тридентський собор (1554 – 1563 рр.), який розробив програму «універсальної унії» Західної і Східної церков на принципах рівності. Після Люблінської унії 1569 р. у Речі Посполитій спочатку панувала релігійна толерантність: у 70-ті рр. конституційно була закріплена свобода віросповідання. Це положення ввійшло в нову редакцію Литовського статуту 1588 р. Активно діяли православні братства, сформувався інтелектуальний гурток за сприяння князя В.-К. Острозького. Не без підстави його вважали духовним лідером Русі. Він також став прихильником «універсальної унії». Католицькі ієрархи намагалися прилучити до унії і Московську православну церкву. Остання спроба (місія А. Поссевіні) 1581 р. не призвела до позитивного результату. Проголошення ж у 1589 р. автокефалії Московського патріархату давало підстави для встановлення нормальних канонічних стосунків з Київською митрополією. Ця подія підштовхнула унійний процес. Розпочалася полеміка, започаткована в 1577 р. відомим єзуїтським проповідником П. Скаргою. Запропонована ним унія базувалася на ідеях підпорядкування католицької церкви в особі папи. Тобто, мова йшла про регіональну унію. Розпочалася тривала словесна боротьба православних з католицькими теологами-полемістами. Ректор Острозької академії Г. Смотрицький в книзі «Ключ царства небесного» звинувачував Папу Римського як «Антихриста». Проявом же його «сатанинської влади» називає календарну реформу. Впровадження на українські землі григоріанського календаря зустріло великий опір. Тому, у січні 1584 р. король Стефан Баторій видав універсал, який пояснював, що календар стосується тільки світських справ.

витрачено більше 50 тис. руб) [26]. Тривалий час вони залишались вільними, оскільки в регіоні не було належних умов для утримання кавалерійських підрозділів. Як зазначив П. Панкрат'єв, територія навколо означеного міста була заболочена, врожайність сільськогосподарських культур у середньому не перевищувала сам-2 – сам-3, зібраного врожаю ледь вистачало для забезпечення потреб місцевого населення. Таким чином, нехтування рекомендаціями губернатора призвело до того, що місцевий бюджет зазнав через будівництво значних втрат. Тому П. Панкрат'єв, аби не припуститися у подальшому таких помилок, радив розмішувати на цій території лише один піхотний полк [27].

Інший представник місцевої політичної еліти, цивільний губернатор Катеринославської губернії К. Гладкий, повідомляв О. Аракчєєву, що на теренах губернії на той період були дислоковані такі військові підрозділи: в Катеринославському повіті – Чернігівський драгунський полк, в Олександрівському повіті – шість рот Естляндського полку та одна артилерійська напіврота. Надалі єдиною територією, де можна було розмістити ще додатковий військовий контингент (піхотний полк), К. Гладкий називав Слов'яносербський повіт (більшу кількість військових підрозділів розмішувати в цій губернії, на думку губернатора, було недоцільно). У той же час керівництво країни вважало за потрібне розмістити на теренах Катеринославщини сім полків піхоти або кавалерії, декілька рот артилерії. На думку К. Гладкого, це завдання для місцевої влади було нездійсненним, оскільки в більшості населених пунктів губернії кількість будинків не перевищувала 150 одиниць. Недостатня кількість будинків в поселенні могла призвести до того, що військове керівництво країни було змушено певну кількість піхотинців розмішувати на достатній відстані від штабу. Це призвело до порушення основних вимог до розквартирування військ (рота повинна була дислокуватися на відстані не більше 30 верст від штабної установи) [28].

Також активно захищав інтереси місцевого населення (без збитків для держави) цивільний губернатор Слобідсько-Української губернії І. Бахтін. Він вважав, що для ефективного вирішення питання розквартирування військ потрібно спочатку зібрати та систематизувати всю необхідну інформацію про економічні та людські ресурси регіону і вже на основі зібраної інформації розробляти певні рекомендації. Саме тому, після надходження наказу О. Аракчєєва до його канцелярії, він намагався залучити до упорядкування військово-топографічного опису більшість керівного складу Слобідсько-Української губернії. Так, у межах виконання наказу від 10 квітня 1808 р. І. Бахтін вимагав від губернського землеміра М. Драгомира у чітко зазначені строки надіслати йому карту Слобідсько-Української губернії, відомість про кількість населення в усіх її містах та селищах [29]. До цієї відомості потрібно було також додати інформацію про відстань селищ та позаштатних містечок від повітового міста, кількість десятин, що знаходилась у власності місцевого населення. Майже через місяць (21 травня 1808 р.) після опрацювання всіх документальних матеріалів у губернській креслярні, М. Драгомир виконав покладене на нього завдання: 1) надіслав матеріали про кількість населення губернії (джерелом до цих матеріалів послугувала окладна книга 1805 р.); 2) упорядкував перелік населених пунктів, в яких

імперії були створені такі описи: «Росписание Полтавской губернии городам и местечкам, селениям и деревням в коих военный постоя для трех полков назначен бать» (1808 р.) [21], «Подробное описание Малороссийско-Полтавской губернии, с приложением письма Казакевича к графу Аракчееву» (1808 р.) [22], «Описание Екатеринославской губернии с приложением мнения гражданского губернатора и с описанием квартир. 1808 г.» [23], «Мнение Слободско-Украинского губернатора относительно распоряжения войск во вверенной ему губернии с приложением описания квартир» (1808 р.) [24] тощо. Кожен з цих описів мав таку структуру:

Таблица 1.

Приклад оформления «Описания квартир войскам по назначению Екатеринославского гражданского губернатора» [25].

Номер по карте	Екатеринославский уезд	Расстояние от штаба	Число дворов	Показание местоположения, какая где вода и подножный корм
13	Волоское	20	350	При речке Днепр и речке Мокрой Суре на скате горы вода и покосы хорошие
16	Звонецкое	27	77	При реке Днепр на возвышенности на месте вода хорошая

Як було зазначено вище, до основного тексту опису обов'язково додавалися рекомендації місцевого цивільного губернатора щодо розміщення на теренах губернії військових підрозділів. У майбутньому використання цих настанов, за спостереженням О. Аракчєєва, мало сприяти: 1) безконфліктному вирішенню всіх проблемних ситуацій між військовими та цивільним населенням (оскільки представники місцевої влади заздалегідь попереджали про основні ризики, що існували під час розквартирування нових військових підрозділів на цій території); 2) виправленню помилок, яких припустилися дивізійні квартирмейстери під час затвердження попереднього розквартирування військ; 3) скороченню витрат на утримання військових підрозділів у регіоні. Доцільність практики упорядкування описів території, безпосередніх місць дислокації військового підрозділу, підтверджувалася численними фактами. Наприклад, Київський цивільний губернатор П. Панкратєв неодноразово рекомендував військовому керівництву країни відмовитися від розміщення на території м. Радомишля п'яти кавалерійських ескадронів. Однак, керівництво не дослухалося до нього і побудувало на цій території стайні (з місцевого бюджету було

Тим часом Константинопольський патріарх Єремія II під час перебування в Речі Посполитій (1589 р.) висвятив на митрополита Михайла (Рогозу), патріаршим екзархом – К. Терлецького. Рогоза відновив практику скликання помісних соборів з участю мирян для вироблення спільної позиції щодо церковних проблем. На покутному соборі навесні 1590 р. у Белзі єпископи К. Терлецький, Т. Балабан, владики Л. Пельчицький, Д. Збіруйський обговорювали умови унії. В декларації унії (без підпису М. Рогози) висловлена згода на зверхність Риму при умовах збереження обрядів і гарантії прав. На помісному соборі (червень 1590 р.) Рогоза запропонував програму реформи православ'я. Але основна маса єпископів не збиралася їх проводити.

У грудні 1594 р. з'явився ряд документів, в яких далі розвивалися вищенаведені положення. У декларації, між іншим, з'являється пряме обвинувачення на адресу східних патріархів, яких вже було вісім замість чотирьох. Далі йшлося, що вони, коли приїздять, «не проводять жодних диспутів з іновірцями..., дбаючи тільки про свою користь більш, ніж про спасіння. Саме через це ... хочемо з допомогою Божою приступити до об'єднання віри і того пастиря одного ... найсвятішого Папу Римського, нашим пастирем признати, тільки просимо, аби ... його милість, нас з єпископами нашими привілеями його королівської милості запевнити, і ті артикули, нижче описані, затвердити та закріпити на вічні часи звелів [18, кн. 3, с. 325]. Крім цього, були підготовлені «Горчинські артикули» за участі православних єпископів К. Терлецького, І. Потія і католицького єпископа Б. Мацейовського». Владика об'єднаної церкви повинні отримувати місце в сенаті Речі Посполитої, на території держави розширювалася юрисдикція Папи Римського. Церква могла відкривати школи, колегіуми, друкарні, визнавалася католицькі догмати про чистилище, погоджувалися на компромісне тлумачення сутності Святого Духа. Непорушними мали бути таїнства і обряди православної церкви. Можна зробити припущення, що під «обрядами», «звичаями», «церемоніями» розумілася віра церкви Східної, яка в них виражалася. У цьому контексті збереження «обрядів» незмінними означало свободу від особливостей католицької доктрини. З цього випливає, що унія уявлялася як переміна юрисдикції. В. К. Острозький сприйняв Торчинські артикули негативно, висунув умову про обов'язкове їх обговорення на Соборі, перш вони потраплять до Риму. Але король Сигізмунд III не дозволив скликання Собору, і справа унії пішла на інший основі. У червні 1595 р. на з'їзді митрополит і єпископ підготували звернення до папи Климента VII зі згодою прийняти унію та «Артикули», тобто умови об'єднання. Із 33 артикулів – 20 мали стосунок до Римського папи. Це переважно пункти теологічного та обрядово-літургійного характеру, визнання яких залежало від Ватикану; 13 – до польського короля. Вони стосувалися юридичного становища руської церкви в Речі Посполитій. Деякі артикули склалися з 2 частин, тому загальна їх кількість дорівнювала 37. Багато місця відведено культурно-освітнім, юридично-соціальним аспектам. Це свідчило про національно-захисну спрямованість артикулів.

У липні 1595 р. Острозький виступив з «Оповіданням», в якому він закликав православних стати на захист «благочестя». Таким чином, Острозький, будучи прихильником унії, став її ярим супротивником.

Протест Острозького призвів до відкритих протестів мирян. Це поставило під сумнів поїздку І. Потія і К. Терлецького до Рима. На нараді 22 вересня Потій і Терлецький змогли переконати її учасників, що унію підтримують більшість. 24 вересня Сигізмунд III підписав Універсал про єдність Київської митрополії з Римом. 17 листопада делегація на чолі з І. Потієм і К. Терлецьким зустрічалася з папою Климентом VIII. 3 грудня була проголошена папська конституція, а становище уніатської церкви визначала папська булла від 23 лютого 1596 р.

Уніатський собор у Бересті почав свої засідання 6 жовтня 1596 р. Прихильники унії: митрополит М. Рогоза, 3 католицькі єпископи, 4 єзуїтські теологи на чолі з П. Скаргою. Противники унії: єпископи М. Копистинецький, Г. Балабан, архимандрити, ігумени монастирів, протопопи. Їх позиції підсилувала присутність протосинкела Константинопольського патріарха Никифора. З самого початку собор розколовся: прихильники унії засідали в церкві Св. Миколая, супротивники – у міській садибі, де зупинився Острозький. Уніатський собор прийняв «Артикули», Апостольську конституцію, Апостольський лист папи Климента VIII. Православний собор прийняв протилежні рішення. Учасники соборів себе взаємно викляли. У грудні 1596 р. був оприлюднений королівський універсал з визнанням всіх рішень унійного собору. Про збереження обрядів говорилося в декларативній формі. Про основні ж вимоги, сформульовані в Артикулах, навіть не згадувалося, і вони в Речі Посполитій не діяли. Церковна унія набула державного характеру.

В результаті, замість очікуваного порозуміння, суспільство ще більше розкололося. Розпочинається довготривале міжконфесійне протистояння, яке проходило в різних напрямках: конституційному – у формі боротьби магнатів і шляхти на Сеймі, де вони набували досвід парламентаризму; в ідеологічному – у формі релігійної полеміки; у правовому – у формі бунтів, погромів, козацько-селянських повстань. Усе це спонукало владу піти на поступки. У 1632 р. була легалізована православна ієрархія. Цей крок фактично закріпив розкол суспільства.

Узагальнюючи зазначене вище, можна зробити деякі висновки:

- унію, складне і суперечливе явище, не можливо охарактеризувати полярно;
- розпочався болісний поділ Київської митрополії на унійну і православну;
- унія розколола не тільки Річ Посполиту, а й її вагомю частину – Русь;
- міжконфесійне протистояння стало одним із головних чинників політичного життя на початку революційних подій 1648 р.

РЕЗЮМЕ

В статтю на основі джерел, історикографічної бази проаналізовано ход важливіших подій, передшествовавших підписанню Берестейського акта в неразрывной связи с политической, социальной и духовной историей украинских земель в составе Литвы и Речи Посполитой, решения собора, их последствия в исторической перспективе.

Ключевые слова: католицизм, полеміка, православие, протестантизм, реформация, собор, уния.

Острог Дубни, Варковичі, Волочицьк, Старокопчантинів, Любар, Ямпіль, Заславль, Полонне, Гусятин, Грудне, а також опис Чорного острова та фортеці у Кам'яниці-Подільському [19].

Паралельно з проведенням системних топогеодезичних досліджень на теренах Російської імперії відбувався процес накопичення та опрацювання статистичних матеріалів про території, що знаходились у зоні дислокації окремих військових підрозділів або перебували на шляху їх пересування до місць бойових дій. Першим з військових міністрів, який приділив належну увагу дослідженню означених проблем, був О. Аракчєєв. Після призначення на посаду Військового міністра (30 січня 1808 р.) він вирішив напередодні Вітчизняної війни 1812 р. зреформувати російську армію. Серед основних засад його військових перетворень історики називають: 1) виокремлення артилерійських частин у самостійні формування; 2) введення нових статутів, штатів та принципів армійської комплектації та управління, дивізійної організації армії; 3) створення рекрутського депозу; 4) впровадження новітніх видів озброєння; 5) створення нової інтендантської системи. У межах реалізації останньої реформи О. Аракчєєв рекомендував керівникам військових підрозділів під час проходження території до місць своєї дислокації вимагати від місцевих цивільних губернаторів «Акты о благополучном следовании», в яких представники місцевої влади повинні були описати усі існуючі конфлікти між жителями губернії та офіцерським складом щодо їх розквартирування та забезпечення провіантом.

Перед впровадженням військово-адміністративних реформ О. Аракчєєв вирішив підготувати новий варіант розкладу розташування військових підрозділів на всій території Російської імперії з урахуванням думки місцевих губернаторів та населення (оскільки для місцевого населення квартирна повинність була найбільш соціально травматичною) [20]. З цією метою він 30 квітня 1808 р. затвердив наказ цивільним губернаторам щодо надання йому рекомендацій з питань розміщення військових підрозділів та створення військово-топографічних описів майбутніх місць їх дислокації. Починаючи з травня 1808 р. такі матеріали (відповіді) почали поступово надходити до О. Аракчєєва. До структури надісланих матеріалів долучались: 1) карта губернії із зазначенням адміністративних кордонів кожного повіту, усіх міст, сільських населених пунктів; 2) військово-статистичний опис губернії (до цього опису потрібно було залучити інформацію про кількість житлових та господарських приміщень у кожному населеному пункті губернії); 3) думка цивільного губернатора з рекомендаціями щодо розміщення на тій чи іншій території кавалерійських, саперних, артилерійських, піхотних військових підрозділів.

Одними з перших виконали завдання О. Аракчєєва та надіслали статистичні матеріали: Київський цивільний губернатор П. Панкратьєв (увесь необхідний пакет документів він надіслав 17 травня 1808 р.), Херсонський цивільний губернатор П. Мещерський (останній виконав це завдання 9 липня 1808 р.). 16 вересня 1808 р. такі рекомендації з описом надійшли від Пермського цивільного губернатора Б. Гермеса, 10 жовтня 1808 р. – від Подільського цивільного губернатора П. Литвина, 10 квітня 1809 р. – від Катеринославського цивільного губернатора К. Гладкого тощо. У результаті такої співпраці військових та цивільних установ Російської

Російської імперії серію топогеодезичних досліджень. Так, у 1801 р. під головуванням Ф. Хоментовського була завершена зйомка окремих частин Волинської та Подільської [13]. Протягом 1801 р. топографічна експедиція під керівництвом полковника А. Адеркаса працювала над зйомкою території між Фінською затокою та Ладозьким озером, від Петербурга до кордонів Выборзької губернії. Протягом 1801–1802 рр. група картографів за наказом П. фон Сухтелена збирала та систематизувала статистичну інформацію про демографічну ситуацію в Київській губернії (за період з 1796 р. до 1801 р.) [14]. Наприкінці 1801 р. з метою дослідження Кавказьких гір було спрямовано полковника В. Дренякіна та підпоручика Розьє (у 1803 р. їм на допомогу приїхала група військових з 10 осіб для підготовки карти та камерального опису цього регіону) [15]. З 1803 р. до 1804 р. офіцери Почту й.і.в. за Квартирмейстерською частиною під керівництвом полковника Гарпе знімали територію Естляндської губернії. Протягом 1803–1804 рр. підпоручик Я. Гавердовський за допомогою колоноводів І. Богдановича та Іванова спробували дослідити територію Киргиз-кайсацьких степів. За результатами роботи цієї експедиції було створено військово-статистичний огляд та карту Киргиз-кайсацьких степів (ці роботи планувалося надрукувати до 1811 р., однак підготовка до військових дій з армією Наполеона І Бонапарта не дала змогу завершити цю роботу). У 1810 р. полковник Буцковський отримав доручення упорядкувати військово-топографічний опис Кавказької губернії, над яким активно працював протягом 1811 – 1813 рр. [16]. З 1802 до 1806 рр. під керівництвом генерал-майора М. Вистицького топографи знімали окремі частини Волинської та Подільської губерній [17]. З 1803 до 1804 рр., а також з 1806 до 1811 рр. тривала зйомка Ліфляндської губернії та прилеглих до неї островів Балтійського моря. Протягом 1805–1810 рр. топографічні експедиції працювали в Петербурзькій, Новгородській та Олонцькій губерніях, з 1805 до 1806 рр. – на Подоллі та на Очаківській землі, з 1809 р. до 1811 р. – у Фінляндії [18].

У 1810 р. військовим міністром М. Барклай де Толлі було прийнято рішення про проведення рекогносцирувальних та описових робіт на території між Західною Двіною та Дніпром до кордонів з Пруссією, Герцогством Варшавським, Галичиною та Молдавією. У результаті обстеження західних кордонів Російської імперії з'явилися на світ численні картографічні та описові матеріали. Наприклад, у 1810 р. було укладено «Военно-топографическое описание р. Днепра и дороги вдоль нее от устья р. Припяти до Киева», «Описание дороги от Киева по правому берегу р. Днепра до устья р. Припяти и населенных пунктов вдоль нее», плани міст Проскурова, Вінниці, Зінькова, Тульчина, Літина, Брацлава, Володарки, П'ятигорів, Кальніболота тощо. У 1811 р. закінчилися роботи над створенням «Карты и описания почтовой дороги Витебск – Невель – Великие Луки», «Военного описания дорог по Витебской губернии», топографічні карти «Реки Двины от гор. Витебска до впадения в море», «Реки Двины от г. Витебска до крепости Динабург», «Карты и описания маршрутов», «Карты и описания маршрутов по Курляндской и Виленской губернии». У 1811 р. також було створено описи місцевості при таких населених пунктах (територія майбутніх військових позицій): Володимир, Луцьк, Рожище, Клевань, Рівне, Тульчин, Ковель, Радзівілів, Кременець,

SUMMARY

In the article on the historiographic base the author studies the most important events which preceded the signing of the Union of Brest-Litovsk in connection with political, social and spiritual history of Ukrainian lands as a part of Lithuania and Rech Pospolita, the decisions of the council and their subsequences in the historic perspective.

Key words: Catholicism, polemics, Orthodoxy, Protestantism, reformation, council, union.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Матеріали Перших «Берестецьких читань» / Ред. Б. Гудзяк, О. Турій. – Львів, 1995. – 188 с.
2. Тимошенко Л. Артикули Берестейської унії 1596 р. / Л. Тимошенко // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 15–34.
3. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – Т. 1 / І. Власовський. – К. : Либідь, 1990. – 405 с.
4. Голубинский Е. История Русской церкви. – Т. 2. – Ч. 1 / Е. Голубинский. – М. : Крутицкое патриархальное подворье. – 1997. – 919 с.
5. Андрианов И. (свящ.) Православная оценка унии / И. Андрианов // Материалы VII Международных Кирилло-Мефодиевских чтений, посвященных дням славянской письменности и культуры. – Кн. 1, ч. 1. – М. : Ин-т им. А. С. Пушкина, 2002. – С. 126–144.
6. Гудзяк Б. (Отець, д-р) Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Б. Гудзяк / пер. з англ. М. Габлевич – Львів : Інститут історії церкви Львівської богословської академії, 2000. – 426 с.
7. Ісіченко І. (арх.) Історія Христової церкви в Україні / І. Ісіченко. – Х. : Акта, 2003. – 471 с.
8. Хотеев А. (свящ.) Эклезиология Берестейской унии / А. Хотеев // Материалы VII Международных Кирилло-Мефодиевских чтений. – Кн. 1, ч. 1. – М. : Ин-т им. А. С. Пушкина. – 2002. – С. 85–103.
9. Грушевський М. Історія України-Русі: в 10 т, 13 кн. / М. Грушевський. – Т. 5. – К. : Наукова Думка. – 704 с.; т. 6. – К. : Наукова Думка. – 680 с.
10. Грушевський М. З історії релігійної думки та України / М. Грушевський. – К. : Освіта, 1992. – 192 с.
11. Дорошенко Д. Нарис історії України. В. 2-х т. – Т. 1. / Д. Дорошенко. – К. : Глобус, 1991. – 238.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – Т. 1. До середини XVII ст. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 2002. – 672 с.
13. Кочан Н. Флорентійська унія: Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков / Н. Кочан // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 28–44.
14. Флоря Б. Східні патріархи і західноруська церква / Б. Флоря // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 45–51.
15. Дмитриев М. Между Римом и Царьгородом. Генезис Берестейской церковной унии 1595–1596 / М. Дмитриев. – М. : ист. ф-т МГУ, 2003. – 318 с.
16. Ісіченко І. (арх.). Загальна церковна історія: Підр. для вищих духовних шкіл / І. Ісіченко. – Х. : Акта, 2002. – 601 с.

17. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібн. – У 3-х кн. Кн. 1, сер. XV – к. XVI ст.; Кн. 2 – сер. XV – к. XVI ст. / В. Ульяновський. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.
18. Крижановський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посіб. : У 3-х кн. Кн. 3. кінець XVI – сер. XIX ст. / О. Крижановський, О. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – 336 с.
19. Україна: Хронологія розвитку. – Т. 3. – 696 с.; Т. 4. – К. : Кріон, 2009. – 608 с.
20. Історія України. Документи і матеріали: посібн. – К. : Академія, 2002. – С. 448.
21. Хрестоматія з історії України: посіб. для вчителів. – К. : Вежа, 1996. – 352 с.

УДК 94 (477) + 324.814
ББК Т63.3 (4Бел)

*Кошелева І. В.
Майсюк А. В.*

ЦЕРКОВЬ И ГОСУДАРСТВО: ОПЫТ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В СОВРЕМЕННОЙ БЕЛАРУСИ

В статье сделана попытка научного осмысления проблемы взаимодействия государственных и церковных институтов в условиях современных реалий белорусского социума, отмечены достижения и нерешенные вопросы в этой сфере, выделены внутренние и европейские факторы, влияющие на динамику государственно-церковных отношений в Республике Беларусь.

Республика Беларусь – полиэтничное и поликонфессиональное государство, известное своей стабильностью во взаимодействиях этносов и конфессий, с одной стороны, и государством, – с другой. Это не означает беспроблемности, так как менталитет белорусского социума и его институтов в условиях глобализации и агрессивности неолиберализма по отношению к традиционным ценностям подвергается серьезным испытаниям на прочность.

Кроме того, следует принимать во внимание и некоторые внутренние обстоятельства:

- при заметном улучшении отношений между Русской Православной Церковью и Католическим Костелом, существует определенная напряженность между традиционными для Беларуси конфессиями и неокультами отечественного и зарубежного происхождения;

- усиливаются тенденции прозелитизма, т.е. попытки со стороны адептов неокультов обратит в свою веру приверженцев традиционных для Беларуси конфессий;

- учитывая фактор открытости и включенности страны в многополярный мир, существует реальная возможность недружественных внешних сил и внутренней оппозиции использовать церковные институты для социальной дестабилизации;

- имеют место правонарушения с религиозной мотивацией: принудительный пост, неоказание медпомощи, воспрепятствование

Ермітажу, картографічні та описові матеріали з приватних колекцій (колекції генерал-прокурора П. Лопухіна та генерала О. Аракчєєва). З 1799 р. до Депо карт на зберігання почали надходити всі справи головних армійських штабів після завершення кожної військової компанії. З часом поліпшення матеріально-технічної та наукової бази Депо карт (до установи приєдналися відомі топографи на чолі з О. Вільбрехтом) привело до активізації роботи цієї установи, особливо в галузі упорядкування нових зразків картографічної продукції. У 1799 та 1800 рр. Депо карт та Почет його імператорської величності за Квартирмейстерською частиною завершили створення перших докладних військових карт кордонів Росії з Пруссією та Оттоманською Портою (масштаб 10 верст; 1:420000). Вищезазначені карти були упорядковані під керівництвом К. Оппермана. Крім того, в 1799 р. Депо карт підготувало до друку атлас компанії російських військ у Швейцарії, а також видало «Генеральну карту части Росии, разделенную на губернии и уезды с изображением почтовых и других дорог». У 1801 р. побачило світ друге видання «Российского атласа, из 44 карт состоящего» (більшість карт до цієї збірки були складені відомим картографом О. Вільбрехтом, перше видання цього атласу побачило світ ще у 1792 р.) [9]. До 1 травня 1801 р. було розпочато роботу над створенням «Подробной карты Российской империи и прилегающих к ней заграничных владений» (масштаб 1:840000) (роботу завершено у 1804–1805 рр.). Спочатку передбачалося створити карту на 100 аркушах, потім було додано 6 аркушів на північну частину Фінляндії, Кольського півострова та Карелію. У 1816 р. додатково до цієї карти було надруковано «Карту Царства Польского, служащую к продолжению Подробной карты России» [10].

Надалі під патронатом Депо карт та Почту й.і.в. за Квартирмейстерською частиною співробітників Інженерного корпусу та колишнього Генерального штабу стали долучати до проведення топогеодезичних досліджень окремих регіонів Російської імперії. У 1796 р. розпочалися топографічні зйомки новоприсланих у результаті Першого, Другого й Третього поділів Речі Посполитої територій. Зйомкою Литовської губернії, до якої увійшли території майбутньої Гродненської та Віленської губерній, керував полковник Боренвіль. Активну участь у роботі цієї експедиції брали офіцери Генерального штабу С. Вистицький, Ф. Хоментовський, В. Габбе, С. Марін та ін. За результатами роботи цієї експедиції було впорядковано карту Литовської губернії. З 1798 р. до 1804 р. під керівництвом генерал-майора Ф. Штейнгеля відбувалася зйомка території «Російської Фінляндії» (майбутня територія Виборзької губернії) [11]. У топогеодезичній експедиції Ф. Штейнгеля працювали підполковник Е. Штегман, майори Стуббе, К. Берх, Ф. Рідігер, П. Нейдгарт, капітан Шпренгер, поручики П. Теслев, О. Теслев, Брокман і Гозіуш, підпоручик С. Корнилович. З 1800 р. під головуванням підполковника Ф. Хоментовського та А. Адеркаса тривала зйомка приморської частини Петербурзької губернії від Стрельні до гирла Неви [12].

Зміна політичного керівництва в Російській імперії на початку XIX ст. привела до активізації топогеодезичних досліджень у російській державі. За правління Олександра I співробітниками Квартирмейстерської частини та Депо карт до Вітчизняної війни 1812 р. вдалося реалізувати на теренах

Петрова І. В.

ВІЙСЬКОВО-ТОПОГРАФІЧНІ ОПИСИ ЯК ОДИН З НАПРЯМІВ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОЇ СТАТИСТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

На тлі історичних подій кінця XVIII – початку ХІХ ст. досліджується процес появи двох груп військово-історичних описів: перша група – військово-топографічні описи, що були упорядковані внаслідок проведення топогеодезичних зйомок окремих територій Російської імперії; друга – описи, що створювалися здебільшого цивільними губернаторами окремих територій на замовлення військових під час складання чергового розкладу розквартирування військ (ініціатором створення останньої групи описів був військовий міністр Російської імперії О. Аракчєєв). У статті також детально проаналізовані основні засади співробітництва О. Аракчєєва з представниками місцевої влади (цивільними губернаторами) щодо впорядкування нового розкладу розквартирування військ.

Наприкінці XVIII ст. у межах запланованих імператором Павлом І політичних, адміністративних та військових реформ у Російській імперії створюється провідна топографічна установа країни – Особисте його імператорської величності Депо карт. Надалі за безпосередньою участю співробітників Депо карт та Почту його імператорської величності за Квартирмейстерською частиною відбувається процес активного упорядкування картографічної продукції, проведення топогеодезичних досліджень у межах Російської імперії, збір та систематизація топографо-статистичної інформації про основні стратегічні об'єкти та ресурси регіону, оформлення цієї інформації в узагальнюючі описові твори. Таким чином, упорядкування військово-топографічних описів на тлі наближення епохи Наполеонівських війн стає провідним напрямом діяльності Депо карт та Почту й.і.в. за Квартирмейстерською частиною. На жаль, вітчизняною та зарубіжною наукою здебільшого було систематизовано інформацію про діяльність вищезазначених установ у галузі створення картографічних матеріалів та проведення системних топогеодезичних досліджень (праці І. Боброва [1], В. Глушкова [2], В. Сакова [3], З. Новокшанової-Соколовської [4], О. Постнікова [5], П. Папковського [6], С. Ричкова [7], Р. Сосса [8]). Щодо проблеми впорядкування перших військово-статистичних оглядів, то це питання тривалий час залишалося поза увагою вчених. Тому метою цієї статті є на основі розгалуженої джерельної бази сформувані загальне уявлення про процес та методику створення перших військово-статистичних оглядів Російської імперії.

7 серпня 1797 р. за рекомендацією вищого керівництва країни було створено Особисте його імператорської величності Депо карт (очолив цю установу відомий картограф та військовий інженер К. Опперман). Спочатку Депо карт займалося пошуком, систематизацією та зберіганням картографічних матеріалів. За перший рік функціонування до Депо карт з різних установ Російської імперії надійшло на зберігання 766 карт та планів, картографічних матеріалів 44 губерній європейської та азійської частини Росії. Наприклад, до Депо карт було передано карти і плани Імператорського

полученню образования, понуждения к неучастию в политической жизни, к отказу от службы в армии и пр.;

– существуют проблемы внутри самих конфессий, приводящие к расколам, к «брожению душ», ересям, нарушениям церковной дисциплины, неподчинению церковным властям и т.д.;

– в отношении некоторых религиозных меньшинств искусственно и субъективно создается атмосфера подозрения и неприязни, а сами они не имеют возможности публично ответить своим обвинителям и оппонентам.

Таким образом, актуальность темы обусловлена несколькими причинами: во-первых, христианский мир оказался под угрозой полной девальвации духовных ценностей и заменой их псевдоценностями либерализма; во-вторых, христианство и государственные институты столкнулись с феноменом глобализации, который объективно является фактором, способным разрушить их самоидентификацию; в-третьих, появление религиозного экстремизма, способного превратиться в экстремизм политический и привести к социальной дестабилизации; в-четвертых, наличие мощных внешних и внутренних сил, стремящихся использовать религиозные институты в своих собственных целях через дискредитацию и церкви и государства.

Изучению проблем взаимодействия церкви и государства в современной Беларуси уделяется большое внимание. Среди ученых, исследующих государственно-религиозную проблематику, можно назвать следующих авторов: Л. Е. Земляков, А. А. Круглов, В. Конон, В. И. Корнев, А. А. Головкин, А. Котов, А. Кыштымов, И. В. Оржеховский, С. Польский, А. Верещагина, П. Гуревич, А. Алешко, Л. Федотов, М. Т. Авсиевич, Л. Н. Савостенко, А. Гурко, И. Котляров, А. Лысюк, А. Никитин, А. И. Тиханский, Т. П. Короткая, А. И. Осипов, В. А. Теплова, И. И. Янушевич и др. В своих работах они дают анализ особенностей развития этноконфессиональных отношений в Республике Беларусь, выявляют исторические и культурные особенности становления и развития религиозных и национальных структур в Беларуси. Е. М. Бабосов анализирует данные социологических опросов, которые являются показателем уровня и динамики религиозности разных слоев населения Республики Беларусь. Детальный анализ современного периода государственно-церковных отношений в Республике Беларусь предпринят в докторской диссертации Л. Е. Землякова «Государственно-конфессиональные отношения в Республике Беларусь». Взаимодействие христианства и общества в тех или иных аспектах являлось предметом обсуждения на Международных конференциях, тематика которых приводится ниже:

1. Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы, г. Гомель, 24–25 мая 2007 г., 23–24 мая 2013 г.

2. Просвещение, свидетельство и проповедь. Миссия Церкви: история и современность, г. Минск, 15–16 декабря 2008 г.

3. Белорусская политология: многообразие в единстве. Республика Беларусь в глобализирующемся мире, г. Гродно, 13–14 мая 2010 г.

4. Христианство и общество (к 1700-летию Миланского эдикта), г. Барановичи, 17 мая 2013 г.

5. Культура. Цивилизация. Постмодерн, г. Караганда, Республика Казахстан, 21 ноября 2013 г. и др.

Нельзя не указать также на ежегодные сборники научных статей Могилевского государственного университета им. А. А. Кулешова «Религия и общество», в которых тема конфессионально-государственных отношений является доминирующей.

Исследователи проблемы подчеркивают, что политика основана на понимании того, что будущее белорусского общества и государства, а также международный авторитет напрямую зависят от состояния отношений между нациями и конфессиями. Благодаря продуманной и взвешенной государственной политике по национальному и религиозному вопросам, на белорусской земле плюрализм и диалог мировоззрений осуществляются в мирной форме. Историческая практика человечества свидетельствует, что нации и народы уживаются гораздо легче, чем конфессии. В суверенной и независимой Беларуси «уживчивость» достигнута между теми и другими: конфессии и национальные сообщества своей деятельностью не вызывают головной боли у государства, которое, в свою очередь, обеспечивает нормальные условия для жизнедеятельности всех социальных групп.

За годы независимости конфессиональная структура в Беларуси изменилась в сторону увеличения количественного многообразия при одновременном сохранении лидирующих позиций Белорусской Православной церкви. Белорусский экзархат, проявляя неизменную лояльность к властям, смог реализовать несколько важных для себя целей:

- законодательно закреплена роль Православной церкви в историческом становлении и развитии духовных, культурных и государственных традиций белорусского народа;

- церковь добилась возвращения государством зданий и имущества, отобраченных у неё в годы Советской власти;

- церкви удалось позиционировать себя в качестве равноправного партнёра государства, что выразилось в подписании и реализации многочисленных договоров о сотрудничестве в различных сферах жизнедеятельности белорусского общества и государства; в частности, 12 июля 2003 года было подписано «Соглашение о сотрудничестве между Республикой Беларусь и Белорусской Православной Церковью», основная цель которого: объединение сторон в решении задач по духовно-нравственному совершенствованию общества;

- церковь смогла добиться положения, при котором её структуры получили право свободного доступа в систему здравоохранения, пенитенциарные учреждения, государственные средства массовой информации и т.д.;

- церковь получает от государства мощную моральную и материально-финансовую поддержку в ремонте и реставрации принадлежащих ей богослужебных зданий, признанных «памятниками архитектуры».

В выступлениях Президента Республики Беларусь, в трудах богословов и светских учёных-гуманитариев неоднократно отмечались те сферы социальной деятельности, в которых сотрудничество конфессий («сотработничество») может быть осуществлено без необходимости отступления от собственных догматов: благотворительность по отношению к слабым и беспомощным людям, перевоспитание оступившихся и потерявших себя граждан, профилактика алкоголизма, наркомании

5. Лаптева Л. П. Два века славяноведения в России (к 170-летию создания славистических кафедр в российских университетах) / Л. П. Лаптева // Славяноведение в России в XIX – XXI вв. – М., 2007. – С. 9–35.
6. Пачев С. І. Висвітлення процесу болгарської колонізації Північного Причорномор'я в історико-етнографічних студіях М. С. Державіна / С. І. Пачев // Дриновський збірник. Т.IV. – Харків – Софія, 2011. – С. 460–464.
7. Юсова Н. Н. Генезіс концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.) / Н. Н.Юсова.– Київ, 2005. – 545 с.
8. Досталь М. Ю. Славистика: между пролетарским интернационализмом и славянской идеей (1941–1948) / М. Ю. Досталь // Славяноведение. – 2007. – № 2. – С. 17–31.
9. Державин Н. С. История Болгарии. Т. 1. Происхождение болгарского народа и образование первого болгарского государства на Балканском полуострове / Н. С. Державин. – Москва – Ленинград, 1945. – 248 с.; Державин Н. С. История Болгарии. Т. 2. Болгария времен первого и второго царств / Н. С. Державин. – Москва – Ленинград, 1946. – 161 с.
10. Державин Н. С. История Болгарии. Т. 3. Болгарский народ под турецким владычеством / Н. С. Державин.– Москва – Ленинград, 1947. – 167 с.
11. Державин Н. С. История Болгарии. Т. 4. Национально-освободительное движение в Болгарии (от конца XVIII в. до 1877) / Н. С. Державин. – Москва – Ленинград, 1948. – 240 с.
12. Державин Н. С. Предисловие к книге / Н. С. Державин // Натан Ж. Болгарское возрождение. – Москва, 1949. – 315 с.
13. Философия и методология истории: Сб. ст./ Под ред. И. С. Кона. – Москва, 1977. – 320 с.
14. Державин Н. С. Христо Ботев – поэт-революционер / Н. С. Державин. – Москва – Ленинград, 1948. – 98 с.
15. Краткая история Болгарии / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – Москва, 1987. – 567 с.
16. Чорній В. П. Історія Болгарії / В. П. Чорній. – Львів, 2007. – 402 с.
17. Стоянов И. Историята на българското възраждане / И. Стоянов. – Велико Търново, 2010. – 278 с.
18. Базулина А. М. Епископ Софроний Врачанский о кырджалийском времени в Болгарии в конце XVIII начале – XIX в. / А. М. Базулина // Дриновський збірник. Т. IV. – Харків – Софія, 2011. – С. 36–42.
19. Державин. Н. С. Очерки по истории болгарской литературы / Н. С. Державин // Сб. статей и исследований в области славянской филологии. – Москва – Ленинград, 1941. – С. 63–170.
20. Чорній В. П. Слов'язнозначчі студії / В. П. Чорній. – Львів, 2002. – 320 с.

національного відродження [12, с. 5]. Періодизація доби національного відродження в основному співпадає із сучасними варіантами, проте, це питання остаточно не вирішено.

Отже, національне відродження болгарського народу висвітлювалося в творчому доробку М. С. Державіна як складова частина всього історичного досвіду етнічного колективу. Його праці являють неабиякий інтерес для дослідників цього етапу минулого балканської країни й дозволяють уявити стан історичної болгаристики часу, коли їх було створено. Аналіз розвідок дає підстави стверджувати про актуальність деяких висновків і спостережень щодо болгарського національного відродження. Проте в сучасній історіографії є певні відмінності у трактуванні та оцінках доби відродження від тверджень науковця. Ці розбіжності, на наш погляд, обумовлені як суперечністю існуючої джерельної бази, так і типовим для радянської доби у розвитку історичної науки перебільшенням ролі матеріальних факторів у соціальній творчості суб'єктів історичного процесу.

РЕЗЮМЕ

Анализируя исследование болгарского национального возрождения как этапа в истории Болгарии известным российским и советским славистом Н. С. Державиным, автор приходит к выводу о тесной связи состояния советской исторической науки в целом с разработкой им проблем болгаристики.

Ключевые слова: историография, болгаристика, болгарское национальное возрождение, славистика.

SUMMARY

Analyzing the research works of the Bulgarian national revival as the stage in the history of Bulgaria by the known Russian and Soviet Slavist N. S. Derzhavin, the author comes to the conclusion about the close connection of the condition of the Soviet historical science as a whole with his development of Bulgarian studies.

Keywords: historiography, Bulgarian studies, Bulgarian national revival, Slavic philology.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Галун Н. Христо Ботев і деякі питання культурного життя Болгарії доби національного відродження / Н. Галун // Проблеми слов'язнознавства: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип.49. – Львів, 1996. – С. 91–95.
2. Запрянова А. Българската историческа наука – състояние и перспективи според анкетното проучване «Историци за историята» / А. Запрянова // Дриновский збірник. Т. II. – Харьков, 2008. – С. 238–242.
3. Валева Е. Л. Развитие исторической науки в Болгарии на современном этапе / Е. Л. Валева // Славяноведение. – Москва, 2007. – № 6. – С. 16–30.
4. Михеева В. В. Труд Н. С. Державина «Болгарские колонии в России» и его место в болгаристике / В. В. Михеева // III Дриновские чтения. Проблемы источниковедения, историографии, истории и культуры Болгарии, истории болгаристики: Тезисы докладов. 25–27 октября 1994г. – Харьков, 1994. – С. 104–106.

и табакокурения, противодействие духовно-растлевающей людей либеральной псевдокультуре, поддержание веры в доброе будущее, организация досуга детей и подростков, участие в работе экологических и иных общественных организаций и пр.

В настоящее время Закон Республики Беларусь «О свободе совести и религиозных организациях» соответствует международным стандартам в полном объеме, что позволяет существующим конфессиям успешно реализовывать свои задачи.

Русская Православная Церковь по отношению к советскому периоду отечественной истории занимает довольно взвешенную позицию. С одной стороны, она констатирует репрессии в отношении верующих, закрытие храмов и монастырей, жесткую цензуру церковных изданий, насильственное навязывание народу ценностей атеистической идеологии и т.д., с другой – признает, что «это было время необычайного воодушевления, романтики, небывалого напора» [1, с. 9].

Широко известный в РПЦ Архимандрит Тихон совершенно справедливо, на наш взгляд, считает, что в любом обществе государство не может обойтись без запретов: «без запретов ни одно государство не стоит, даже если оно объявляет себя лютым врагом цензуры» [1, с. 9]. Он приводит пример с американским журналистом, написавшим критическую статью об известных «девушках», танцевавших в храме Христа Спасителя в Москве, которую более полугода отказываются публиковать даже дружественные журналисту газеты и издания США, не говоря уже о недружественных.

Как известно, летом 2012 года произошло событие, ставшее поводом широкого общественного обсуждения: три молодые особы женского пола в Храме Христа Спасителя (Москва) устроили нечто похожее на шабаш (песни, выкрики в адрес Президента России, пляски). Естественно, подобная выходка в стенах храма вызвала резонанс, а ее исполнители были арестованы и впоследствии осуждены к двум годам лишения свободы.

Казалось бы, ревнители Православия получили моральную компенсацию за оскорбление своих религиозных чувств, и об этом возмутительном происшествии можно забыть.

Увы! Вакханалия, поднятая либеральной интеллигенцией, сравнима, наверное, с вызывающим названием осужденных «пусек» (Pussi Riot в переводе на русский язык означает «бешенство матки»). Даже такая солидная газета, как «Аргументы недели», опубликовала текст «Интеллигенция призывает освободить Pussi Riot», под которым стоят подписи таких деятелей, как, например, О. Басилашвили и Лев Би – 2, Э. Рязанов и Рома Зверь, М. Захаров и Д. Арбенина, – всего более сотни подписей.

Странно, что в этой кампании не оказалось К. Собчак, А. Чеховой, Д. Нагиева и других авторитетов «нравственного либерализма» и нигилизма.

Что же возмутило в действиях суда авторов призыва, выступивших от имени, как им кажется, всей «интеллигенции»? Выделяются следующие моменты:

- действия Pussy Riot не являются уголовным преступлением;
- уголовное дело против Pussy Riot компрометирует российскую судебную систему и подрывает доверие к власти в целом;

– действия «девушек», «молодых женщин», не представляют никакой реальной опасности.

Из всей этой истории с полуобнажёнными «девушками» в православном храме можно сделать выводы.

Во-первых, защитники выше упомянутых «девушек» не имеют ни малейшего представления о смысле и предназначении религиозного, в том числе и христианского храма. Православный храм – это место особенного присутствия Бога на Земле. «Вести себя в храме нужно так, чтобы не оскорбить величие святыни, не навлечь на себя гнев Божий [2, с. 7].

Во-вторых, защитники «девушек» не хотят или не могут хотя бы для себя уяснить содержательный смысл терминов «девушка» и «женщина», «шлюха» и «девственница». Терминологическая неразборчивость – следствие элементарной безграмотности и отсутствия личных моральных императивов.

В-третьих, защитники «девушек», выступающие под знамёнами либерализма, подменяют снисходительность к чему-либо или к кому-либо попустительством, свободу – вседозволенностью. Глубоко правильными являются слова М. Веллера о том, что «Россию убивает либеральная идеология и либеральный рынок – без жёсткой традиционной государственности. Развал и распад в хлам очень близки» [3, с. 270].

В-четвёртых, действия трёх девиц и их добровольных защитников показали, что в России явно недооценивали (и недооценивают) опасность и масштабы антиправославных сил – в одеждах «демократов», «либералов» и «представителей гражданского общества», которыми используются любые (реальные и мнимые) факты, призванные дискредитировать Православие – и как социальный институт, и как нравственный авторитет.

В-пятых, далеко не случайным является и то обстоятельство, что известные своей порочностью зарубежные поп-знаменитости (например, Мадонна) заявили о недопустимости применения каких-либо санкций в отношении участниц публичных оргий в храме Христа-Спасителя.

В-шестых, провокация «пусек» показала, что власти способны реагировать на действия, оскорбляющие духовные святыни людей – в противном случае православный народ не понял бы и не принял бездействия и безнаказанности в отношении выше названных девиц.

Наконец, в-седьмых, для православного сознания стало понятным, что гадить в храме и осквернять православную веру могут не только сатанисты, но и любые другие особи, заражённые бациллами дурно пахнущего либерализма и демократии.

Были ли действия Pussy Riot уголовным преступлением? Представляют ли подобные действия реальную опасность для общества?

На наш взгляд, ответы могут быть только утвердительными, поскольку действия такого рода провоцируют рост религиозного фанатизма и экстремизма в обществе, желание верующих защитить святыни от поругания и осквернения, в том числе и с помощью самосуда. Случись такое в мечети – вместо трёх сегодня улыбающихся «пусек» мы бы увидели три обезображенных трупа. К счастью, такого не случилось только по причине отсутствия в православном храме фанатично верующих мужчин.

тому «История Болгарии». Среди социальных верств, признанных того часною науковою думкою буржуазними, вчений, як і частина його колег, називає чорбаджійство. Його характеристика дослідниками й досі є неоднозначною. М. С. Державін категорично вважав цю верству «агентом турецької адміністрації», «лютим ворогом народу», посередником між владою та населенням [11, с. 65], спростувавши тезу про чорбаджіів як представників феодального класу. Він класифікував їх як велику торгівельно-лихварську болгарську буржуазію, що економічно і політично була щільно пов'язана з турецькою військово-феодальною системою. Стан розвитку знання з історії болгарського відродження не дозволяв більш детально проаналізувати чорбаджійство, тобто з'ясувати, наскільки ця верства була гомогенною, її соціальні вподобання, ілюзії, наявність чи відсутність політичних програм і таке інше, проте головну особливість чорбаджійства – позафеодальну природу, визначено адекватно. Зазначена характеристика не втратила своєї актуальності й сьогодні. Говорячи про позицію цієї соціальної спільноти у національно-визвольному русі, М. С. Державін поділяє погляди болгарських революціонерів, які вважали її непослідовною у боротьбі з чужоземною владою, не зацікавленою у поваленні османського панування, не довіряли їй.

Набагато більше уваги приділено характеристиці соціальних верств, які боролися з османським поневоленням. В їх стані вчений називає, перш за все, широкі селянські верстви, демократичні кола міста, революційну інтелігенцію. 10 розділів із 15 «Історія Болгарії» (Т. 4) присвячені різним формам антиосманської боротьби та ідеології її лідерів. Вчений підкреслює, що антиосманські рухи, різноманітні за формою, мали безперервний характер впродовж усього часу іноземного панування, проте тільки за добу національного відродження суспільна свідомість виявилася готовою до сприйняття ідеї всенародного збройного повстання з метою звільнення [11, с. 97]. Ця, дійсно докорінна, зміна в житті болгарського народу безпосередньо пов'язується М. С. Державіним з духовним пробудженням етнічного колективу, започаткованим першими болгарськими просвітниками Софронієм Врачанським (1739–1813) та Паїсієм Хелендарським (1722–1773), боротьбою за національну школу й культуру, за церковну незалежність [18, с. 114; 164–165] від Константинопольського патріархату. Вчений докладно зупиняється на змісті програм національного визволення, характеризує особливості антиосманської боротьби на кожному етапі визвольного руху, з'ясовує роль четницького руху, таємної революційної організації (Болгарський революційний центральний комітет), Г. Раковського, В. Левського, Л. Каравелова, Х. Ботева у національно-визвольному русі. З'ясування основної низки подій до апогею визвольного руху – Квітневого повстання 1876 р., стало підґрунтям для періодизації болгарського відродження. Це питання є надзвичайно важливим, адже його адекватне вирішення визначало перспективи плідного вивчення та вирішення складних питань історії національного відродження [20, с. 5]. М. С. Державін визначає хронологічні межі болгарського відродження, виходячи із розуміння цього процесу як завершального етапу руху за створення національної держави, від XVIII ст. до російсько-турецької війни (1877–1878 рр.), виокремлюючи час з 1860-х років як останній у добі

наголошував, що болгарське національне відродження – це багатоплановий процес, став болгарський соціаліст Д. Благоев («Про історію соціалізму в Болгарії», 1906). Такий підхід кореспондувалася з тлумаченням зазначеного періоду історії іншими болгарськими марксистами першої половини ХХ ст. (Г. Бакалов, Д. Косев, Ж. Натан, П. Зарев та ін.). У подальшому він знайшов відбиток в узагальнюючих працях з історії південних та західних слов'ян, навчальній літературі, а згодом – першій україномовній історії Болгарії за авторством В. П. Чорнія [16, с. 161–185]. Сучасна болгарська історіографія [17, с. 29; 31; 38–39] також виходить із того, що однозначна характеристика змісту цього процесу унеможливило його цілісне сприйняття та розуміння закономірностей відновлення своєї державності етнічним колективом після 500-річного поневолення, отже, є антинауковою.

Стосовно компонентів болгарського національного відродження в «Історії Болгарії» (Т. 3, Т. 4) М. С. Державін виокремлює зародження капіталізму та піднесення національної буржуазії, героїчну й трагічну національно-визвольну боротьбу болгарського народу, духовне пробудження та національно-культурне життя, рух за незалежну національну церкву.

Говорячи про корені процесу відродження, дослідник охарактеризував турецьке панування на болгарських землях як систему свавілля адміністрації, поліційних сил та суду. Наголошувалося, що з початком занепаду османської держави з другої половини ХVІ ст. становище болгарського населення різко погіршується [10, с. 14]. М. С. Державін слідом за Н. Станевим підтримує тезу про помірковану поблагливість цієї системи у ставленні до сільського населення у перші століття після ствердження завойовників на болгарських землях [10, с. 13], яка заперечується сучасними істориками. Він не виокремлює танзимат (реформи в Османській імперії 1839 – початку 1870-х рр. з метою європеїзації) як фактор, що змінював на краще становище у європейській частині Порти. Навпаки, «танзимат висунув попереду... у державній ієрархії» деградовані елементи – «відданих слуг тиранії» [10, с. 65]. Відсутність власної державності не могли компенсувати ніякі реформи гнобителів. Спеціально аналізується кирджалійство – специфічна ознака послаблення центральної влади на території європейської частини Османської Порти [18, с. 37] – утворення чисельних банд, які тероризували населення, та приборкати які влада виявилася неспроможною. Конкретними фактами він рішуче заперечує оцінку цього явища, зафіксовану в офіційних документах султанської адміністрації, де кирджалії названі революціонерами [10, с. 53]. Кирджалійський рух коштував болгарському народу нелічених жертв та фактично став додатковою перешкодою прогресивного розвитку.

Дослідник ретельно описав зміни в соціальній структурі болгарського суспільства та показав, які нові соціальні верстви з'явилися з встановленням османського панування, простежив їх майновий статус, ставлення до режиму османської влади. Спираючись на розвідки попередників, він переконливо відтворив процес розмивання у ХVІІІ – ХІХ ст. соціальної системи, що виникла внаслідок завоювання на тлі зародження капіталізму. Для вчених це було складне завдання: серед чисельних станів феодалного суспільства знайти ті, які об'єктивним своїм становищем були пов'язані з формуванням нових виробничих відносин. Соціально-економічним змінам у житті Болгарії М. С. Державін присвятив перший розділ четвертого

Суровое наказание для них – предупреждение тем, кто вынашивает либеральную идею свободного совершения зла, и одновременно напоминание о том, что государство обязано и может выполнять «функцию меча» для пресечения зла: в данной ситуации Церковь осудила зло, Государство наказало его носительниц.

Надо признать, что пятилетнее патриаршество Кирилла характеризуется укреплением позиций Церкви на её «канонических территориях», в том числе и в Беларуси. В определённом смысле можно констатировать факт неторопливой клерикализации не только постсоветского социума как такового, но и таких важных социальных институтов, как образование, здравоохранение, вооружённые силы, правоохранительная система и средства массовой информации. Деятельность православного духовенства признана социально значимой и жизненно необходимой для воспитания и сохранения духовности народа, для противодействия и нейтрализации различного рода влияния некультов зарубежного и отечественного происхождения, для выработки иммунитета по отношению к тлетворным бактериям в упаковке «демократических ценностей» современного либерализма.

Миссия церкви требует от священнослужителей всех уровней и званий самодисциплины, рассудительности, личной скромности и высочайшей ответственности за свои слова и поступки, ибо отсутствие хотя бы одного из этих качеств оборачивается большими неприятностями для церковного сообщества и ведёт к дискредитации Церкви в целом.

В наше время могучий организм Русской Православной Церкви подвергается болезненной для него критике, спровоцированной не столько внешними по отношению к ней недругами и оппонентами, сколько деяниями самих членов этого организма, её высокопоставленными иерархами. Эта критика отличается вульгарностью, агрессивностью, бездоказательностью и бесцеремонностью. Поэтому вполне обоснованными являются утверждения известных священнослужителей о том, что война с Православием является серьёзной, хорошо спланированной кампанией с целью изменить отношение в обществе к Церкви в сторону антипатии, неприязни... На Церковь началась этакая охота, дружная травля, гон, которые по сценарию должны закончиться двумя знакомыми и известными словами «Раздавите гадину!» [1, с. 9].

Здесь следует пояснить, что слова «Раздавите гадину!» принадлежат французскому философу-просветителю и поэту, критику феодализма и освящавшей его церкви, Вольтеру. Вольтер полагал целесообразным сохранение и поддержку религии как основание нравственности, но резко критически выступал против церкви, против духовенства, скомпрометировавшего себя гонениями науки и свободомыслия, ханжеством, пренебрежением к страданиям народа, нравственной распущенности и т.д. – такая позиция называется антиклерикализмом. «Раздавите гадину!» означает «Раздавите пороки, разъедающие церковь!».

Всё это, наверняка, хорошо известно просвещённому архимандриту Тихону. Но почему не называются им авторы «сценария», «хорошо спланированной кампании» против церкви? Кто их финансирует? Каковы причины «травли» церкви? Увы! Злодеи остаются безымянными и

безадресними, но заслуживаючими чувства «снисхождения к человеческой природе», а архимандрит остається верным апологетом и защитником своего Священноначалия: «человек есть человек, в рясе он или в пиджаке, бывает всякое» [1, с. 9]. Между тем, неподконтрольные Церкви СМИ самостоятельно попытались ответить на вопрос: справедливы ли скандалы вокруг Церкви? Они признают, что в настоящее время РПЦ представляют собой «огромную транснациональную корпорацию, состоящую из десятков тысяч юридических лиц»: более 200 епархий, более 700 монастырей, около 30 тысяч приходов, более 30 тысяч духовенства [5, с. 8]. Опираясь на различные опубликованные источники, в том числе и на доклад Патриарха о денежных поступлениях в центр, журналисты называют годовые расходы Патриархии «в несколько миллиардов рублей в год», «100–150 млн. долл. в год», «500 млн. долл. в год» – доходы церкви в целом [5, с. 8].

В то же время наблюдается нехватка денежных средств в провинциальных приходах, вынужденных отчислять свои скромные доходы в епархии, а из епархий – в патриархию. Провинциальные батюшки с горечью шутят: «на пляжах Средиземноморья сложно не наступить на московского попа» [5, с. 8]. И действительно: священник в сане протоиерея в одном из подмосковных храмов (дер. Сосенки) получал зарплату в сумме 30 тысяч рублей в месяц. Кроме этого, 40–50 тысяч в месяц ему приносили различного рода требы (освящение жилища, машин, панихиды и т.д.). И это не всё: за проведение таинств (крещение, венчание, миропомазание и пр.) полагается жёстко тарифицируемое вознаграждение – плата.

В конечном счёте, получается, что в московских приходах низкий потолок дохода священника равняется примерно 100 тыс. рублей в месяц [5, с. 9].

При этом авторы исследования отмечают, что Русская Православная Церковь имеет множество и иных источников, приносящих прибыль:

- торговля свечками, цены на которые выше себестоимости в десять раз;
- оплата записок, в которых записаны имена и которые священники произносят (отдельно – за здравие, отдельно – за упокой) во время службы: каждое имя оплачивается отдельно;
- оказание услуг паломникам и туристам, посещающим исторически ценные храмы и монастыри (Валаам, Соловки, Троице-Сергиева Лавра и двадцать тысяч других исторических объектов): доходы от этих услуг составляют «до 500 млн. руб. в год»;
- продажа «святой» воды и различного рода продуктов, производимых в хозяйствах монастырей (мёд, хлебобулочные изделия и другие съедобные товары);
- доходы, получаемые от совладения РПЦ с банками, строительными, торговыми и иными светскими фирмами;
- собственные производственные предприятия типа подмосковного «Софрино», изготавливающие свечи, иконы и разного рода церковную утварь, идущую на продажу [5, с. 9].

Таким образом, говорить о бедности Русской Православной Церкви нельзя. Необходимо также иметь в виду и добровольные пожертвования не только рядовых прихожан, но и различного рода весьма богатых людей,

надаваясь формированию новых на тлі кризи феодалізму виробничих сил та виробничих стосунків. Саме для історичного матеріалізму – марксистської історичної школи – є характерним об'єктивізація дослідження історичного процесу через примат матеріальних виробничих факторів у динаміці суспільства. Спираючись на марксистське підґрунтя аналізу болгарського національного відродження, він критикує так званій «ідеалістичний напрям» у вивченні цієї історичної доби, представники якого (Т. Влайков, Б. Йоцов, П. Ников та ін.) акцентували увагу на культурно-духовних аспектах болгарського національного відродження та національно-церковній боротьбі у зазначену добу [12, с. 6–7]. Результатом такої позиції ставало ігнорування ролі видатних болгарських революціонерів В. Левського та Х. Ботева, об'єктивних передумов масової визвольної боротьби болгарського народу проти турецького гноблення. Дійсно, марксистська методологія дозволила побачити М. С. Державину неминучість звільнення болгарського народу саме внаслідок його власної соціальної творчості. Внесок К. Маркса у філософію історії, на який спирався М. С. Державін, неможливо заперечувати. Його, до речі, визнавав патріарх французької історичної школи Ф. Бродель: «Геній Маркса ... полягає у тому, що він першим сконструював дійові соціальні моделі, які ґрунтуються на довготерміновій історичній перспективі» [13, с. 139]. Проте, як довів історичний досвід, зазначені моделі завжди викликали спокус у сунути на задній план духовні фактори історичного прогресу, перебільшити роль класових антагонізмів, та були вульгаризовані псевдомарксистами на догоду політичному режиму. Чи вдалось М. С. Державину уникнути цього?

Загалом його наукові розвідки, пов'язані з проблемами болгарського національного відродження, долали стереотипи щодо цього процесу виключно як духовного явища, відповідно до рівня розвитку історичного знання часу їх створення. Вочевидь, що надзвичайна ерудиція вченого, його незаперечна кваліфікація літературознавця та лінгвіста, знання болгарської мови, яка зберігала етнокультурні та соціально-психологічні особливості її носіїв, дозволили знайти паритет у висвітленні усіх складових болгарського національного відродження, що вивчалися у 1930-ті – 1940-і рр. та утриматися від абсолютизації ролі класової боротьби. Зокрема, аналізуючи життєвий та творчий шлях Христо Ботева (1847–1876), він не відокремлює його літературну діяльність від розвитку революційного антиосманського руху, соціального підґрунтя визвольної боротьби [14, с. 3–19; 82–95]. Проте, це стосувалось наукової творчості дослідника в цілому, але не окремих його розвідок. Ствердження марксистської методології в болгарській історичній думці в якості панівної у другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр. прирікали вчених шукати коріння будь-якого аспекту історичної творчості етнічного колективу у процесі розвитку виробничих сил та виробничих відносин.

Структура викладу основних змістовних болгарського національного відродження, запропонована М. С. Державиним у третьому (1947 р.) та четвертому (1948 р.) томах «Історія Болгарії», де він спирався на доробок попередників, збереглася практично в усіх підручниках радянської доби з історії південних та західних слов'ян до кінця 1980-х рр. та академічних виданнях [наприклад: 15, с. 181–239] з певними змінами. Першим, хто

слов'язознавства АН СРСР, автор понад 500 наукових та науково-популярних публікацій різноманітної жанрової та тематичної спрямованості. Розвідки, тематично пов'язані з історією болгарського національного відродження, співзвучні з «одвічними» проблемами соціогуманітарного знання щодо націотворення, співвідношення об'єктивних та суб'єктивних, зовнішніх та внутрішніх факторів у національних рухах та програмах, збереження етнічної свідомості та етнічного колективу, культурних надбань за умов втрати власної державності.

Уродженець с. Преслав колишнього Бердянського повіту Таврійської губернії, де жили болгари-колоністи, М. С. Державін знав болгарську мову з дитинства. Інтерес до болгарської спільноти переріс у наукові розвідки спочатку етнографічної спрямованості, а згодом історичної та лінгвістичної. Як науковець він сформувався впродовж 1898–1916 років [4, с. 104]. В історії російської славистики це був час активного розвитку, урізноманітнення як тематики, так і методів досліджень, характер та спрямованість славистичних студій кореспондувалися із західноєвропейською науковою думкою. Відбувався процес закономірної спеціалізації славистичних дисциплін. Перші десятиліття ХХ ст. у російській університетській науці стали часом справжнього розквіту славистики, у тому числі і болгаристичних студій [5, с. 19; 22], що стало загалом сприятливим фактором для його соціалізації в науці. На цьому етапі він неодноразово звертався до історичної тематики [6, с. 461]. Зокрема, ще у розвідці «Болгаро-сербські взаємовідносини та македонське питання» (1914) було фактично обґрунтовано македонський характер болгарського відродження. Однак своє стале місце сюжети з історії болгарського національного відродження зайняли у творчості дослідника вже за радянської доби. На вивченні М. С. Державіним проблем болгарської історії, у тому числі національного відродження, позначалися загальні умови розвитку науки, стан слов'язознавчих студій в цілому, теоретико-методологічні засади радянської історичної думки та, що неминуче, поточна кон'юнктура. Реанімація ідей панславізму в СРСР [7, с. 208–213; 8, с. 20], що було частиною державної політики заради протистояння нацистській ідеології, на необхідність чого прямо вказувалося на XVII з'їзді (1934) правлячої політичної партії ВКП (б), безсумнівно, екстраполювалося на творчість М. С. Державіна. Відбувалося розширення славистичної тематики в його дослідженнях і, в першу чергу, саме за рахунок болгарських сюжетів (монографії з новоболгарської літератури, статті про Паїсія Хелендарського, Софронія Врачанського та ін.). Беззаперечною заслугою науковця вважається «Історія Болгарії» у 4-х томах [9; 10; 11] – перша за радянську добу спроба створити комплексне синтетичне дослідження минулого балканської країни від витоків болгарського народу до російсько-турецької війни 1877–1878 рр., що принесла визволення від турецького панування. У третьому та четвертому томах зазначеної розвідки він докладно зупиняється на процесі болгарського національного відродження.

Для М. С. Державіна зі словами «національне відродження» пов'язана історична доба з кінця XVIII ст. до 1877 р., головним змістом якої став розвиток капіталізму, національно-визвольний рух у Болгарії проти турецького гноблення, відродження національних традицій [12, с. 5]. Цікавою є послідовність, з якою науковець визначає сутність відродження, – пріоритет

вымаливающих милость и прощение Бога через спонсирование церковных проектов и конкретное одаривание конкретных священнослужителей разными материальными благами.

Исходя их вышеперечисленного, можно констатировать, что:

а) современная Русская Православная Церковь в качестве социального института довольно эффективно использует для себя выгоды рыночной экономики;

б) ситуация финансово-материального неравенства духовенства в крупных городских центрах и в провинциальных приходах далека от критериев равенства и справедливости.

Располагая значительными финансовыми ресурсами, руководство РПЦ осуществило ряд проектов по скульптурному увековечиванию выдающихся деятелей православной веры. Правда, реализация планов православной монументальной пропаганды нередко наталкивается на непонимание и настроенность ортодоксов, усматривающих в скульптурах «католический след» и влияние «латинянства».

Тем не менее, во многих епархиях Русской Православной Церкви установлены памятники «крестителю Руси» святому Владимиру, святым Петру и Февронии, покойному патриарху Алексию II, уморенному голодом патриарху Гермогену и т.д.

В небольшом старинном белорусском городе Полоцке установлены скульптурные памятники Е. Полоцкой, С. Полоцкому и Николаю Чудотворцу.

В Петербурге З. Церетели изготовил грандиозную статую Иисуса Христа высотой тридцать три метра, которая будет поставлена на пятидесятиметровый постамент.

Митрополит Волоколамский Иларион прилагает усилия для того, чтобы на Лубянке в Москве вместо статуи Ф. Дзержинского стоял памятник святому князю Владимиру. «У нас нет памятников великим святителям – мученикам и исповедникам XX века – святому патриарху московскому и всея России Тихону, святителям Кириллу Казанскому, Петру Крутицкому, Агафангелу Ярославскому», – заявил Иларион [6, с. 8].

Было бы большим упущением не замечать проблему, сложившуюся и вокруг икон. Как известно, в жилище каждой православной семьи имеются иконы, почитаемые в качестве личных заступников, ходатаев перед Богом. Особым поклонением удостоены лики Иисуса Христа и Девы Марии.

Христианская церковь на протяжении длительного времени создавала «иконографический канон», который призван был чётко отграничивать икону от портрета, святое от мирского. Согласно этому канону, икона должна подчёркивать духовность лика, особую систему пространственно-временных соотношений, состояние неподвижности, отсутствие сходства с мирскими персонажами, необыкновенность красок и преобладанием золотого фона и цвета и т.д. «Богословие в красках» призвано выполнять одновременно мировоззренческую, воспитательную и эстетическую функции.

Сегодня средства массовой информации обращают внимание на то обстоятельство, что изготовление икон в современной промышленности лишено творческого начала и сакральности и представляет собой

«промышленный ширпотреб»: «святые штампуют на типографских станках, как жвачку и макароны» и продают «не менее миллиона штук в год». Освящение, окропление святой водой проводится на складах готовой продукции одновременно над сотнями «разноличных икон, предложенных вкупе» [5, с. 9].

Потребность в новых иконах остается значимой. За 20 последних лет к лику святых Православной Церкви причислили «почти 2 тыс. человек» – каждому святому полагается икона. При этом лики святых далеки от канонов. Например, у Николая II ликов «с десяток. Причем все разные, как будто писали с нескольких человек» [5, с. 9].

Еще одна проблема – «самочинные изображения». В частности, к таким относятся изображения Ивана Грозного, Григория Распутина, встречи Сталина с блаженной Матроной Московской... Часть таких икон замироточила, что дает повод объявить их каноническими.

По правилам, образа (иконы) может писать только православный живописец. Существует запрет на торговлю при храмах святынями, сделанными вне РПЦ. На деле изготовлением икон занимается кто попало и продажа их осуществляется тоже где попало: в магазинах, на рынках и т.д. Кстати, Китай тоже освоил выпуск этого «товара» и со временем «собирается нарастить мощности до 2-3 миллионов» в год. По качеству он лучше и по цене дешевле, чем продукция комбината «Софрино» в Подмоскowie.

В заключение отметим, что в условиях глобализации, осуществляемой по сценарию западного неолиберализма, количество и тематика возникающих проблем увеличиваются. Древняя идея о построении гармоничных отношений внутри социальных институтов и между ними нигде и никак не смогла превратиться в реальность. У Церкви всегда были мечты и возможности для реального воплощения в жизнь христианских идеалов. В наше время во главе так называемых демократических государств Европы и Америки находятся не атеисты, а декларирующие свою набожность христиане. И к чему это привело и приводит? Самое «демократическое» государство США представляет собой христианизированное зло, защищающее половую распущенность, однополые браки, «генитально-фекальное искусство», право слежки и прослушивания любого человека в любом государстве, право вмешательства в дела суверенных стран и народов и т.д.

Опыт Беларуси показывает, что, несмотря на множество проблем в Церкви и в Государстве, оба социальных института смогли выстроить нормальные отношения, ибо они преследовали не собственные частные интересы, а интересы народа и общества в целом, цели достижения всеобщего блага. Можно утверждать как о свершившемся факте победу принципа взаимодополняемости: государство не может в законодательном порядке обязать людей любить друг друга, проявлять уважение и заботу по отношению к немощным гражданам, совершать дела милосердия и благотворительности, быть патриотами и миротворцами и т.д. – эту работу по мере своих сил и возможностей своими специфическими способами выполняет церковь.

Действия внутренних и внешних оппонентов конструктивного взаимодействия церкви и государства в Беларуси способны, конечно,

ББК Т 63.3 (4 Бол) + Т 63.3 (4 Рос)
УДК 930:929 Державін

Самойленко Н. І.

БОЛГАРСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ У ВИСВІТЛЕННІ М. С. ДЕРЖАВІНА

У статті з'ясовано внесок видатного російського і радянського славіста М. С. Державіна в дослідження соціального та культурного змісту болгарського національного відродження. Обґрунтовано висновок щодо зв'язку стану болгаристичних досліджень М. С. Державіна із розвитком історичної науки радянської доби.

Національне відродження у своєму історичному розвитку пережили всі слов'янські народи європейського континенту, які не мали власної державності впродовж XVIII – XIX ст. Характер та зміст цього процесу відрізнявся своїми особливостями в кожній країні. В історії болгарського народу доба національного відродження стала однією з найвеличніших. Вона знаменувалась процесом перетворення етнічної свідомості в національну, надзвичайним духовним та культурним піднесенням, активним розвитком суспільної свідомості та громадської думки. Вочевидь, зрозумілим є той факт, що чимало фахівців (етнологів, істориків, культурологів), громадських діячів виявляли неабиякий інтерес до цього питання. Перші спроби дослідити болгарське національне відродження пов'язані з науковою творчістю його сучасників – представників болгарської культури (В. Априлов, М. Дринов, Х. Ботев, І. Шишманов та ін.) XIX ст. [1, с. 91]. Увага дослідників до епохи болгарського національного відродження була прикута й у подальшому. Зокрема, за спостереженнями А. Запрянової, на початку XXI ст. цій добі присвячено більшість розвідок болгарських вчених на тлі інших періодів національної історії [2, с. 239].

Сталий інтерес до національного відродження слов'янських народів, у тому числі болгарського, закономірно пов'язаний із глибокими змінами у суспільстві внаслідок соціальних та політичних трансформацій кінця XX ст. в країнах Центрально-Східної Європи, які призвели до формування нових національних держав та національної ідеології, що сфокусувалася на етнічній та національній ідентичності. За таких умов суспільна свідомість неминуче звертатиметься до минулого, особливо до заключного етапу формування нації. З іншого боку, ці трансформації не могли не торкнутися науки. У країнах регіону фахівці констатують зміну дослідницької парадигми через заперечення марксизму в якості єдиної правильної філософії та методології [3, с. 16]. У цьому зв'язку на порядку денному постало питання, що в науковому спадку попередників не втратило своєї актуальності й яке потребує уточнень аспектів, що не витримали перевірки часом.

З проблем болгарської історії, інтерес до яких зростає з огляду на зазначені вище причини, тривалий час багато й плідно працював відомий радянський болгарист, слов'янознавець, лінгвіст, етнограф, археограф Микола Севастянович Державін (1877–1953), академік, який стояв у витоків славістичних досліджень радянської доби, член трьох Академій Наук (СРСР, АН Білоруської РСР, Болгарської АН), перший ректор Санкт-Петербурзького університету (1922–1925) радянських часів, директор першого Інституту

18. Киссе А. И. Возрождение болгар Украины / Антон Иванович Киссе. – О. : Optimum, 2006. – 288 с.
19. Горелик А. Ф. История родного края (Луганская область). Часть I (с древнейших времен – до начала XIX в.) / А. Ф. Горелик. – Луганск, 1997. – 255 с.; Пашина Н. П. Аграрные миграции в пореформенный Донбасс и их роль в формировании этноструктуры края (1861–1900 гг.) / Н. П. Пашина. – Луганск, 1997. – 24 с.; Пирко В. О. Заселения Донеччины у XVI–XVIII ст. / В. О. Пирко. – Донецьк, 2003. – 180 с.; Фурса Е. В. Формирование населения на территории области войска Донского: экономико-демографические и исторические аспекты: дис. ... канд. эконом. наук: 08.00.05 / Фурса Елена Владимировна. – Москва, 2001. – 135 с.
20. Виноградов В. Б. Средняя Кубань: земляки и соседи / Виталий Борисович Виноградов; Армав. гос. пед. ин-т. – Армавир, 1995. – 149 с.; Жабчик С. В. Переселение болгар на территорию Кубани и Черноморья в конце XVIII – начале XX вв. // Год Болгарии в России. – Краснодар : Мир Кубани, 2009. – С. 116–124; Жуков И. В. Болгары в казачьих войсках // Освобождение Болгарии и славянский мир. – Краснодар : Кубанькино, 2008. – С. 30–34.; Китиров С. Н. «Называли их учителями по огородным делам»: из истории болгар Средней Кубани // Мир славян Северного Кавказа. Вып. 2. – Краснодар : Мир Кубани, 2005. – С. 238–248.
21. Матвеев О. В. Болгары Кубани и Черноморья во второй половине XIX – начала XX в. // Мир славян Северного Кавказа. Вып. 4. – Краснодар: Кубанькино, 2008. – С. 68–99.; Он же. Кубань и освобождение Болгарии: итоги и перспективы изучения // Освобождение Болгарии и славянский мир. – Краснодар : Кубанькино, 2008. – С. 9–15.; Он же. Балканская и Первая мировая войны в исторических судьбах кубанских болгар // Россия в войнах XX века. – Краснодар : Кубанькино, 2004. – С. 90–95.
22. Бурькина Л. В. Переселенческое движение на Северо-Западном Кавказе в 90-е годы XVIII – 90-е годы XIX вв. / Людмила Васильевна Бурькина; Адыг. гос. ун-т. – Майкоп : Адыг. гос. ун-т, 2002. – С. 140–153; Ракачев В. Н. Этнодемографические процессы на Кубани в XX веке / Вадим Николаевич Ракачев. – Краснодар: КГУ, 2002. – 100 с.; Он же. Народонаселение Кубани в XX веке. / Вадим Николаевич Ракачев. – В 4 т. Т. 2: 1930–1950-е гг. – Краснодар : КубГУ, 2007. – 367 с.
23. Калашникова С. В. Крымские болгары на Кубани: некоторые аспекты традиционной культуры / С. В. Калашникова // Культурная жизнь Юга России. – 2010. – № 3. – С. 11–14.; Матвеев О. В. Устная история болгар Темрюкского района // Мир славян Северного Кавказа. Вып. 2. – Краснодар : Мир Кубани, 2005. – С. 249–268.; Рогалева С. В. Адаптация крымских болгар на Кубани глазами очевидцев (вторая половина XX в.) / С. В. Рогалева // Синергетика образования. – Выпуск 14. Армавир, 2009 – С. 138–141.

создавать проблемы, но не способны разрушить сами принципы взаимодополняемости и взаимодействия во имя блага белорусского социума.

РЕЗЮМЕ

У статті здійснено спробу наукового осмислення проблеми взаємодії державних та церковних інститутів в умовах сучасних реалій білоруського соціуму, відмічено досягнення та невирішені питання у цій сфері, виділено внутрішні та європейські фактори, які впливають на динаміку державно-церковних стосунків у Республіці Білорусь.

Ключові слова: держава, церква, співробітництво, соціальна група.

SUMMARY

In the article the authors make an attempt of scientific judgment concerning the problem of interaction between the state and church institutions in the conditions of modern Belarussian socium, they note the achievements and unresolved questions in this sphere, allocate the internal and European factors which have an influence on the dynamics of the state and church relations in the Republic of Belarus.

Key words: state, church, interaction, social group.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Архимандрит Тихон. Общество, не почитающее своих героев, обречено / Архимандрит Тихон // Литературная газета. – 2013. – 6–12 марта.
2. Азы Православия. Руководство обретшим веру. – Санкт-Петербург, 2006.
3. Веллер М. Отцы наши милостивцы / М. Веллер. – М., 2012
4. Малюгин-Гаврилов А. Нет хлеба – дайте зрелища / А. Малюгин-Гаврилов // Аргументы недели. – 2012. – 8 ноября.
5. Крестьянинов В. РПЦ строит православную финансовую империю / В. Крестьянинов, С. Рязанов, П. Хицкий // Аргументы недели. – 2012. – 6 сентября.
6. Крестьянинов В. Когда святые атакуют / В. Крестьянинов // Аргументы недели. – 2013. – 21 ноября.
7. Котляров И. В. Вера в человеческом измерении / И. В. Котляров // Беларуская думка. – 2013. – № 10.
8. Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе : сб. науч. ст. / ГрГУ им. Я. Купалы ; редкол.: М. А. Можейко (гл. ред.) [и др.]. – Гродно : ГрГУ, 2012. – 426 с.
9. Давыденко-Кучинская С. С. Государственная политика в отношении религиозных организаций в Беларуси. – С. 160–164.

Литвинский А. В.

НЕОЯЗЫЧЕСКИЙ МИФ О РАННИХ СЛАВЯНАХ В СВЕТЕ ДАННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Целью исследования является выяснение степени научной достоверности представлений сторонников неоязычества об этногенезе славян и о первоначальных формах славянской культуры. Рассматриваются культурологические, аксиологические и, в особенности, научно-исторические аспекты анализируемой проблемы.

В данной статье рассматривается проблема соотношения основных постулатов неоязыческих по своей сути представлений об истории ранних славян с информацией, содержащейся в исторических источниках различных видов, прежде всего, в письменных источниках. Неоязычество рассматривается здесь как весьма специфическая форма бытования исторического самосознания и этнонациональной (вариант – этнокультурной) самоидентификации, как индивидуумов, так и социальных групп. Данное исследование представляет собой вклад в разработку научной темы кафедры социально-гуманитарных дисциплин Барановского государственного университета (Республика Беларусь) «Сохранение национальной идентичности белорусов: прошлое, настоящее, перспективы». Методологическими принципами исследования являются принципы объективности и историзма.

Рассматриваемая научная проблема только совсем недавно, не ранее рубежа XX – XXI в., начала серьезно интересовать исследователей. При этом характерно, что исторические взгляды представителей неоязычества стали объектом исследования, прежде всего для культурологов, религиоведов, социологов, а уж во вторую очередь профессиональных историков. Поэтому неудивительно, что неоязычество как форма национально-исторического самосознания пока что не может, по мнению автора данной статьи, рассматриваться в качестве отдельной научной темы с уже сложившейся историографической традицией.

Нам известна фактически только одна коллективная научная работа, в которой заявленная проблематика нашла отражение. Речь идет о совместном исследовании историков и лингвистов «Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов» [1] (см. там же обзор источников и отчасти историографический обзор [1, с. 5–12; 115–144]). Однако, как явствует из его названия, значительное внимание в нём уделено проблеме фальсификации источников и противодействию этому, безусловно, порочному явлению. Рассматриваемый в данной статье контекст представлен только лишь косвенно.

Разумеется, заявив именно такую тему исследования, автор должен определенное внимание уделить объяснению своей позиции по вопросу происхождения славян. Однако в формате статьи совершенно бессмысленно будет анализировать историографию данной проблемы, поскольку она не то чтобы даже обширна – она огромна, и заслуживает не одной, а многих монографий. Кстати, это, на наш взгляд, как нельзя более убедительно

– С. 39–46; Черній А. І. інтернаціональні зв'язки робітничого класу Болгарії та СРСР (1948-1958) // Проблеми слов'язознавства. – 1977. – № 16. – С. 99–100.

9. Добрый день, другари. – Донецк : Изд-во «Донбасс», 1968. – 90 с.; Папасчиков М. По многоцикличному графику / Минчо Папасчиков. – Сталино : «Донбасс», 1960. – 16 с.; Перун Н. С. Рабочее рукопожатие / Николай Самойлович Перун. – Донецк : «Донбасс», 1968. – 53 с.; Узы братства. Ворошиловград – Перник / Сост. Н. А. Евдокимов. – Донецк: Донбасс, 1984. – 87 с.
10. Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще / И. Грек, Н. Червенков. – София : Христо Ботев, 1993. – 296 с.
11. Борисенко О. М. До питання переселення болгар на Україну // Питання культурології. Міжвідомчий збірник / О. М. Борисенко. – К. : «Наукова думка», 1994. – № 13. – С. 3–7.; Павленко В. А. Болгари в Україні / В. А. Павленко // Віче. – 1995, липень. – С. 115–126.
12. Грек И. Болгария и болгары Молдовы и Украины // Бессарабия и освобождение Болгарии / Отв.ред.: Николай Черенков; Институт Межэтнических исслед. Науч. об-во болгаристов РМ.-С. : «SŞB», 2004 («Business-Elita») – 128 р.
13. Носкова И. А. Крымские болгары в XIX – начале XX в.: история и культура / Инна Аркадьевна Носкова. – Симферополь: СОНАТ, 2002. – 152 с.; Шапошников А. К. Старый добрый болгарский Коктебель / А. К. Шапошников. – Симферополь, 1999. – 294 с.; Андрущенко І. О. Концептуалізація етнічної традиції (на матеріалі культури кримських болгар): автореф. дис... канд. культурології: спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури» / Андрущенко Ірина Олександрівна. – Сімф., 2009. – 20 с.
14. Парзулова М. Кримските българи. Етнос. Език. Етнимимия. Ономастика. Просопография / Марияна Парзулова. – Одеса, 2007. – 273 с.
15. Рогалева С. В. Крымские болгары: реабилитация и возвращение из депортации (1956 – начало XXI в.) // Славянский мир, Запад, Восток. / Под редакцией Э. Г. Вартаньян, О. В. Матвеева. Краснодар, Изд. «Кубанькино», 2008. – С. 80–85.; Она же. Депортация Крымских болгар. Спецшелоны в пути (1944–1956 гг.) // Год Болгарии в России. – Краснодар: Мир Кубани, 2009. – С. 85–91.; Сяров Н. В. Съдбата на кримските българи // ЕК – културен двумесечник. – 2010. – № 3. – С. 31–35.
16. Пачев С. І. Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861–1917 рр.): комплексне дослідження: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Пачев Сергій Іванович. – Запоріжжя, 1996. – 195 с.; Турков В. В. Политика России по переселению и обустройству бессарабских болгар на Южноукраинских землях: дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Турков Владимир Викторович. – Харьков, 1996. – 169 с.
17. Жавжаров Л. В. Из истории болгар Приазовья / Леонид Васильевич Жавжаров. – Мелитополь: Издательский дом МГТ, 2008. – 107 с.; Митков В. В. Голгофа болгар Таврии: анатомия репрессий (1920-е – 1940-е годы): [очерки] / В. В. Митков; Ассоциация болгар Украины. – Запорожье: Тандем-У, 2009. – 244 с.

SUMMARY

The article presents the historiography on the problem of Bulgarians' dispersed groups of Priazovya according to the problem and chronological principle. The author studied the works of native and foreign researchers of the following periods: pre-revolutionary period, the period of the Soviet Union and the period of Ukraine's independence. Historiographical achievements of the modern period are presented according to the following geographical areas: the history and culture of the Bulgarians Northern Black Sea, the Crimea, the Northern Azov, the eastern part of the Azov.

Keywords: historiographical works, disperse groups, compact settlement.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае / А. Скальковский. – Одесса, 1848. – 155 с.; Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – Вып. 1. – СПб, 1869. – 455 с.
2. Державин Н. С. Болгарские колонии Новороссийского края: Херсон. и Тавр. губ. / Николай Севастьянович Державин. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1908. – 237 с.
3. Мельников Л. М. Иногородние в Кубанской области // Кубанский сборник / Кубанский обл. стат. ком. Т. 6. – Екатеринодар, 1900. – С. 73–140.
4. Черный К. Н. Ейский уезд (статистическое описание) // Кубанский сборник / Кубанский обл. стат. ком. Т. 6. – Екатеринодар: [б. и.], 1900. – С. 339–501.; Савельев Е. П. Очерки по истории торговли на Дону: Общество донских торговых казаков. 1804–1904 гг. / Евграф Петрович Савельев. – Новочеркасск, 1904. – 175 с.
5. Верещагин А. В. Исторический обзор колонизации Черноморского побережья Кавказа и ее результат / [Соч.] Арсений Васильевич Верещагина. – Санкт-Петербург: тип. т-ва «Обществ. Польза», 1885. – 36 с.; Он же. Путевые заметки по Черноморскому округу / Арсений Васильевич Верещагина. – Москва : Н. Н. Мамонтов, 1874. – 204 с.
6. Сохань П. С. Вогонь вічної дружби / Павел Степанович Сохань. – К. : Політвидав. України, 1966. – 115 с.
7. Знаменська М. В. До питання розвитку дружніх зв'язків між трудящими України і Болгарії. 1958–1968 рр. // Питання нової та новітньої історії. – 1969. – № 9. – С. 126–137.; Пописаков Г. Экономические отношения между Народной Республикой Болгарией и Советским Союзом / Григор Пописаков. – Москва : «Прогресс», 1969. – 335 с.; Сохань П. С. Социалистический интернационализм в действии / Павел Степанович Сохань. – К.: Наукова думка, 1969. – 326 с.
8. Денисюк В. Т. Співробітництво радянської і болгарської молоді в процесі соціалістичної економічної інтеграції між СРСР і НРБ // Проблеми слов'язнознавства. – 1979. – № 20. – С. 65–70.; Дихан М. Д. Болгариполітемігранти в соціалістичному будівництві на Україні в 1924–1929 роках / Михайло Дмитрович Дихан. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – 129 с.; Дородченков А. І. Робітники Болгарії в трудових колективах Донбасу (1957–1960 рр.) // Українське слов'язнознавство. – 1973. – № 8.

свидетельствует в пользу того, что волновавшая и волнующая многие поколения историков проблема еще довольно далека от разрешения. В подобной ситуации нам ничего иного не остается, кроме как указать на основательный, с нашей точки зрения, научный труд белорусского историка С. Е. Рассадина «Первые славяне. Славяногенез» [2], поскольку созданная им концепция происхождения славян представляется нам наиболее аргументированной.

Впрочем, автор статьи стремился не злоупотреблять ссылками на научные авторитеты, а непосредственно прибегать к информации исторических источников, в систематизированном виде содержащейся в фундаментальном двухтомном «Своде древнейших письменных известий о славянах» [3; 4]. Он включает в себя не только сами известия на языках оригиналов, а также их русские переводы и соответствующие, довольно содержательные, хотя и небеспорные комментарии источниковедческого и, в некоторой степени, историографического характера.

Таким образом, неоязыческий миф о ранних славянах как проявление специфической формы национально-исторического самосознания, по сути дела, еще не нашел адекватного отражения в научных работах. Данная статья представляет собой одну из первых попыток внести вклад в решение очерченной научной проблемы, которая еще далека от решения. Целью исследования является выяснение степени научной достоверности представлений сторонников неоязычества об этногенезе славян и о первоначальных формах славянской культуры.

В связи с этим рассматриваются следующие аспекты анализируемой проблемы:

1) общая характеристика неоязычества как этнокультурного феномена, альтернативного по отношению к христианству и христианским ценностям;

2) аксиологическая основа неоязыческого мифа о ранних славянах, его антихристианская направленность и диаметрально противоположность традиционным научным представлениям в сочетании со стремлением придать ему наукообразный характер;

3) краткая характеристика Интернет-пространства в качестве среды бытования данного мифа;

4) критический анализ основных положений мифа, условно именуемых постулатами, ибо они, несмотря на всё свое наукообразие, фактически принимаются на веру его сторонниками;

5) анализ данных достоверных письменных источников, повествующих о происхождении и жизни ранних славян (с привлечением, если это необходимо, информации археологических, лингвистических и фольклорных источников), и соотношение этих данных с постулатами неоязыческого мифа.

Неоязычество – довольно сложное и по-своему интересное явление культуры XX – начала XXI века. Следует, во избежание недоразумений, сразу же отметить, что автор данной статьи понимает неоязычество как культурно-мировоззренческий феномен, а не как религиозный. В самом деле, вряд ли можно серьезно рассуждать о современном поклонении его приверженцев, отождествляющих себя со славянами, Перуну, Велесу или какому-то другому славянскому богу. Речь идет о том, что для них увлечение язычеством стало формой этнокультурной самоидентификации, в контексте

которой сформировалось отрицательное отношение к христианству, христианскому прошлому и настоящему своих народов.

Возникнув как результат разочарования в традиционной европейской христианской культуре, неоязычество приобрело в определенных кругах (к примеру, среди части «новых правых») черты некоей интеллектуальной моды. Оказалось оно востребованным на советском и постсоветском пространстве, где приобрело черты своеобразной этнократической мифологии [1, с. 5–12; 115–144]. Причины этого явления разнообразны, и их подробный анализ не вписался бы в рамки тематики и в формат данной статьи. Стоит лишь тезисно отметить, что, пожалуй, в качестве доминанты, определившей ценностные ориентации и предпочтения сторонников неоязычества, выступает чувство фрустрации, зачастую проявляющееся в форме банальной зависти к более успешным этническим сообществам. Отсюда проистекают представления о «золотом веке» славянского язычества и об утрате его достижений под натиском христианства. А из этого постулата, в свою очередь, проистекает упование на то, что в настоящее время или в ближайшем будущем произойдет возвращение к истокам и, соответственно, объединение славянских народов. Разумеется, при таком подходе представления о языческом прошлом славянских народов приобретают характер своеобразного «священного предания», мифа.

Впрочем, существуют отличия неоязыческого мифа о ранних славянах от классических архаических мифов. Последние обладали качеством самодостаточности, считались самоочевидными и, соответственно, не нуждались в каких бы то ни было подтверждениях и доказательствах. Вопросу о том, как и в какой мере отразились в них исторические реалии, похоже, навсегда суждено остаться дискуссионным.

Иное дело неоязыческий миф. Его разработчики стремятся придать ему наукообразную респектабельность, иногда буквально очаровывая своих последователей аргументами, почерпнутыми из различных наук: истории, археологии, лингвистики, популяционной генетики, антропологии. И надо обладать критическим мышлением и достаточно обширным запасом знаний, чтобы не поддаться этому очарованию, при этом уяснив для себя, что эти аргументы, оказывается, вовсе не являются сколь-нибудь весомыми с научной точки зрения. Скорее всего, в данном случае речь идет о проявлении желания втиснуть реальную историю в рамки определенного, заданного системой ценностей, шаблона. Отсюда и стремление «переиграть» историю, как если бы она была футбольным матчем. Данное явление на белорусских примерах описано белорусским исследователем И. А. Марзалюком [5, с. 4–6, 37–47].

Процесс становления и эволюции рассматриваемого мифа достаточно подробно и убедительно проанализировал В. А. Шнирельман [1, с. 115–144]. Следует лишь добавить, что в начале нашего века средоточием приверженцев неоязычества, поклонников «Влесовой книги» стало необозримое Интернет-пространство, прежде всего, его русскоязычный сегмент. Достаточно задать в поисковой системе, например, в Google, термин «славяне», чтобы без труда найти соответствующие, довольно многочисленные сайты и форумы. Поэтому и приводить их список в данной статье не имеет особого смысла. Любой заинтересованный пользователь, посетив данные сайты,

болгар Приазов'я представлено окремими регіональними роботами, які не дають загальної картини та цілісності дослідження. Таким чином історію дисперсних груп болгар Приазов'я українські та російські дослідники репрезентують за окремими трьома регіонами: Донбас, Дон та Кубань.

Досліджуючи історію дисперсних груп болгар на Донбасі та Дону, можна спиратися лише на праці узагальнюючого характеру, в яких стрижневим концептом виступають питання заселення і господарського освоєння Донбасу та Степової України в XVI – XVIII ст., переселенської політики Росії після скасування кріпосного права, формування населення на території Облaсті Війська Донського, переселення селян на Дон наприкінці XIX ст., аграрних міграцій в пореформений Донбас та їх роль у формуванні етноструктури краю тощо [19].

У роботах кубанських дослідників історія болгар регіону представлена двома напрямками наукових пошуків. Це роботи, присвячені історії міграції болгар на Кубань, їх адаптації, соціально-економічному та культурному устрою життя, службі в козацких військах, що охоплюють період з XVII ст. і до початку XX ст. [20]. Значне місце у публікаціях з цієї тематики посідають дослідження О. В. Матвєєва. У його роботах докладно визначені причини та характер міграції болгар на Кубань, розкриті основні соціально-економічні моменти облаштування болгар на території Російської імперії, розвиток кубансько-болгарських зв'язків [21]. У низці видань, де акцентується увага на питаннях міграції, формування народонаселення, становлення діаспор та перебігу етнодемографічних та етносоціальних процесів на Кубані, також частково міститься інформація про болгарське населення регіону [22].

Другий напрямок розвитку історіографії з болгарської проблематики спрямований на аналіз питання соціальної, економічної та культурної адаптації депортованих кримських болгар, що після 1956 р. звільнилися зі спецпоселень та переїхали на Кубань [23]. У цих роботах спостерігаються якісні зміни у методологічному підході до дослідження: автори активно використовують усноїсторичний метод.

Узагальнюючи зазначене вище, відзначимо, що, незважаючи на те, що останнім часом інтерес до вивчення історії та культури болгар помітно зростає й з'являється чимало досліджень, присвячених цьому питанню, втім вивчення процесу утворення дисперсних груп болгар Приазов'я за доби радянської державності залишається маловивченим, що свідчить про його актуальність.

РЕЗЮМЕ

В статті проаналізовані історіографічні наробки по вопросу дисперсних груп болгар Приазов'я согласно проблемно-хронологическому принципу. Історіографія сучасного періода представлена по географічним напрямкам: історія і культура болгар Северного Причерномор'я, Крима, Северного Приазов'я, восточной части Азовского побережья.

Ключевые слова: історіографічні наробки, дисперсні групи, компактні поселення.

підсумком діяльності товариства стало заснування таких періодичних видань, як «Българите в Северното Причерноморие» (виходить з 1992 р.) та «Одеська болгаристика» (щорічник виходить з 2001 р.). До видань, що підтримуються українськими болгаристами, також належать «Дриновський збірник» (заснований за підтримки Центру болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова у м. Харків у 2007 р.). Ці збірки досліджень та матеріалів відіграють важливу роль у питанні вивчення болгарської діаспори, вони акумулюють новітні дослідницькі пошуки з історії, етнології, літератури та мови болгар України, Молдови та Росії.

➤ історія та культура болгар Криму:

Проблеми, пов'язані з історією та культурою болгар Криму, привертати увагу як українських (О. К. Шапошніков, І. А. Носкова, І. О. Андрюшенко) [13], болгарських (М. Х. Парзулова) [14], так і російських дослідників (С. В. Калашнікова). Також в останні роки в історичній науці однією з найбільш висвітлюваних стала тема політичних репресій часів радянської державності. У ракурсі цієї проблематики набула актуальності й історія депортованих кримських народів, у тому числі і болгар. У зв'язку з цим з'явилися як роботи загального характеру, присвячені висвітленню загальних питань депортації, реабілітації та поверненню всіх кримських народів, так і роботи, присвячені винятково кримським болгарам (С. В. Калашнікова, Н. В. Сяров) [15]. Дослідження з історії депортації кримських народів цікаві тим, що вони спираються на широкий анклав архівних джерел, доступ до яких раніше був обмежений, або взагалі ці матеріали відносились до категорії «Цілком таємно».

➤ історія та культура болгар Північного Приазов'я (компактний характер проживання):

Якісно новий етап у вивченні історії та культури болгар Північного Приазов'я починається з другої половини 90-х років. Так, упродовж п'ятнадцяти років з'явилася низка досліджень, в яких українські вчені комплексно проаналізували такі питання, як поява та особливості проживання болгарських переселенців на землях Півдня України у XVIII ст., політика Росії з переселення та облаштування болгар на землях Приазов'я, болгарські переселенці у XVIII ст., історія виникнення болгарських колоній та поселень у Північному Причорномор'ї [16].

Цікавою є також тенденція залучення самих болгар, що за сферою діяльності не пов'язані з наукою, до проведення досліджень з власної історії та культури [17]. Основними недоліками таких робіт часто є суто суб'єктивний та упереджений погляд на висвітлення певних подій з історії болгар Північного Приазов'я, з іншого боку, в таких роботах можна зустріти матеріали з приватних архівів: фото, листи, документи, основний текст може переплітатися з матеріалами інтерв'ю з представниками болгарської діаспори тощо [18].

➤ історія та культура болгар східної частини Азовського узбережжя (дисперсний характер проживання):

У силу історичних обставин східне узбережжя Азовського моря після 1991 року адміністративно-територіально опинилося поділений між двома незалежними державами, тому склалася така ситуація, що вивчення історії

може скласти в принципі адекватне представлення о сутності і об основних, так сказати, «концептуальних положеннях» розглянутого мифа. Уместно буде проаналізувати дані положення і постулати, існуючі в ході, перш за все, на Інтернет-сайтах, в середі неоязычников і людей, близьких їм по переконанням.

Постулат об исключительной древности славянского этноса. Утверджується, що істоти славянства втрачаються в глибині тисячоліть. Фактично ж перше достовірне згадування о славянах, точніше говорячи, о склавінах, міститься в творі Прокопія Кесарійського «Історія війн» і стосується к 512 г. [3, с. 176–177; 212]. Можуть заперечити, що стосовно пізніше з'явлення етноса на сторінках історичного джерела не означає, що цього народу раніше не існувало. Але маємо ми право при відсутності достовірних даних утверджувати протилежне? На наш погляд, ні. Зрозуміло, славяне не могли з'явитися ніоткуда. Вповне можливо, що даний етнос склався раніше, ніж он цікавив византийських авторів, але тільки довести це проблематично. Врештешт так і не вдалося, незважаючи на численні спроби, переконати науковий суспільство в тому, що венецианці, к прикладу, були славянами або їх безпосередніми предками [2, с. 134–166]. Також досить сумнівним представляється отождествление наших предків з народами, згадуваними Птолемеем, – со ставанами і с суобенами [3, с. 50; 51; 54; 55; 59; 61; 62]. Вряд ли слідует, існуючи тільки из созвучия этнонимов, утверждать, что славяне сформировались уже в первых веках нашей эры.

Таким чином, об історичних славянах можна впевнено вести розмову тільки починаючи з VI в. Це, крім того, узгоджується з основним правилом етнології: єсть самоназва – єсть і етнос, а без самоназви етноса нет. Феодосій Симокатта повідомляє, що славяне так само себе назвали на допиті у византийського імператора, і трапилося це в кінці VI в. (більш точна датировка затруднителна) [4, с. 14–17; 48].

Постулат об арийском происхождении славян. Он вповне відповідає духу язичества і неоязычества і, крім того, протилежний духу християнства з його принципом персоналізму, згідно з яким важливо не твоє походження, а твоя сутність.

В даному випадку спостерігається зміщення і підміна понять. Естотивно, не підлягає сумніву факт приналежності славян як етноязыкової общности к індоєвропейській родині народів. Відомо, що термін «арійські народи» раніше використовувався ученими як стійкий синонім терміна «індоєвропейці». Однак в сучасному контексті перший з них явно застарів. І справа навіть не в тому, що нацистська ідеологія придала цьому термину одиозний відтінок. Головне, о чім не слідует забувати, – це неправомірність використання даного поняття по відношенню к народам, стосовно яких нет ніяких вказань в джерелах на те, що они сами себе так называли или их называли так другие. Відомо, що аріями называли себе языковые предки сучасних індоарійських і іранських народів. А ранніх славян аріями, аріями или другим словом, производним от цього корня, ніхто не іменовав. Посему нейтральний термін «індоєвропейці» як означення предків, в тому числі і славян, значно більш пріоритетний.

Сторонники отождествления славян с ариями в качестве аргумента приводят сведения из области популяционной генетики, обращающая внимание на определенные совпадения по гаплогруппе R1a1 между мужчинами северной Индии и славянскими мужчинами. Но данная гаплогруппа еще более широко представлена в генофонде киргизских мужчин, а уж киргизов никто и никогда не относил к индоевропейцам. Этот пример показывает, что пока еще не разработано методики корректной интерпретации научных работ по популяционной генетики в контексте этногенеза, и привлекать подобного рода информацию для обоснования собственных взглядов нужно очень осторожно, поскольку игра в «благородное происхождение» может быть весьма опасной.

Согласно достоверным источникам, первые славяне предстают в них обыкновенным варварским народом, не чуравшимся проявлений такой же варварской жестокости [3, с. 188–195]. Кстати говоря, они творили непотребства в полном соответствии с духом язычества, реального, а не облагороженного его современными последователями – ведь с точки зрения язычника, иноплеменнику, если он не гость, отказывается в признании его человеческого достоинства, и по отношению к нему позволено всё, в том числе и жестокость. Впрочем, надо помнить, что на славян византийские авторы смотрели сквозь призму своих стереотипных представлений, согласно которым варварам всегда отводилось место намного ниже ромеев. Данный круг представленный в наиболее концентрированном виде выражен в кратком сообщении Псевдо-Кесария, который нарисовал отталкивающий образ склавинов-полузверей [3, с. 254–259].

Однако не следует и преувеличивать действие этого стереотипа. Славяне для византийцев были народом новым, к которому утонченные ромеи присматривались с интересом. Во всяком случае, ни Прокопия Кесарийского, ни императора Маврикия, оставивших наиболее подробные описания славян, нельзя, по нашему мнению, обвинить в какой-то особой, «зашкаливающей» предвзятости, обусловленной византийской спесью или избыточным христианским рвением.

Между прочим, у того же Прокопия Кесарийского мы встречаем описание внешности славян. И оно довольно интересно, поскольку противоречит распространенному представлению о ранних славянах как о голубоглазых блондинах. «Да и внешностью они друг от друга ничем не отличаются, ибо все они и высоки, и очень сильны, телом же и волосами не слишком светлые и не рыжие, отнюдь не склоняются и к черноте, но все они чуть красноватые», – утверждал сановный византиец [3, с. 184–185]. Сообщение византийского историка можно интерпретировать по-разному, но в любом случае нельзя увидеть в нём указание на некий «нордический» антропологический тип.

Постулат о военной мощи славян. Он нашел практическое воплощение в деятельности различных военно-спортивных клубов, будто бы возродивших славянские боевые искусства. Идеи вдохновители такого рода деятельности обычно не преминут напомнить о том, что древние славяне были людьми гордыми, мстительными и этим отличались от христиан с их тезисом о непротивлении злу насильем и о любви к врагам своим (это сопровождается фактически обязательным указанием на то, что христианство – якобы рабская по духу религия).

участі болгар у розбудові радянської держави: це і допомога болгарської молоді в процесі соціалістичної інтеграції, і праця робітників Болгарії у складі трудових колективів Донбасу, і внесок болгар-політемігрантів у соціалістичне будівництво в Україні тощо [8]. Окремо слід відзначити ряд видань обласного масштабу, де відображено факт роботи болгарських робочих на шахтах Донбасу та регіональних зв'язків Донбасу та Болгарії, але ці матеріали не відповідають критеріям повноцінного дослідження, оскільки це були лише статті, нариси, збірки документів, фотобуклети, брошури тощо [9].

У багатьох дослідженнях радянського періоду значну роль відігравали статистичні матеріали, що надавало роботам описового, довідкового, а не аналітичного характеру, з неприхованою політичною заангажованістю. Тобто, з одного боку, великий інформаційний потенціал, а з іншого – перенасиченість ідеологічним матеріалом. Але, незважаючи на упереджене ставлення деяких дослідників до здобутків радянської історіографії, ми вважаємо, що ці доробки займають гідне місце, і за критичного переосмислення можуть бути використані для вивчення дисперсних груп болгар.

Після розвалу СРСР напрямок розвитку історіографії проблеми дещо змінився. Відмова від політичної заангажованості дозволила по-новому подивитися на деякі питання історії: були систематизовані та переосмислені здобутки минулого наукового досвіду. Цей період характеризується також інтерпретацію вже опрацьованих джерел та активною розробкою нових архівних матеріалів, що акумульовані в українських та зарубіжних архівних установах.

Історіографічні здобутки з вивчення історії та культури болгарської діаспори можна представити за декількома напрямками:

➤ *історія та культура болгар Північного Причорномор'я;*

Зі здобуттям Україною незалежності однією з перших робіт, присвячених болгарській діаспорі, стало дослідження молдавських вчених І. Грека та М. Червенкова. У роботі репрезентовано факти історії формування болгарської діаспори України та Молдови, починаючи з XVII ст. і до сьогодення [10]. В Україні в цей час превалує ідея загальноукраїнської історії, де болгар є її невід'ємною частиною – роботи О. М. Борисенка, В. А. Павленко, Ф. І. Степанова, І. А. Андрущенко [11]. З другої половини 90-х років спостерігається звуження хронологічних меж, що дає можливість більш глибоко та детально вивчити процес імміграції болгар до Російської імперії в різні періоди історії. Для сучасного періоду розвитку історіографії характерні такі риси, як предметна деталізація, звуження хронологічних меж, конкретизація завдань дослідження тощо [12]. Неможливо оминати увагою наукові здобутки Одеського наукового товариства болгаристів (ОНТБ), що було створено в 1995 році. Основними пріоритетними напрямками роботи товариства стали збір якісно нової емпіричної бази з культурно-побутових та діалектичних особливостей болгар Півдня України через проведення спільних експедиційних досліджень та власний археографічний пошук. Результати кропіткої праці науковців вийшли у вигляді дисертаційних досліджень, монографій та статей, пройшли наукову апробацію на міжнародних конференціях, семінарах та форумах. Важливим

знайти у таких сферах наукових знань як історія, культурологія, філософія, філологія та юриспруденція. Жанрова історіографія питання дисперсних груп болгар Приазов'я репрезентована широко та різноманітно у наукових, інформаційних, публіцистичних та документальних виданнях: монографіях, дисертаціях та авторефератах, журнальних статтях та збірках тощо.

Хронологічні межі дослідження окреслені межами доби радянської державності, тобто 20–80-ми роками ХХ ст. Розірвати спадкоємність з історіографією доби Російської імперії або незалежної України та Російської Федерації видається неможливим, тому всю літературу з питання вивчення проблеми дисперсних груп болгар Приазов'я ми систематизували за проблемно-хронологічним принципом, виділивши декілька груп досліджень – праці вітчизняних та зарубіжних дослідників дореволюційної доби, періоду Радянського Союзу та праці, що з'явилися за доби незалежної України.

Першими спробами ґрунтовного дослідження болгарських колоній за доби Російської імперії стали праці А. О. Скальковського та А. Клауса, в яких більше уваги приділялося господарському облаштуванню іноземних колоністів [1]. Також серед фундаторів дослідження болгарської діаспори слід назвати М. С. Державіна з працею «Болгарские колонии Новороссийского края: Херсонская и Таврическая губернии» [2]. В усіх зазначених роботах спільною рисою є інтерес до болгарських колоній Бессарабії та Новоросійського краю і повна відсутність інформації з інших регіонів.

Частково інформацію про болгар східної частини Азовського узбережжя можна знайти в працях місцевих краєзнавців, наприклад, Л. М. Мельникова «Иногородние в Кубанской области» [3]. Багато інформації історичного та етнографічного характеру про болгар певного регіону міститься в статистичних або етнографічних описах областей, губерній та повітів: К. Н. Черний «Ейский уезд (статистическое описание)» та С. П. Савельєва «Очерки по истории торговли на Дону» [4]. Слід також згадати про роботи А. В. Верещагіна, в яких він репрезентує історію колонізації Чорноморського узбережжя Кавказу та розвиток господарства Чорноморського округу [5].

З початком розбудови радянської держави вивчення історії та культури болгар стало неактуальним, і лише з другої половини 60-х років починається новий етап у дослідженні історії та культури болгарської діаспори. У період «відлиги» особливо популярним стає питання інтернаціональних зв'язків СРСР з країнами соціалістичного табору. Першою спробою охарактеризувати зародження й розвиток українсько-болгарської дружби стала робота П. С. Соханя «Вогонь вічної дружби» [6]. З-поміж досліджень, що з'явилися друком наприкінці 60-х років слід відзначити роботи Г. Пописакова, П. С. Соханя та М. В. Знаменської [7]. На базі широкого кола документальних матеріалів радянських та болгарських архівів, фактографічного матеріалу дослідники визначають характер, сутність, форми та організацію економічного співробітництва СРСР та Болгарії: зовнішня торгівля, науково-технічне співробітництво, фінансово-кредитна допомога; наводяться матеріали з культурного співробітництва соціалістичних країн в галузях туризму, мистецтва, літератури тощо.

У 70-х роках актуальними залишаються питання безпосередньої

Однако, если проанализировать информацию исторических источников, то в них славяне не выглядят такими уж суперменами. Гот Иордан, к примеру, указывает на слабую вооруженность венетов, которых он считал предками склавинов и антов, и которые, с его точки зрения, были «достойны презрения» по названной выше причине и вообще являлись «негодными для войны» [3, с. 111]. Не отличаются славяне какой-то особой милитаристской мощью и в изложении Прокопия Кесарийского и Маврикия, хотя последний признает за нашими предками определенные воинские достоинства [3, с. 184–185; 368–381]. В военных действиях против Византии славяне выступали в качестве легковооруженной пехоты, игравшей вспомогательную роль по отношению к болгарской и аварской коннице [2, с. 77–105]. Общеизвестен факт, что славянская военно-политическая лексика в значительной степени состоит из германских (князь, полк и др.) и латинских (секира и др.) заимствований. Так же общеизвестно, что в достоверно славянских языческих погребениях фактически отсутствует оружие.

В связи с этим интересно замечание В. Я. Петрухина и Д. С. Раевского о том, что и чехи, и поляки, и словенцы (добавим от себя – и белорусы) не видели ничего постыдного в том, чтобы приписывать крестьянское происхождение своим правящим династиям, чем отличались, к примеру, от германцев, уверенно выводивших свою политическую элиту от военизированной знати [6, с. 179–180]. По-видимому, в данном случае речь идет о реликтах общеславянских представлений.

Постулат о славянской дохристианской (докириллической) «рунической» письменности. Здесь автор данной статьи позволит себе быть лаконичным. Несмотря на периодически появляющиеся в СМИ сообщения о сенсационных находках соответствующих артефактов, дохристианской славянской письменности не обнаружено, а значит, эти сообщения иначе как «утки» охарактеризовать сложно. В самом деле, не считая же таким артефактом пресловутую «Влесову (Велесову) книгу», поддельность которой неоднократно доказывалась. Сомневающимся отсылаем к блестящей, на наш взгляд, статье А. А. Зализняка [1, с. 97–114]. Если и приведенные в ней аргументы не убедят, то в этом случае, воистину, «блажен, кто верует», и научная дискуссия с такими людьми становится бессмысленной.

Постулат о высоком уровне развития славянских религиозно-мифологических представлений. Согласно этой мифологеме, у ранних славян усматривают даже наличие своеобразной религиозно-философской системы. Но вот беда: аутентичных источников, которые могли бы свидетельствовать об этом, почти и не сохранилось. В связи с этим вспоминается широко известное в славистических кругах высказывание классика славяноведения Ватрослава Ягича о том, что он бы с удовольствием променял все научные труды по славянской мифологии на хотя бы один аутентичный текст. Однако таких текстов, увы, не обнаружено, и мала вероятность их обнаружения в будущем.

Если же говорить об историческом периоде, когда славяне были относительно единым целым, а это, на наш взгляд, VI – IX вв., то и здесь почти ничего нельзя обнаружить, кроме краткого, но довольно информативного высказывания Прокопия Кесарийского. Согласно Прокопию, славяне считали не названного по имени бога грозы (Перуна?)

«единым владыкой всего», приносили ему в жертву быков и прочих животных, не знали предопределения, покупали себе жертвами спасение в критических жизненных ситуациях (война, болезнь), почитали «и реки, и нимф, и некоторые иные божества», совершали гадания [3, с. 182–185]. Он, таким образом, лаконично описывает архаическую, вполне себе языческую религию, не хуже и не лучше, чем, к примеру, у кельтов, германцев или балтов, без претензий на какую-то религиозную философию. Из содержания источника не явствует наличие у славян монотеистических верований.

Также совершенно невозможно утверждать о наличии у наших предков упорядоченного языческого пантеона. Характерный и известный факт: зафиксированные более поздними историческими источниками пантеоны восточных славян (так называемое шестибожие Владимира: Перун, Хорс, Дажьбог, Стрибог, Симаргл и Мокошь) и славян западных (имеются ввиду, прежде всего, полабские славяне с их богами Святovitом, Руевитом, Поревитом, Поренутом и др.) никак не совпадают. А это, в свою очередь, ставит под сомнение тезис о наличии у славян предыдущих эпох какой-либо упорядоченной религиозной системы.

Подводя итоги, необходимо отметить, что мы не преследовали цель «развенчать» чьи-то позиции и кому-то что-либо проповедовать. В условиях анонимности Интернет-пространства, его принципиальной неограниченности такая проповедь напоминала бы пресловутую войну с ветряными мельницами. Более того, автор данной статьи достаточно скептически оценивает возможности академической историографии в ее борьбе за формирование общественного исторического сознания и самосознания, и призывает коллег избавиться от иллюзии, согласно которой к голосу серьезного ученого прислушаются с большей охотой, чем, например, к голосу популярного журналиста. Необходимо отдавать себе отчет в том, что, во-первых, и сама академическая историография небезгрешна, ибо ее представители позволяют себе иногда увлекаться сомнительными концепциями, а во-вторых, далеко не всегда люди в истории ищут истину. Скорее уж, как в данном случае, они желают найти подтверждение уже сформировавшейся системе ценностей, а если не находят, то, мягко говоря, начинают фантазировать на заданную тему, и эти фантазии очень уж отличаются от научных гипотез.

Однако профессиональный долг историка состоит в стремлении найти истину или, во всяком случае, приблизиться к ней. В контексте рассмотрения истории ранних славян это означает признание цивилизационной и культуурообразующей (если речь идет о «верхних этажах» культуры) роли христианства, которое дало возможность славянам воспринять и усвоить многие достижения человеческой цивилизации. Ведь с христианством к нашим предкам пришли письменность, богословие и религиозная философия, христианское искусство. Приукрашивание же дохристианского прошлого славян, столь характерное для приверженцев неоязычества, по сути дела, не имеет обоснования в данных исторических источников и, к стати говоря, означает фактическое отрицание ценности уже свершившейся истории в угоду довольно-таки небезопасным фантазиям.

Если же говорить о сущности рассмотренной проблемы, то настоящая история ранних славян, именно благодаря своей непритязательной

9. ДАХМО. – Ф. 862, оп. 17, спр. 19, арк. 71; ДАХрО. – Ф. 46, оп. 15, спр. 371, арк. 46–47; ДАРО. – Ф. 400, оп. 117, спр. 99, арк. 35; ДАХМО. – Ф. 487, оп. 33, спр. 15, арк. 37; ДАЛО. – Ф. 311, оп. 11, спр. 58, арк. 43–47; ДАЖО. – Ф. 642, оп. 28, спр. 19, арк. 12–15; ДАХрО. – Ф. 46, оп. 17, спр. 36, арк. 88–89; ДАХрО. – Ф. 46, оп. 12, спр. 58, арк. 50–51.
10. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 9563, оп. 1, спр. 3716, арк. 38.
11. ДАРО. – Ф. 1777, оп. 1, спр. 145, арк. 196; ДАЛО. – Ф. 1830, оп. 1, спр. 118, арк. 94.
12. ДАХрО. – Ф. 629, оп. 1, спр. 42, арк. 142; спр. 50, арк. 110; спр. 68, арк. 67.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2592, арк. 175; оп. 32, спр. 138, арк. 53; ДАКрО. – Ф. 429, оп. 9, спр. 967, арк. 79.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 3544, арк. 166–169; 190; спр. 3363, арк. 80; спр. 3364, арк. 24; 79; 103.
15. ДАРФ. – Ф. 9563, оп. 1, спр. 2566, арк. 3; ДАТО. – Ф. 1, оп. 12, спр. 127, арк. 23–24; оп. 23, спр. 71, арк. 11–14, арк. 61–62.
16. Горанов П. Подготовка на българските квалифицирани кадри в Съветския Съюз / П. Горанов // Летопис на дружбата. Т.3: Съветския опит в България. – София : ОФ, 1972. – С. 399; 404.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2112, арк. 208; спр. 3363, арк. 121.
18. Там само. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2592, арк. 67; оп. 32, спр. 138, арк. 152.
19. ДАТО. – Ф. 2, оп. 8, спр. 4, арк. 17–18; оп. 14, спр. 10, арк. 36–38; ДАРО. – Ф. 177, оп. 21, спр. 103, арк. 48–51; оп. 22, спр. 99, арк. 22; Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 485, оп. 4, спр. 163, арк. 5–7; ДАЛО. – Ф. 311, оп. 11, спр. 20, арк. 3–4; спр. 58, арк. 76; оп. 12, спр. 16, арк. 9–10; ДАКрО. – Ф. 429, оп. 12, спр. 123, арк. 113; Ф. 1574, оп. 11, спр. 47, арк. 34–35; ДАЖО. – Ф. 76, оп. 30, спр. 120, арк. 181–182.
20. Діаграма складена за даними: ДАРФ. – Ф. 9563, оп. 1, спр. 2568, арк. 28.
21. Див. Гановски С. Педагогический опит в СССР и влиянето му в нашата страна / С. Гановски // Летопис на дружбата. Т.3: Съветския опит в България. – София : ОФ, 1972. – С. 367–394.
22. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 32, спр. 140, арк. 38; оп. 31, спр. 2592, арк. 121.

УДК 94 (367)

ББК: Т 63.3 (2=Болг)

Комар Я. В.

ДИСПЕРСНИ ГРУПИ БОЛГАР ПРИАЗОВ'Я ЗА ДОБИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті подано аналіз історіографічних здобутків з проблеми дисперсних груп болгар Приазов'я за проблемно-хронологічним принципом. Історіографія сучасного періоду презентована за географічними напрямками: історія та культура болгар Північного Причорномор'я, Криму, Північного Приазов'я, східної частини Азовського узбережжя.

Історіографічна база історичного дослідження, як правило, формується не одне десятиліття, і наукові напрацювання з обраної проблематики можна

2. Дізанова М. І. Дружба радянської і болгарської молоді – соціалістичний інтернаціоналізм в дії / М. Дізанова. – К. : Знання, 1984. – 16 с.; Знаменская М. В. Дружба миллионов: О сотрудничестве трудящихся Украины и зарубежных стран социализма / М. В. Знаменская. – К. : Наук.думка, 1974. – 174 с.; Молодов В. А. Созидательная сила братской дружбы / В. Молодов. – М. : Знание, 1982. – 42 с.; Сохань П. С. Социалистический интернационализм в действии: Украинская ССР в советско-болгарском научно-техническом и культурном сотрудничестве. 1945–1965 гг. / П. С. Сохань. – К. : Наук. думка, 1969. – 328 с.; Туривненко Н. И. Сотрудничество общественных организаций СССР и Болгарии / Н. Туривненко. – К.-Донецк : Вища школа, 1984. – 167 с.; Укрепление братской дружбы и сотрудничества стран социалистического содружества / [И. М. Кулинич, И. Н. Мельникова, П. С. Сохань, И. С. Хмель]. – К. : Наукова думка, 1981. – 302 с.; Летопис на дружбата: Сб.ст. / главен редактор В. Хаджиниколов. – В 4 т. – Т. 1. Социалистическата революция в България и дружбата със Съветския Съюз. – София : ОФ, 1969. – 596 с.; Т. 3. Съветския опит в България. – София : ОФ, 1972. – 574 с. та ін.
3. Пугач С. П. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи / С. П. Пугач. – Харків : ХНУ ім. В. Каразіна, 2008. – 92 с.; Татоли Т. В. Авторитаризм в Болгарии в межвоенный период (1918–1939 гг.) / Татьяна Татоли. – Луганск : РИО ЛГУВД, 2010. – 376 с.; Чорній В. Історія Болгарії / Володимир Чорній. – Львів : ПАІС, 2007. – 404 с.; Калинова Е. Болгарските преходи 1939–2005/ Елена Калинова, Искра Баева. – София : Парадигма, 2006. – 540 с.; Кацарски И. Тоталитарният социализъм / Иван Кацарски. – София, 1994. – 372 с.; Маринова-Христиди Р. Образование между советизацията и традицията 1948–1959 / Румяна Маринова-Христиди. – София : изд-во СУ «Климент Охридски», 2006. – 298 с.; Чичовска В. Политиката срещу просветната традиция / Весела Чичовска. – София : изд-во СУ «Климент Охридски», 1995. – 458 с.; Цонева П. Управлението на училището в България от началото на XIX век до 1989 година / Пенка Цонева. – София : изд-во СУ «Климент Охридски», 2007. – 216 с. та ін.
4. Державний архів Луганської області (ДАЛО). – Ф. 179, оп. 12, спр. 80, арк. 30–35; оп. 14, спр. 68, арк. 41–44.
5. Там само. – Ф. 179, оп. 17, спр. 32, арк. 40–43; оп. 34, спр. 64, арк. 27–30.
6. Державний архів Рівненської області (ДАРО). – Ф. 400, оп. 98, спр. 21, арк. 97–98; 127; оп. 130, спр. 79, арк. 14–16; Державний архів Тернопільської області (ДАТО). – Ф. 1, оп. 1, спр. 5982, арк. 175; оп. 29, спр. 14, арк. 85–86; Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). – Ф. 487, оп. 33, спр. 15, арк. 44–48.
7. ДАЛО. – Ф. 179, оп. 34, спр. 37, арк. 57–58; оп. 39, спр. 51, арк. 98–99; Державний архів Херсонської області (ДАХРО). – Ф. 46, оп. 1, спр. 4319, арк. 85–88; Державний архів Кіровоградської області (ДАКРО). – Ф. 429, оп. 9, спр. 887, арк. 135; Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф. 76, оп. 17, спр. 494, арк. 65.
8. ДАХМО. – Ф. 863, оп. 18, спр. 86, арк. 35; спр. 273, арк. 59–60; ДАЛО. – Ф. 311, оп. 11, спр. 9, арк. 24–25; ДАХРО. – Ф. 46, оп. 25, спр. 253, арк. 100; ДАКРО. – Ф. 1574, оп. 13, спр. 16, арк. 32–34.

реалистичности, конечно же, предпочтительней «романтического» неоязыческого мифа. Дальнейшие исследования процесса славянского этногенеза и истории ранних славян позволят уточнить многие научные позиции. При этом вариант научного подтверждения отдельных постулатов проанализированного выше неоязыческого мифа не исключен, но, пожалуй, маловероятен.

РЕЗЮМЕ

Метою дослідження є виявлення ступеня наукової достовірності уявлень прибічників неоязичництва про етногенез слов'ян та про первісні форми слов'янської культури. Розглядаються культурологічні, аксіологічні та, особливо, науково-історичні аспекти проблеми, яка аналізується.

Ключові слова: неоязичництво, міф, християнство, постулат, ранні слов'яни, етногенез, історичні джерела.

SUMMARY

The purpose of this study is to clarify the level of scientific credibility of neo-paganism supporters' beliefs about the Slavs' ethnogenesis and the primary forms of the Slavic culture. Considered cultural, axiological and in particular historical aspects of the analyzed scientific problem.

Keywords: neo-paganism, myth, Christianity, postulate, the early Slavs, ethnogenesis, historical sources.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов / А. Е. Петров [и др.]; под. общ. ред. А. Е. Петрова, В. А. Шнирельмана. – Москва : Отделение историко-филологических наук РАН, 2011. – 382 с.
2. Рассадин С.Е. Первые славяне. Славяногенез / С. Е. Рассадин. – Минск : Белорусский экзархат, 2008. – 288 с.
3. Свод древнейших письменных известий о славянах. – Том I (I–VI вв.). – Изд., 2-е, испр. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1994. – 472 с.: карты.
4. Свод древнейших письменных известий о славянах. – Том II (VII–IX вв.). – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. – 590 с.: карты, схемы.
5. Марзалюк І. А. Міфи «адраджэнскай» гістарыяграфіі Беларусі: манаграфія / І. А. Марзалюк. – Магілёў : УА «МДУ імя А. А. Куляшова», 2009. – 148 с.
6. Петрухин В. Я. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье. – 2-е изд., перераб. и доп. / В. Я. Петрухин, Д. С. Раевский. – М. : Знак, 2004. – 416 с.

ХРИСТИАНСКИЕ ЦЕННОСТИ В КУЛЬТУРЕ УКРАИНСКОГО СТУДЕНЧЕСТВА ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье анализируется место и роль христианских ценностей в культуре украинского студенчества периода независимости. Предпринята попытка рассмотреть данную проблему, исследуя реалии подготовки студентов восточной, центральной и западной Украины. Показана важность процесса формирования христианских ценностей у студенческой молодежи Украины.

Постановка проблемы. Актуальность проблемы духовно-нравственного воспитания современной молодежи признается и светским обществом и представителями религиозных структур. В период, когда уровень культуры падает, обесцениваются морально-нравственные основы человеческого бытия, а расширение свобод зачастую является синонимом вседозволенности и безответственности, – еще острее на повестку дня встают вопросы формирования духовных ценностей у молодого поколения. В полной мере это имеет отношение и к студенчеству независимой Украины. Тем более что данный отрезок украинской истории – качественно новый период развития украинского общества и государства.

Народ Украины всегда черпал духовность из чистых источников христианской церкви, которая играла одну из главных ролей в сохранении жизнеспособности нации. Учитывая потребность духовного возрождения Украины, высшие учебные заведения призваны обеспечить наполнение всех элементов учебно-воспитательного процесса содержанием, которое помогло бы педагогам воспитывать наилучшие духовные черты у молодого поколения, способствовать формированию гражданских качеств: работоспособности, самопожертвования, уважения к старшим и т. д. В конечном итоге способствовать тому, чтобы студенты и в настоящий момент и в дальнейшем были полезны своему народу.

Анализ исследований и публикаций по данной проблеме. Разным аспектам заявленной проблемы посвящено ряд публикаций. Кратко остановимся на некоторых из них. Так, Л. В. Чуприй в статье «Духовные ценности как основа возрождения украинской нации» четко определяет, что ценности – это нормы и принципы, которые определяют направленность человеческой деятельности, мотивацию человеческих поступков. Подчеркивается, что особенно важен процесс формирования духовных ценностей у молодого поколения [1].

С нашей точки зрения, для исследуемой проблемы представляет интерес исследование Н. Е. Химич «Христианские ценности в духовно-нравственном воспитании студентов». В нем убедительно показывается приоритет христианских духовно-нравственных ценностей над светской моралью. На основе анализа деятельности Переяслав-Хмельницкого государственного педагогического университета имени Г. С. Сковороды выявлено отношение студенчества к христианской морали, христианским ценностям. Делается акцент на том, что духовно-нравственное становление

числі й культурним співробітництвом, спричинило загальновідомі на сьогодні недоліки, такі, як формалізація культурних взаємин, і як наслідок – їх низька ефективність, епізодичність та часто безсистемність, плановість піднесена до неможливого рівня. Стосовно українсько-болгарських освітянських зв'язків, відзначимо практично повну залежність республіки від загальносоюзних положень, відсутність самостійних рішень щодо форм та напрямків цих зв'язків, і разом з тим значні позиції УРСР у загальносоюзних планах і програмах.

Узагальнюючи зазначене вище, слід підкреслити можливість і необхідність в сучасних умовах глобалізації світового розвитку міждержавних стосунків на паритетних, рівноправних основах, на підставі поваги до історичного досвіду та сьогодення народів. Особливе значення в їх розвитку належить освітянській громадськості, місцевим територіальним громадам. Цей процес вже проходить на рівні окремих міст та регіонів. Так, територіальна громада шахтарської Горлівки стала ініціатором підписання у 2011 році Меморандуму про співробітництво трьох міст – Горлівка (Україна), Кубрат (Болгарія), Омуля (Швеція), а Горлівський інститут іноземних мов державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» має партнера для плідного співробітництва в галузі вищої освіти в особі Інженерно-педагогічного факультету м. Слівен Технічного університету Софії. Саме в цьому, на наш погляд, і полягає вміння визначити, вивчити й застосувати історичні уроки.

РЕЗЮМЕ

В работе на основе значительного количества архивных материалов центральных и местных архивов охарактеризованы основные формы и направления сотрудничества в области образования на местном уровне в советский период, определены позитивные стороны и развенчаны стереотипы прошлого. Проанализированы их исторические уроки, и очерчены возможные варианты взаимных контактов в сфере образования на современном этапе.

Ключевые слова: украинско-болгарские связи, сфера образования, общественность, региональный уровень, равноправный обмен опытом.

SUMMARY

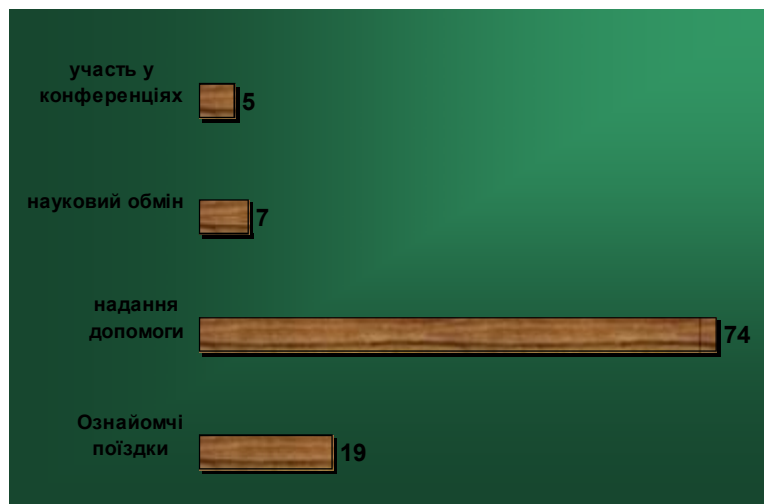
In the research work on the basis of a significant amount of archival materials of the central and local archives the author characterizes the main forms and the directions of cooperation in the field of education at the local level during the Soviet period, defines positive sides and discredits the past stereotypes. Analysed the historical lessons and outlined possible options of mutual contacts in education at the present stage.

Keywords: Ukrainian-Bulgarian connections, education, public, regional level, equal exchange of experience.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів : вид-во Львівського університету, 2001. – С. 557.

Діаграма
Характеристика відряджень до НРБ радянських спеціалістів
у 1975 році

Дані діаграми свідчать про значну перевагу поїздок з метою надання допомоги, тобто передачі радянського досвіду, його розповсюдження в Болгарії. Аналогічні дані маємо й за інші роки, і це підтверджує припущення про однобічність освітянських зв'язків і спроби насадження нашого досвіду, яке для болгарської історіографії є безсумнівним положенням [21]. На такий стан речей звернули увагу й наші співвітчизники – освітяни Хмельниччини, які зазначили у звіті після поїздки до Сілістринського округу: «Багато чому ми можемо навчитися у болгарських товаришів, зокрема організації питань патріотичного та інтернаціонального виховання, упровадженню громадських засад у культурно-просвітницьку роботу, переводу малокомплектних шкіл на інтернатну форму навчання». Позитивність взаємних контактів зазначає і болгарська сторона – у листі учнів міста Єлін Тирновського округу до ровесників м. Пирятин Полтавської області (1964 р.) читаємо: «Багато вчителів нашого міста вчилися у навчальних закладах Москви й Одеси. Вони отримали вищу освіту і разом з набутими знаннями привнесли вплив радянської науки й культури на виховання молодого покоління» [22].

Таким чином, можна зазначити наявність і позитивних, і негативних моментів. До позитивних, на наш погляд, можна віднести широку участь громадськості – від наукової до учнівської – в організації та здійсненні цих зв'язків, масштаб охоплення співробітництвом як у горизонтальному напрямку, так і у вертикальному, включаючи всі елементи освітньої системи. Однак тоталітарні лещата зменшували можливості співробітництва, посилюючи його однобічність у плані переважного вивчення й розповсюдження радянського досвіду за рахунок болгарської сторони. Партійне керівництво всіма сферами суспільного життя, в тому

молодежі здійснюється далеко не в останню чергу через цінності християнської культури. Автор останавливається і на тих острих проблемах, з котрими стикаються педагоги при преподаванні курсу «Воспитание личности на основах християнської морали» [2].

В роботі В. В. Безверхого «Вечные ценности християнського виховання молодежи» аналізувалась важливість преподавання «Закона Божьего» не тільки в минулому, але й в сучасному українському суспільстві [3]. В статті С. А. Плотнокова «Историко-культурные предпосылки християнського просвіщення в сучасній Україні» дана проблема розглядається під другим кутом: пошук концепції для преподавання християнської етики і підготовки учителів для даної дисципліни [4].

Представляють певний інтерес і матеріали студентської наукової конференції «Християнські цінності в культурі сучасної молодежи». Даний інтерес викликаний, перш за все, тим, що розуміння ролі християнських цінностей освітається опосередковано студентською молоддю. Незважаючи на те, що більшість робіт належить студентам Білорусі, все ж в них прослідковується певна тенденція, яка в якійсь ступені характерна і для студентської молодежи України [5].

Учитывая вищесказанное, в даній роботі поставлена **цель**: проаналізувати місце і роль християнських цінностей в культурі українського студентства періоду незалежності. Не претендуючи на всеосяжне дослідження проблеми, зупинимось на окремих її аспектах.

Изложение основного материала. Сучасне суспільство змінюється дуже швидко. І, на жаль, далеко не завжди в кращу сторону. При цьому в процесі формування цінностей студентської молодежи більшу роль грає кіноіндустрія Заходу, реклама західного образу життя. Це підтверджується численними соціологічними дослідженнями. К наприклад, соціологічні дослідження, проведені інститутом психології ім. Г. С. Костюка свідчать: 58% сучасної молодежи прагне копіювати поведінку телегероїв в основному з іноземних фільмів, а лише 37% молодежи взагалі готова совершити протиправні дії, повторюючи дії екранних героїв [6].

С 2002 г. в Переяслав-Хмельницьком державному педагогічному університеті ім. Г. С. Сковороди на спеціальності «Дошкільне виховання» був введений курс «Воспитание личности на основах християнської морали». Причому слід відзначити, що за десятирічний період читання цього навчального курсу не було виявлено ні одного студента, який би негативно відносився до християнської моралі і християнських цінностей. Правда, анкетування також свідчувало про те, що 25% студентів заочного відділення і 45% студентів денного відділення не розуміли необхідності цього предмету, частіше не вникаючи в його суть. В 2007 році, як би в доповнення до вищесказанного, в дитячих садах г. Переяслав-Хмельницький були введені заняття по «Основам християнської культури» [7].

На протязі вже більше десяти років в Межрегіональній Академії управління персоналом (МАУП) також преподаються дисципліни, які в першу чергу направлені на формування у студентської молодежи християнських цінностей. В 2006 г. таких дисциплін уже було

восемь. Дополним к этому, что МАУП заключила договор с Украинской Православной церковью Московского патриархата. Одну из ключевых ролей в преподавании данных дисциплин должна играть дисциплина «Основы христианской морали». К тому же в пояснительной записке к учебной программе вышеуказанной дисциплины прямо акцентировалось внимание на том факте, что преподавание данной дисциплины в высших учебных заведениях не противоречит их светскому характеру и рассматривается как составляющая национального воспитания в целом [8]. Учитывая, что студенты могли принадлежать к любой конфессии, изучение «Основ христианской морали» не нацеливалось на навязывание одной точки зрения, а знакомило с основами православной христианской морали, которая является традиционной в Украине.

На протяжении более десяти лет в Донецком институте МАУП на первом занятии по «Основам христианской морали» проводился так называемый «входной контроль» знаний студентов. Анализ ответов студентов позволил прийти к следующим результатам: более 50% студентов в каждой группе понимало под моралью определенные духовные ценности и правила поведения; более 90% молодых людей считало, что добро – это, прежде всего, помощь другим людям; главную сущность христианской религии студенты видели в вере в Бога (более 50%) и духовном воспитании и самосовершенствовании человеческой личности (25%); большинство учащейся молодежи (более 60%) на вопрос «Как часто, Вы ходите в церковь?» ответило – три раза в год, а 25% призналось, что только на Пасху; при этом более 55% студентов показали в своих ответах, что для них посещение церкви не является достаточно важным моментом.

О важности формирования христианских духовных ценностей в культуре украинского студенчества говорит и факт открытия в Донецком национальном университете (ДонНУ) 15 октября 2004 г. отделения «Духовная культура» на базе факультета смежных (дополнительных) профессий. При открытии данного отделения ректор университета В. П. Шевченко подчеркнул, что оно было создано по инициативе студентов и общественных организаций ДонНУ. Открытие отделения «Духовная культура» состоялось в светском учебном заведении, и присутствующий при этом митрополит Донецкий и Мариупольский Илларион заметил, что подготовка будущих преподавателей православной культуры и этики в будущем может перерасти в полноценный богословский факультет. Знаменательно, что это событие произошло в Год духовности в Донецкой области [9].

Еще на заре независимости Украины, в 1994 г., была восстановлена Львовская Богословская Академия, которая продолжила дело Украинского Католического Университета, основанного патриархом Иосифом (Слепым) в 1963 г. в Риме. В 2001 году Папа Иоанн Павел II благословил новое здание данного учебного заведения. С 2002 г. Академия стала именоваться Украинским Католическим Университетом (УКУ). Инициаторы создания вуза подчеркивали, что именно в лоне Украинской Греко-католической церкви (УГКЦ) вырос первый на территории бывшего Советского Союза Католический Университет – школа новой элиты, которая построение и усиление украинского государства и общества ставит на платформу христианских ценностей.

– ознайомлення через засоби масової інформації шляхом перекладу на болгарську мову з творами Н. Крупської, А. Макаренка, М. Калініна, на російську – Т. Павлова, Т. Самодумова та ін.; видання переважно книг радянських авторів у Болгарії; поширення в Болгарії радянських газет та журналів для освітян;

– дослідження науковцями окремих проблем, як на рівні центральних наукових установ, так і на місцевому рівні. Наприклад, доцент Луганського педагогічного інституту Г. М. Гончарук постійно листувався із Симоном Русакієвим, редактором болгарського журналу «Мова й література», в якому вийшла стаття українського вченого «Твори Христо Ботева на Україні», кафедра елементарної математики цього інституту направила методичні матеріали на допомогу вчителям математики, а центральне болгарське видавництво «Народна просвіта» надрукувало монографію викладача Л. М. Лоповка «Система позакласної роботи з математики» [17];

– передача документації з питань практичної організації шкільної справи та підручників: Богданівська середня школа (Кіровоградська область) передала в Толбукінський округ матеріали про роботу учнівських виробничих бригад 1964 р. Луганський педагогічний інститут 1970 р. – більше 50 видань радянських підручників й робіт з методики [18];

– безпосередні контакти між шкільними колективами, основними формами яких стали: клуби інтернаціональної дружби, обмін групами, радіопереклик, інтернаціональні вечори, організація соціалістичного змагання, спортивні змагання, тижні й місячники дружби, пропаганда історії та культури тощо. Однією із цікавих форм шкільної роботи були клуби інтернаціональної дружби (КІД). За наявності певної долі заорганізованості, вони виступали найбільш масовим і неформальним об'єднанням у процесі міждержавних зв'язків. КІДи існували не тільки в шкільних колективах, які були відібрані для встановлення безпосередніх зв'язків, а й у більшості шкіл. Їх характеризує не тільки кількісна сторона діяльності – 536 клубів у закладах освіти на Тернопільщині у 1984 р., 319 аналогічних клубів на Рівненщині у 1982 р., 453 клуби та кутки на Луганщині у 1976 р., 33 КІДи на Кіровоградщині, а й проведення обласних оглядів-конкурсів цих клубів на Тернопільщині та Кіровоградщині, узагальнення досвіду КІДу Рівненського педінституту, визначення ролі КІДу як центру спілкування молоді в Київському педагогічному інституті, розповсюдження ініціативи КІДів шкіл Лутугінського району та м. Антрацит Луганської області про збір коштів на пам'ятник учасникам міжнародного молодіжного руху, участь у республіканському огляді, присвяченому 60-річчю Жовтневих подій у 1977 р.; КІД Домбровської школи Ольшанського району Кіровоградської області став призером Всесоюзного огляду роботи клубів у 1982 р., КІД середньої школи № 23 м. Житомир отримав у 1983 р. пам'ятний золотий знак і грамоту окружного комітету БКП Михайловградського округу [19].

Важлива інформація для визначення змісту й спрямованості співробітництва міститься у звітах про виїзд радянських освітян до Болгарії, на підставі якої підготовлена діаграма характеристики відряджень за цільовим призначенням (дані СРСР) [20].

практикувався обмін досвідом навчальної й наукової роботи, було обговорено фестиваль інтернаціональної дружби, що об'єднав у спільній акції 3 тис. осіб [12].

Матеріали державних архівів зазначених областей України надають можливість окреслити основні напрямки українсько-болгарських освітянських взаємин на місцевому рівні:

– безпосереднє ознайомлення з досвідом теоретичної й практичної діяльності радянської освітньої системи, в тому числі й через особисті контакти: на запрошення Міністерства народної освіти НРБ В. Сухомлинський перебував у Болгарії в 1964 р. й провів 19 лекцій і виступів, під час яких ознайомив з основними положеннями своєї педагогічної діяльності. Перші іноземні переклади праць В. Сухомлинського «Піонерська романтика» й «Труд та розум» було зроблено у видавництві «Народна освіта». Роботи В. Сухомлинського зацікавили болгарських освітян, і в планах зв'язків уже на 1970 р. вони знову висловлюють побажання організації зустрічі з ним [13]. Харківський обласний відділ освіти у 1967 р. приймав групу колег із 12 осіб з Болгарії, в Херсоні приймали представника Шуменського окружного комітету освітянської профспілки. 1967 р. делегація викладачів і студентів Кіровоградського педагогічного інституту під керівництвом деканів Ф. З. Ялового і М. І. Гасмана перебувала в Болгарії. В 1967 р. учителі Сумської школи № 3 в гімназії болгарського міста Враца проводили обмін матеріалами про роботу батьківських комітетів, до Херсона прибула делегація освітян Шумена для знайомства з організацією навчального процесу й виховною роботою у школах та обміну дитячими групами [14]. Середня школа № 1 м. Тернопіль із поглибленим вивченням математики й фізики встановила постійні контакти з вчителями м. Слівен, і в 1973 р. делегація болгарських учителів у складі 9 осіб прибула для вивчення програми з зазначених вище предметів для старших класів, а також методики роботи з обдарованими учнями, 1974 р. – двотижнева курсова перепідготовка 50 вчителів фізики з болгарських шкіл на базі Вінницького педагогічного інституту, а також перебування групи болгарських фахівців із проблем наукової організації педагогічної праці в Луганському педагогічному інституті, 1978 р. – участь тернопільських освітян в науково-практичній конференції з питань викладання математики та участь у звітній конференції математичного товариства НРБ, 1981 р. – група вчителів математики з Тернополя брала участь у щорічній математичній конференції м. Слівен [15];

– отримання освіти в радянських навчальних закладах, підвищення кваліфікації. Для характеристики цієї форми узагальнений матеріал міститься в третьому томі «Літопису дружби», спеціально присвяченому цьому питанню. За цією публікацією з 1953 по 1969 рік у СРСР навчалось всього 2.873 студенти з Болгарії і з-поміж них в педагогічних навчальних закладах – 336 осіб, що складає 11,7%, переважала підготовка в основному інженерно-економічних кадрів – 81,9% і 6,4% залишалися за фахівцями в галузі охорони здоров'я, мистецтва й права. Ситуація із захистом болгарськими громадянами кандидатських дисертацій в СРСР ще більше свідчить не на користь педагогіки – за 1950–1970 рр. всього захищено 745 робіт, з них 25 (3,3%) присвячені педагогічним проблемам [16];

Знаковим событием, как в Богословской Академии, так и во всем Львове стало открытие в 2002 году исторического факультета. Становление факультета происходило в тесном сотрудничестве со Львовским национальным университетом им. И. Франко. В широком контексте создание такого факультета, по мнению его основателей, должно было стать еще одним шагом к реализации цели УГКЦ – стать посредником между православным Востоком и католическим Западом [10].

Анализ «Концепции учебной и культурно-воспитательной работы Украинского Католического Университета в отрасли подготовки специалистов по специальности «История» по образовательно-квалификационным уровням «бакалавр» и «специалист»» позволяет сделать следующие выводы. Во-первых, важнейшим элементом исторического знания является осознание роли религии и связанной с ней системы культурных ценностей. Особенно это важно в стране с необычайно богатым поликонфессиональным наследством. С другой стороны, как указывается в документе, объективное знание этого наследства – необходимое условие формирования новых моральных ценностей украинского общества. К тому же воспитательное значение религиозно-культурной истории Украины особенно важно, учитывая частые конфликты на религиозной почве в современном мире (ситуация на Ближнем Востоке, на Балканах, в Чечне, Ирландии и т. д.).

Студенты УКУ воспитывались и воспитываются в атмосфере религиозной толерантности, чему, по мнению преподавателей, способствует соединение гуманитарных знаний по истории и смежных гуманитарных наук со знаниями богословия и религиоведения, а также изучение историко-культурного наследства классических и сакральных текстов, малоизвестных в Украине, так как они дошли до нашего времени в классических языках (греческий, латынь, иврит, церковнославянский язык). Авторы «Концепции» отмечают, что в Украине практически отсутствуют учебные заведения, которые бы ставили перед собой задачи формирования и воспитания историков-специалистов такого типа [11].

Выводы. Опираясь на вышесказанное можно подытожить следующее. Острая необходимость воспитания молодежи, в том числе студенческой, на принципах христианской морали подчеркивается во многих исследованиях. С учетом исторических реалий, христианские ценности, их место и роль в культуре современной украинской молодежи должны занимать приоритетные места. Христианские духовно-моральные ценности имеют преимущества перед светской моралью, так как они более стойкие и универсальные, способствуют формированию ценностей настоящего гуманизма, а не светского. Они являются фундаментом базовых общечеловеческих ценностей и одной из главных составляющих религиозной культуры, духовным стержнем нации.

Даже краткий анализ свидетельствует о тех изменениях, которые произошли в данной сфере в период независимости Украины. Это видно на примере разных регионов Украины. Однако, говорить о больших достижениях еще рано. Важно продолжать работу в данном направлении, и помнить о чем говорил И. Я. Франко: «... не звернемо на іншу стежку».

РЕЗЮМЕ

У статті аналізується місце і роль християнських цінностей у культурі українського студентства періоду незалежності. Здійснено спробу розглянути зазначену проблему, дослідивши реалії підготовки студентів східної, центральної та західної України. Показано важливість процесу формування християнських цінностей у студентської молоді України.

Ключові слова: християнські цінності, духовно-моральне виховання, християнська мораль, православна культура, духовне відродження.

SUMMARY

In article the place and the role of Christian values in culture of the Ukrainian students of the period of independence are analyzed. It is made an attempt to consider this problem investigating the realities of students' training in the Eastern, Central and Western Ukraine. It is shown the importance of the process of Christian values formation among the Ukrainian students.

Key words: Christian values, spiritual and moral upbringing, Christian morality, orthodox culture, spiritual revival.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Чуприй Л. В. Духовные ценности как основа возрождения украинской нации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.opros-dim.com/index.php?>
2. Химич Н. Є. Християнські цінності у духовно-моральному вихованні студентів / Н. Є. Химич // Наукові записки Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – Серія Психологія і педагогіка. – 2012. – Вип. 21. – С. 171–178.
3. Безверхий В. В. Вечные ценности христианского воспитания молодежи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ortodossa-ambrogio.org/ru/ach201123/index.html>
4. Плотников С. А. Историко-культурные предпосылки христианского просвещения в современной Украине / С. А. Плотников // Грані історії : Зб. наук. пр. – Горлівка : Вид-во ГДПШМ, 2012. – Вип. 5. – С. 220–240.
5. Христианские ценности в культуре современной молодежи: материалы студенческой научной конференции (12 декабря 2012 г.) / ГУО «Институт теологии им. св. Мефодия и Кирилла» Белорусского государственного университета: редактор-составитель М. А. Можейко. – Минск : Ковчег, 2013. – 204 с.
6. Чуприй Л. В. Духовные ценности как основа возрождения украинской нации...
7. Химич Н. Є. Християнські цінності у духовно-моральному вихованні студентів / Н. Є. Химич // Наукові записки Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – Серія Психологія і педагогіка. – 2012. – Вип. 21. – С. 175–178.
8. Шишковский Е. С. Учебная программа дисциплины «Основы христианской морали» (для бакалавров) / Е. С. Шишковский. – К. : МАУП, 2003. – 14 с. – (на украинском языке).

з 34 колективів одинадцять (32,3%) представляли освітянську галузь, у 1984 р. таких колективів вже стало 60, але третина (20 колективів) – представники освіти; на Тернопільщині у 1968 р. із 29 колективів шість (20,6%) представляли освіту, у 1984 р. із 26 колективів тільки два (7%) – шкільні колективи; на Хмельниччині таких колективів визначено 52 – [6]. На Луганщині цей процес починався з 13 колективів у 1958 році і дійшов до 49 колективів у 1976 р., на Херсонщині вже через п'ять років після встановлення дружніх стосунків у 1968 р. було 60 колективів, з яких більше половини – (33) склали установи освіти, що підтримували контакти з колегами Шуменського округу, в Кіровоградській області постійні контакти підтримували від 30 до 40 колективів у різні роки, на Житомирщині їх кількість станом на 1977 р. складала 33 колективи [7].

Масовість цим контактам надавали обміни студентськими будівельними загонами [8], студентами для проходження практики, дитячими групами на відпочинок. Наприклад, м. Рівне у 1978–1979 здійснило по дві групи обміну загальною кількістю 119 осіб: (61 дитина з України і 58 дітей з Болгарії), Хмельницький майже щорічно відправляє по дві групи школярів, Луганськ за 1975–1976 рр. по шість груп у складі 210 дітей з України й 66 осіб з Болгарії; організація відпочинку дітей в оздоровчих таборах Житомирщини та Михайловградського округу сприяла появі й проведенню в таборах Болгарії урочистих лінійок, піонерських вогнищ, свята Нептуна тощо. Дитячий танцювальний колектив м. Шумен під час перебування на Херсонщині у 1978 р. підготував і продемонстрував глядачам спільну з танцювальним колективом Херсонського Палацу піонерів концертну програму. Цей концерт став можливим завдяки попередній поїздки ще в 1972 р. до м. Шумен хореографа і концертмейстера з Херсона, які надали практичну допомогу в постановці танців народів СРСР [9]. Такі поїздки ставали реальними, оскільки практично всі здійснювалися на безвалютній основі, що було визначено союзними документами Міністерства освіти [10].

Цікавий матеріал дає знайомство з роботою первинних партійних організацій, які в ієрархічній структурі правлячої партії займали нижчий рівень. Партійний комітет Рівненського педагогічного інституту (протокол засідання № 7 від 25 грудня 1980 р.) національне інститутські структури на активне використання поріднених зв'язків шляхом обміну досвідом навчальної роботи, проведення спільних наукових досліджень та конференцій з болгарськими колегами, обміну лекторами та колективами художньої самодіяльності. Партійний комітет Луганського педагогічного інституту в перспективному плані комплексного виховання студентів на 1981–1985 рр. визначає, що інтернаціональне виховання здійснюється як на теоретичному рівні через вивчення ідей марксизму-ленінізму з питань патріотичного та інтернаціонального виховання, так і на практичному рівні – через проведення інтернаціональних вечорів, зустрічей з іноземними студентами тощо [11].

У 1971 р. укладено договір про співпрацю між Херсонським педагогічним інститутом та Шуменським вищим педагогічним інститутом, згідно з яким проводився обмін студентськими будівельними загонами, студентами для проходження практики, здійснювалося наукове співробітництво,

Метою цієї роботи є дослідити конкретні форми українсько-болгарських зв'язків на місцевому рівні, приділивши особливу увагу контактам в галузі освіти, що заклали основу й визначили напрямки розвитку цих взаємин у майбутньому. Джерельною базою роботи стали документи центральних органів виконавчої влади, центральних та місцевих партійних і комсомольських організацій, що зберігаються у фондах Державного архіву Російської Федерації, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також у державних архівах 7 областей України. Для аналізу нами обрано кілька областей УРСР, що мали поріднені округи в Болгарії: Житомирська – поріднена з Михайловградським округом, Кіровоградська – поріднена з Толбухінським округом, Луганська – поріднена з Пернікським округом (однією з перших в СРСР ця область встановила контакти ще в 1958 р.), Рівненська – поріднена з Відинським округом, Тернопільська – поріднена зі Слівенським округом, Херсонська – поріднена з Коларовградським (Шуменським) округом, Хмельницька – поріднена із Сілістринським округом. Першу інформацію про форми співробітництва можна отримати з «Плану дружніх зв'язків» відповідної області України з вказаним округом Болгарії, які, згідно планового розвитку всіх галузей суспільного життя тоталітарної країни, періодично затверджувалися на засіданнях бюро обласного комітету партії і бюро обласного комітету комсомолу. На прикладі Луганської області, що мала найбільш тривалі зв'язки з болгарським округом, ми проаналізували плани дружніх зв'язків на 1969 та 1971 роки: у них із 12 пунктів плану 1969 р. повністю співпадають десять – про організацію листування та виступів громадян, обмін літературою та виставками, висвітлення питань співробітництва у засобах масової інформації, проведення семінарів, лекцій, вечорів, оформлення кутків, альбомів, іншої наочності, обмін групами тощо. У плані на 1971 р. відсутні положення про організацію театральних спектаклів та фотовиставки [4]. Збільшений план 1969 року пояснюється ювілейною датою – 25-річчям соціалістичної революції в Болгарії. Також співпадають і плани на 1972–1973 рр. та 1974–1975 рр. з єдиною різницею у зміні пунктів, наприклад, пункт 7 у першому плані – обмін друкованими виданнями, фотовиставками, добіркою літератури – у другому плані став пунктом 4. Доповненням до планів 1969 та 1971 років стало положення про присвоєння вулицям нових мікрорайонів Луганська болгарських назв. Не відбулося істотних змін і в резолютивній частині рішень бюро ОК КПУ, в яких зазначаються завдання для комсомольських та профспілкових органів та структурних підрозділів ОК КПУ. В ухвалі бюро від 14 березня 1972 (протокол 27) основним змістом співробітництва визначено діловий та конкретний характер обміну досвідом, в ухвалі бюро від 16 липня 1974 р. (протокол 11) у характеристиці основного змісту значна увага приділяється посиленню ефективності зв'язків, що фактично означає одне й те саме [5].

У такий же спосіб, через рішення бюро обласних комітетів компартії, затверджувався і список колективів, що мають безпосередні зв'язки, з-поміж яких обов'язково були представлені й заклади освіти. Наприклад, на Рівненщині у 1967 р., коли було налагоджено поріднені контакти,

9. Саливончик Павлина. Презентація – Благословеніє / Павлина Саливончик // Факти та події (Інформаційна щотижнева газета ДонНУ). – 2004. – жовтень. – № 33. – С. 1.
10. Створено історичний факультет // Обіжник Львівської Богословської Академії. – 2002. – № 11. – С. 1.
11. Концепція навчальної і культурно-виховної роботи Українського Католицького Університету в галузі підготовки фахівців зі спеціальності «Історія» за освітньо-кваліфікаційними рівнями «бакалавр» і «спеціаліст» (затверджена 22 лютого 2002 р. загальними зборами Фонду св. Климента, Протокол № 2). – Архів Українського Католицького Університету. – 2002.

УДК 23/28 (8477)

ББК Э 86.29 (4Укр)

Навка І. О.

ХРИСТІЯНСЬКІ ЦІННОСТІ І ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті здійснюється спроба осмислення соціальної ролі християнських цінностей у процесі переходу українського суспільства від традиційного, з елементами авторитаризму, до соціально-орієнтованого і демократичного.

Проблема цінностей українського суспільства є однією з найважливіших і найбільш дискусійних проблем. Це пов'язано з тим, що Україна проходить дуже складний перехідний етап історичного розвитку – від традиційного суспільства до соціально-орієнтованого, демократичного. Відбувається зміна декількох ціннісних систем, які склали основу суспільства і держави. Українська держава на початку 90-х рр. ХХ ст. звільнилася від домінування комуністичної ідеології, що співпало в часі з занепадом духовності, тому вихід з кризового стану суспільства можливий лише за умови його духовного оновлення, підпорядкування нормам загальноприйнятої моралі. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в Україні утворився світоглядний вакуум – немає загальнонародної світоглядної концепції, що могла б стати основою державотворчого процесу, забезпечити єдність народу. Натомість у суспільстві панують діаметрально протилежні погляди на мораль, реформи, історію, культуру, релігію. На зміну радянській системі декларації колективних, патерналістських цінностей, яка існувала кілька десятиліть, приходять нова система цінностей, що передбачає чітку орієнтацію українців на європейські цінності, на вагомій ціннісній досягнення українського народу, на моральне оздоровлення суспільства, зростання значення цінностей та культури громадянського суспільства в загальному розвитку української політичної нації порівняно з цінностями держави.

Пошук загальнолюдських морально-ціннісних орієнтирів потребує ретельного вивчення природи релігійних цінностей, їх змісту, структури й характеру функціонування. В українських реаліях особливе значення має наукове вивчення християнських цінностей, оскільки саме християнство історично було і залишається основною формою релігії українців, і саме

ПРОБЛЕМИ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 94 (367); 37.015.4
ББК Т 63.3 (4Укр)

Докашенко Г. П.

ОСВІТЯНСЬКА ГРОМАДСЬКІСТЬ У КУЛЬТУРНОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ: УРОКИ ТА НАСЛІДКИ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ВЗАЄМИХ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ПЕРІОДУ)

У роботі на основі значної кількості архівних документів центральних та місцевих архівів охарактеризовано провідні форми й напрямки освітянських контактів місцевого рівня за радянської доби, визначено позитивні сторони й розвінчано стереотипи минулого. Проаналізовано історичні уроки минулого й окреслено можливі варіанти освітянських взаємин сучасності.

Одним із найпоширеніших стереотипів радянської історіографії було положення про непорушність дружби країн соціалістичного табору, заснованої на братерських взаєминах керівних політичних сил – комуністичних партій. Соціалістична Болгарія в цьому таборі займала особливі позиції, оскільки ще з XIX століття болгарський народ відчував почуття вдячності до російського народу за перемогу в російсько-турецькій війні 1877–1878 років, наслідком якої було звільнення країни від османського панування. У соціалістичний період цю природну вдячність керівники БКП довели, за визначенням авторів підручника «Історія Центрально-Східної Європи», до стадії лакейства, вершиною якого стала пропозиція про об'єднання НРБ з Радянським Союзом у 1963 р. [1].

Тема радянсько-болгарських та українсько-болгарських зв'язків була доволі популярною в соціалістичний період як в СРСР і УРСР, так і в Болгарії. Історіографія цього періоду доволі різноманітна – від невеликих за обсягом пропагандистських робіт, видрукованих у видавництві товариства «Знання», до колективних солідних монографій науковців академічних інститутів. У Болгарії роботи з цього напрямку були об'єднані й опубліковані багатотомним виданням «Літопис дружби». Автори зазначених робіт зосереджувались на схвальних оцінках діяльності КПРС та БКП у становленні освіти й культури, у формуванні міждержавних стосунків, але їх досягненням стали збір і обробка значної кількості фактичного матеріалу [2]. Сучасна українська історіографія в основному зосередила увагу на проблемах історії Болгарії XIX ст. та першій половині XX ст., і переважно досліджує внутрішні проблеми країни. Болгарські дослідники також прагнуть аналізувати проблеми політичного, економічного та культурного розвитку своєї країни, а соціалістичний період оцінюють як період радянського диктату [3]. На наш погляд, таке коливання від крайності схвальних оцінок до крайності заперечення наявності будь-яких позитивних моментів у попередніх стосунках, викликає необхідність об'єктивного та всебічного аналізу українсько-болгарських міждержавних стосунків другої половини 40-х кінця 80-х років минулого століття.

християнські цінності є одним з найважливіших факторів, що впливає на формування й розвиток національної культури, політики, освіти та інших сфер суспільного та духовного життя.

Криза сучасної української держави засвідчує, що побудова громадянського суспільства неможлива без духовно-морального відродження нації як фундаментальної основи стабільності та громадянської злагоди.

Масове поширення таких аморальних та антисуспільних явищ, як зневага до законів, обман, корупція, наркоманія, епідемія СНІДу, не тільки створюють негативний образ України в очах міжнародної спільноти, але й виявляють неспроможність держави, в якій християнські та загальнолюдські цінності не стали особистим вибором для більшості громадян.

Падіння моралі, черствість, егоїзм стали супутниками нашого часу. При цьому традиційні православні цінності – милосердя, щедрість, безкорисливість не заохочуються жорстокими економічними умовами та раціоналістичними підходами до життя.

Геніальний філософ і соціолог Макс Вебер зумів зрозуміти «дух» епохи, що жорстоко фіксує набір моральних якостей і культивує систему цінностей. Вкорінюючись в економічному житті, «дух капіталізму» породив новий тип людини, економічна й господарська мотивація вторглася у сферу внутрішніх переживань людини, спричинивши корекцію моральних якостей: щоб вижити в капіталістичному суспільстві людина змушена прийняти його закони, і замість морального вибору зробити вибір, економічно детермінований [1].

Економічні реформи в нашому суспільстві спричинили зміни в суспільній свідомості, в якій сформувалися чужі для нашої ментальності риси: індивідуалізм, меркантильність у взаєминах, прагматизм. Зміни в системі цінностей – один із важливих симптомів кризи сучасного суспільства. Мова йде про повільну трансформацію й поступове витіснення традиційних християнських цінностей, які лежать в основі існування як суспільства в цілому, так і окремої особистості. І саме від того, чи керуватиметься це суспільство або конкретна людина такими цінностями, як добро, свобода, справедливість, солідарність, любов, демократія, залежатиме як її особиста доля, так і майбутній добробут всього народу. Тому істинно багатим і процвітаючим суспільством може бути лише те, яке базується на загальнолюдських цінностях.

Відновлення системи цінностей, властивих нашій культурі, тісно пов'язане з відродженням національних традицій, що живлять корені слов'янського культурно-історичного типу, який М. Я. Данилевський вважав найбільш перспективним [2].

Європейський вибір України та складні процеси глобалізації є закликком до всіх громадян нашої держави спільними зусиллями підносити рівень духовності суспільства, милосердя, громадянської відповідальності та суспільної злагоди, одночасно позбуваючись проявів екстремізму та нетерпимості.

Історія суспільного розвитку свідчить, що необхідною умовою демократичного поступу є взаємна відповідальність і взаємний контроль громадян і держави за станом дотримання основних прав і свобод. Розвинуте

of various research methods and support on the existing principles and approaches in modern science.

Keywords: method, principle, formational approach, civilization approach, totalitarianism, «Thaw» period, «the people of the 60th».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Зашкільняк Л. О. *Методологія історії від давнини до сучасності* / Леонід Опанасович Зашкільняк. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 227 с.
2. Дьяков В. А. *Методология истории в прошлом и настоящем* / В. А. Дьяков. – Москва : Мысль, 1974. – 190 с.
3. Зашкільняк Л. О. *Вступ до методології історії* / Л. О. Зашкільняк. – Львів : ЛОИМЮ, 1996. – 96 с.
4. Могильницкий Б. Г. *Введение в методологию истории* / Б. Г. Могильницкий. Москва : Высшая школа, 1989. – 175 с.
5. *Философский энциклопедический словарь* / Гл. Редакция Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с. – Методология. – С. 341.
6. *Філософія історії: Підручник для вищих шкіл* / Авт. колектив Бойченко І. В. та ін. – Х. : Прапор, 2006. – 656 с.; *Історичне пізнання: питання теорії й практики* / Геннадій Васильович Бондаренко. – Луцьк : РВВ Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 1998. – 189 с.; *Кульчицький С. В. Методологія і методика наукового дослідження* / С. В. Кульчицький. – К. : Інститут історії, 2003. – 32 с.
7. Яковенко Н. М. *Вступ до історії* / Н. М. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 368 с.
8. Семенюк Э. П. *Общенаучные категории и подходы к познанию* / Эдуард Павлович Семенюк. – Львов : Вища школа, 176 с.
9. Сич О. І. *Цивілізації в історії людства: конспект лекцій.* – Част. 2-га / О. І. Сич. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 60 с.
10. *Філософія історії: Підручник для вищих шкіл* / Авт. колектив Бойченко І. В. та ін. – Х. : Прапор, 2006. – 656 с.
11. *Філософія історії: Підручник для вищих шкіл* / Авт. колектив Бойченко І. В. та ін. – Х. : Прапор, 2006. – 656 с.

громадянське суспільства допомагає громадянам захищати свої інтереси, створює можливості для самореалізації в різних сферах суспільного життя. Будь-яка особа в такому суспільстві має гарантоване право вільного вибору форм економічного й політичного буття, ідеології, світогляду, а також можливість вільно висловлювати свої думки.

У духовній сфері громадянське суспільство спирається на соціальну структуру, яка постійно змінюється і вдосконалюється. Саме в цій структурі встановлюються взаємини, пов'язані з індивідуальним вибором, духовними ціннісними орієнтирами. Чим вищим є рівень розвиненості громадянського суспільства, тим більшою є міра свободи індивідуальності. У процесі саморозвитку соціуму громадянське суспільство відіграє своєрідну роль стабілізатора. Саме громадянські структури, в тому числі християнська церква, покликані визначати норми та цінності, призначені для подолання руйнівних процесів, хаосу.

Існує безліч визначень громадянського суспільства. На нашу думку, найбільш чітке визначення наводить відомий український політолог, професор Ф. М. Рудич, який наголошує, що «громадянське суспільство – це суспільство зрілих громадян із високим рівнем економічної, соціальної, духовної, політичної культури, яке спільно із державою утворює розвинені правові відносини. Це суспільство вільних громадян, яке вільне від держави, але взаємодіє з нею заради суспільного блага» [3].

Велику увагу пробілеми формування та функціонування громадянського суспільства приділяли американські соціологи Р. Нісбет і П. Бергер, у працях яких вказано на особливе значення таких структур, як церква і громада [4].

На думку деяких дослідників, Україна належить до так званих «освічених громадянських суспільств» або до «суспільства культури», де творення громадянського суспільства починається не зі сфери економіки, а зі сфери культури [5]. Дійсно, ментальність нації виробляється під впливом багатовікових культурно-історичних чинників, зокрема, релігії. Католицизм і православ'я склалися як наслідок цивілізаційного синтезу в рамках двох культурних кіл – Заходу і Сходу, що розділили між собою спільне християнське культурне коло. Обидва віровчення оформили і закріпили в собі цивілізаційні відмінності цих регіонів, визначили два основні шляхи розвитку в межах спільнохристиянської цивілізації. У цьому зв'язку варто згадати поняття «соборність», яке осмислює одну із найважливіших характеристик православної свідомості. Соборна уява про світ століттями виховувалася православ'ям. З ідеї соборності випливають і деякі особливості уявлення про світ. Згідно з цією ідеєю, світ багатогранний, але гармонійний, тобто неподільний. Якщо роз'єднати щось у цій гармонії, світ загине. Таким чином, православ'я впливає не лише на культуру, а й на політичну свідомість людей, на рівень розвиненості громадянського суспільства.

Релігія виконує соціальну роль через виконання соціальних функцій, притаманних їй у відповідних історичних умовах. Так, опинившись у складі Росії, Україна поступово почала втрачати свою самотність. Розпочалася асиміляція національних традицій та звичаїв українського народу. Водночас у Західній Україні, яка перебувала у складі Австро-Угорщини, українському народові, як це не дивно, значною мірою допомогла зберегти свою

індивідуальність саме греко-католицька церква. «Уніатське духовенство залишилося єдиним репрезентом етносу, стоячи на сторожі мови, традицій та особливо віри...» [6].

Таким чином, в залежності від соціальних сил, інтереси яких відображає релігія на конкретно-історичному етапі розвитку суспільства, вона може виправдовувати, і тим самим узаконювати існуючий політичний устрій, або засуджувати його. Тому, та чи інша інтерпретація християнських цінностей може служити як консервативним, так і революційним силам. Релігія може бути або гальмом суспільного розвитку, або сприяти просуванню суспільства на шляху до соціального прогресу.

Питання про роль релігії, зокрема християнства та його цінностей, в наш час набуває особливої актуальності. Так, український соціолог Г. Щокін вважає, що «релігія і пов'язані з нею церковні інститути сьогодні, як і раніше, являють собою важливе соціальне явище, вивчення та розуміння якого необхідно кожній освіченій людині» [7].

У наш час, коли активно відбувається процес відродження громадянського суспільства в Україні, безумовно, підвищується роль християнських цінностей як невід'ємної складової цього процесу. Християнські цінності мають свої особливості на духовному та соціальному рівнях функціонування:

– на духовному рівні функціонування вплив християнських цінностей пов'язаний з їхньою морально-етичною обумовленістю, вони претендують на роль регулятора поведінки людини, пропонуючи їй норми й критерії оцінок, засновані на засадах богоцентризму і християнської любові. Християнські цінності відображають ієрархічну систему Добра й слугують основою побудови християнської моралі;

– на соціальному рівні християнські релігійні цінності впливають на соціальну структуру, динаміку і мотивацію соціальної поведінки людей, наповнюють її змістом і визначають напрямок. При цьому християнські цінності беруть участь у процесах взаємодії релігії з різноманітними сферами соціального життя. Ними обумовлюються процеси наступності розвитку української культури, визначається ставлення до культурних цінностей, формування критеріїв їх добору й введення в національну культуру.

Політична стабільність, економічна рівновага, правовий порядок якнайтісніше пов'язані з духовно-моральними цінностями громадянського суспільства. Одним із джерел збалансованості всіх сфер соціального життя є, на наш погляд, цінності Християнства. Відродження світоглядних основ суспільного буття припускає відновлення цілісності культурно-історичного світогляду, закладеного у Християнстві. Україна – європейська держава, де християнські корені Візантійської традиції сягають початків її державності, освіти, культури – всіх, без винятку, сторін суспільного буття.

Як доведено сучасними науковими дослідженнями, віра є природною, необхідною складовою свідомості, як індивідуальної, так і суспільної [8]. Світоглядна цілісність дозволяє впроваджувати християнські цінності в політиці, економічній діяльності, сфері права. Досконале громадянське суспільство неможливе без релігійного очищення, духовно-морального відродження. Цьому суспільству необхідний інший спосіб життя, наповнений духовним змістом. Це суспільство немислиме без чітко усвідомленого

політичного явища, яким є українське літературне шістдесятництво. Якщо виходити з посилки, що шістдесятництво як явище є єдиним цілим, то для теми нашого дослідження цей метод є наріжним, оскільки прямо ставить завдання його наукового простеження. Використання цього методу має також неабияке значення для тієї когорти українських істориків, які з цих позицій досліджуватимуть це явище на новому етапі, пов'язаному з його трансформацією в дисидентство.

Досліджуючи історичний аспект українського шістдесятництва в період «відлиги», ми змушені проникати також в епоху класичного сталінізму, тим самим використовуючи ретроспективний метод історичного дослідження. Аналізуючи основи сталінської політики щодо письменників, яка здійснювалась у межах сумнозвісної постанови ЦК щодо журналів «Звезда» і «Ленинград», уможливилось пояснення причин метаморфози державної політики в нових умовах. Без цієї ретроспективи неможливо пояснити разючу зміну ставлення представників влади до цієї когорти української творчої інтелігенції, підтримки якої вона так потребувала в час свого утвердження. Без розуміння цієї обставини унеможлилювалось також пояснення її кардинальної зміни після зміцнення останньої. Отже, нівелювання цього методу не дозволило б підняти цілий пласт матеріалу і унеможливило б появу наведеного вище висновку.

Історико-типологічний метод, крім класифікації використаної літератури та джерельної бази, дозволяє визначити приблизну кількість українських письменників, яких можна було віднести до шістдесятників.

Узагальнюючи зазначене вище, зауважимо, що світовою наукою створено теоретико-методологічний фундамент для вивчення явища літературного шістдесятництва. Водночас відмітимо, що лише залучення всього комплексу зазначених у статті методів дослідження, опертя на названі вище принципи та цивілізаційний підхід історичного розвитку, дозволяють у повному обсязі вирішити завдання, що постають у ході дослідження проблеми.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются методологические основы исследования проблемы зарождения и развития литературного шестидесятничества на Украине в эпоху оттепели. Результатом проведенной научной работы является вывод, что объективное видение проблемы возможно только при условии комплексного использования различных методов и приемов исследования, опора на существующие в современной науке принципы и подходы.

Ключевые слова: метод, принцип, формационный подход, цивилизационный подход, тоталитаризм, эпоха «оттепели», шестидесятничество.

SUMMARY

In the article the author studies methodological research basis of the origin and development of the movement known as «the people of the 60th» in Ukraine during the «Thaw» period. The result of the research work is the conclusion that the objective vision of the problem is possible only on condition of complex usage

декларованих і інтересів реальних. Інша річ, що більшість із них розглядали цю невідповідність не як результат функціонування політичної системи, а лише як певні її недоліки, викликані суб'єктивним чинником.

Опертя на всі вище названі принципи було б декларативним, якби не було зроблено спробу визначити ті чинники, які заважали розвитку літературних процесів. Останнє обумовлює необхідність використання такого вихідного принципу, як принцип альтернативності історичного розвитку. Визначаючи тоталітарну систему в її радянській модифікації як таку, що гальмувала літературні процеси, опосередковано постає питання про необхідність пошуку альтернативи. Використання методу альтернативності дозволило нам зробити висновок, що передова частина українського письменства, незважаючи на всі несприятливі умови радянської дійсності, у своїй творчості проходила ту ж стадію розуміння суспільних процесів, що й їхні західні колеги.

Під методами історичного дослідження ми розуміємо спеціальні прийоми наукового дослідження, засоби, що необхідні для просування за заданим у дослідженні напрямком, «своєрідну мережу, «трал», службу для «виловлювання» нових знань» [11, с. 51].

З'ясовуючи визначальні чинники зародження українського літературного шістдесятництва в епоху відлиги доречним, на нашу думку, є використання широкого спектру загальнонаукових методів, з-поміж яких аналіз і синтез, абстрагування, узагальнення, аналогія та побудова гіпотез, емпіричних методів (описовий та метод порівняння).

Детальніше зупинимось на функціях спеціальних історичних методів, провідну роль серед яких, як правило, відіграє конкретно-історичний метод, що передбачає опис подій, фактів та явищ. Застосування цього методу сприяє глибшому вивченню протестних настроїв українського письменства, що знайшли вияв на сторінках їх власних прозових та поетичних творів. Аналізуючи соціально-історичні аспекти творчості письменників, ми не можемо уникнути й опису соціально-економічної ситуації в країні.

Значно ширше застосування знаходить порівняльно-історичний метод, який передбачає вивчення будь-якого явища, у нашому випадку літературного шістдесятництва, в комплексі з подібними явищами, розрізненими в часі. Цей метод, на нашу думку, є визначальним при з'ясуванні ставлення влади до письменства на першому та другому етапах «відлиги».

Зміни настрою влади до нового явища, яке вже невдовзі отримає назву шістдесятництва, було б значно м'якшим, не таким жорстким і не мало таких трагічних наслідків, як під час розправи з українізацією. Але ж треба врахувати й те, що «відлига» була саме тим феноменом, яким приховувалась сталінська сутність тоталітаризму при неухильному збереженні його засадничих принципів. Між тим, навіть ця зовнішню показова і нещира м'якість стосовно творчої еліти України зразу ж змінилась роздратованістю, застосуванням все більш жорсткіших заходів. Причому останні посилювались у міру змінення владних позицій. Іншими словами ситуація була майже аналогічною тій, що мала місце під час згорання українізації.

Не менш важливе значення для нашого дослідження має також історико-генетичний метод, який пов'язаний із генезою такого культурного і суспільно-

морального ідеалу, без чіткого розділення добра і зла, без всенародного соборного єднання навколо християнських цінностей. Для ефективного функціонування суспільства необхідно, щоб усі його члени дотримувалися системи загальноприйнятих моральних цінностей у всіх сферах життя. Досконалим суспільством може бути тільки те, що своєю політичною незаангажованістю не суперечить моральному вченню християнства. Християнські цінності, вироблені тисячолітнім досвідом, перевірені часом, вистояли у протистоянні з іншими світоглядними доктринами, отримали широке розповсюдження серед людства.

Оздоровлення сучасного громадянського суспільства неможливе без консолідації громадянського світогляду, без єдності ідеалів і цінностей у масовій свідомості. Джерела моральності в нашому суспільстві можуть бути відновлені за наявності духовного імунітету проти руйнівних соціальних теорій і чужих цінностей, серед яких є приховані форми духовної експансії, спрямовані на повільну трансформацію моральних основ життя й поступову втрату національної ідентичності.

Проблема національної духовної ідентичності найчастіше пов'язана з феноменом духовного громадянства. Громадянин, що сповідує християнську систему цінностей, особливо гостро відчуває зв'язок зі своєю духовною батьківщиною, зберігає традиції своєї культури, захищає національні інтереси та етнокультурний уклад життя. Завдяки цьому зміцнюється зв'язок між формальним і духовним громадянством, тобто розвивається громадянське суспільство. Яким воно буде, залежить від молодого покоління, а виховання молодого покоління не можливо здійснити без духовно-моральних та культурних основ, на яких сформувалося сучасне українське суспільство.

Система освіти повинна спиратися на світогляд, в основі якого – духовні цінності та моральні орієнтири. Від того, яке значення надається в державних структурах і в суспільстві загалом освіті і вихованню, залежить майбутнє нації. Для виконання цих завдань обов'язковою є наявність двох факторів:

1) усвідомлення того, що саме християнські цінності і християнські традиції є основою нашої культури і моральності, джерелом всіх досягнень українського народу впродовж його тисячолітньої історії;

2) розуміння того, що вирішення поставлених завдань в галузі освіти, культури і виховання неможливе без об'єднання зусиль суспільства, держави і Церкви. Досягнення сучасної науки, культури, економіки, політики повинні бути спрямовані на виховання громадянина, патріота, високосвідомого, високоморального, активного, з розвинутим почуттям відповідальності перед суспільством, а також державою. Важливими елементами у вихованні громадянина є ціннісні орієнтири, закріплені життєвим досвідом, сформовані на основі всього національного та загальнолюдського. Саме така молодь і зможе побудувати високорозвинуте суспільство, яке б максимально орієнтувалося на розвиток особистості як такої, реалізацією нею всіх своїх потенцій, і яка б в свою чергу докладала максимум зусиль для економічного і культурно-духовного розвитку рідної країни.

Україна переживає нині досить скрутні часи. Тяжка економічна та політична ситуація призводить до подальшого зубожіння населення. І

весь цей комплекс соціально-економічних проблем ускладнюється все більш глибокою культурною кризою, яка спричиняє духовну деградацію суспільства, втрату ціннісних орієнтирів і подальший моральний занепад нашого народу. Відомо, що культура і духовність – це цивілізовані ознаки будь-якої нації, без яких вона взагалі не може існувати. Нація, в якій нівелюються духовні цінності, приречена на загибель, і це лише справа часу. Тому, в цих умовах дуже важливою є активізація зусиль з підвищення духовного рівня українського народу, формування у нього стійкої системи глибоких морально-духовних цінностей, оскільки саме вони складають основу мотиваційної сфери як особистості, так і суспільства в цілому.

РЕЗЮМЕ

В статті розглядається проблема підвищення ролі християнських цінностей як основи моральності і культури українського громадянського общества.

Ключевые слова: християнство, мораль, громадянское общество.

SUMMARY

The article reveals the problem of Christian values' increasing role as the basis of morality and culture of Ukrainian civil society.

Key words: Christianity, morality, civil society.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Справочное пособие по истории немарксистской западной социологии. – М. : Изд-во «Наука», 2006. – С. 60.
2. Философский энциклопедический словарь. – М. : Изд-во «Инфра-М», 1997. – С. 123.
3. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / Ф. М. Рудич. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – С. 14.
4. Влада і суспільство: діалог через громадянські ради: Монографія / за заг. ред. Шайгородського Ю. Ж. – К. :2011. – С. 12.
5. Федірko Г. П., Касілова О. І. Сутнісні характеристики громадянського суспільства / Г. П. Федірko, О. І. Касілова // Політол. вісн. – 2005. – № 18. – С. 64.
6. Огієнко І. І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / І. І. Огієнко. – К. : Абрис, 2001. – С. 172.
7. Щекин Г. В. Религия мира / Г. В. Щекин. – К., 2005. – С. 6.
8. Костицький В. Релігія і церква в Україні: політико-правові проблеми // Релігія і закон: Проблеми правового врегулювання державно-церковних відносин: Збірник матеріалів. / Редкол.: В. Д. Бондаренко та ін. – К. : ВіП, 2002. – С. 26.

літературного шістдесятництва в умовах «розгорнутого будівництва комунізму» виглядає чужорідним вкрапленням. Тому, очевидно, неможливо пояснити й причини виникнення протестних настроїв серед передової частини радянської творчої інтелігенції, що в другій половині шістдесятих років минулого століття переростуть в дисидентські.

Визначення методологічного підходу заявленої проблеми дослідження обумовило необхідність пошуку принципів, на які б мимогли спиратись в процесі реалізації поставлених завдань. Під принципом історичного дослідження ми розуміємо не лише вихідні способи трактування історичного матеріалу, засоби реалізації основного підходу до вивчення проблеми, але й «теоретико-методологічну основу пізнавального підходу з більш вузьким інтервалом застосування (субпідходу)» [10, с. 52]. Ключову роль у цьому відношенні відіграє принцип об'єктивності, який передбачає відтворення історичної дійсності виключно на підставі достовірних даних. Зазначимо лише, що серйозну загрозу для нашого дослідження в цьому відношенні створює загальне негативне ставлення в суспільстві не тільки до діяльності Й. В. Сталіна та М. С. Хрушова, а й до радянської тематики взагалі. Значна кількість наукової, публіцистичної й художньої літератури висвітлює радянський період виключно негативно, що могло б позначитись і на наших переконаннях. Можливо, певною мірою це було б виправдано. Але це вже був би відхід від принципу об'єктивності, оскільки унеможливилувалося б пояснення виникнення шістдесятництва, і що стало можливим завдяки позитивним аспектам «відлиги».

У процесі дослідження проблеми ми виходимо також з того, що всі процеси та явища – не випадкові, а зумовлені певними обставинами та передумовами. Тому процес зародження шістдесятництва розглядається нами з позицій детермінізму, що дозволяє побачити весь складний і вкрай суперечливий комплекс причинно-наслідкових зв'язків повною мірою.

Принцип детермінізму тісно пов'язаний з іншим вагомим принципом історичного дослідження – принципом історизму. Спираючись на нього, ми можемо визначити хронологічні межі дослідження та конкретні історичні обставини, що склались навколо досліджуваного нами явища. Причому явище шістдесятництва розглядається нами в розвитку, що дозволяє виявити два етапи взаємин між державою та українським письменництвом: 1956 – 1959 рр. – перший етап (зародження), і 1959 – 1964 рр. – другий етап (трансформація в нову якість).

При цьому ми не намагась уникнути принципу соціального підходу, який вимагає врахування інтересів певних класів, що, на перший погляд, може здатись таким, що суперечить формаційному підходу історичного дослідження, обраного нами. Однак ми розглядаємо цей принцип під іншим кутом зору – співвіднесення класових інтересів та цінностей загальнолюдських, а також виходячи з того, що класові інтереси були лише декларованими, а в реаліях життя вони виступали інтересами партійно-державного апарату. Опертя на цей принцип дає змогу показати не лише істинні інтереси трудящих, які знаходили своє відображення в творах українських прозаїків та поетів, а й простежити за ними визрівання протестних настроїв самих авторів. Останні через свої твори якраз і намагались засвідчити українській спільноті невідповідність інтересів

М. С. Хрущова. Останнє, власне, й створювало у нас ілюзію необхідності опори в дослідженні саме на цю концепцію. Однак слабкість такого бачення історичного розвою невдовзі стала очевидною. Вона полягає в тому, що, крім цих двох осіб, громадянами країни були ще широкі маси трудящих, які розбудовували СРСР, але яких ця концепція просто не розпізнавала. Таке бачення історичного розвою могло мати право на існування, якби ця стаття готувалась в інтересах вищезазначених або близьких до них осіб. У всіх інших випадках вона неприйнятна, і всі спроби спиратись на неї як на методологічну засаду неодмінно призведуть до повторення хиб, уже здійснених авторами в період перебування при владі Й. В. Сталіна, а потім і М. С. Хрущова.

Разом із тим ми не намагаємося применшити значення останніх в історичних процесах повоєнного світу, в тому числі й стосовно поставленої нами проблеми. Враховуючи «зашкарублість» радянської політичної системи, прихід до влади кожного нового керівника ми розглядаємо як одну з рідкісних можливостей більш-менш адекватно пристосувати політичну систему до нових умов існування. Підставою для цього є розбудова новим керівником політики, яка ґрунтувалась на повному запереченні політики свого попередника. Саме це заперечення й слугувало основою для набуття системою нової якості. У такий спосіб М. С. Хрущов створив значно м'якшу, ніж сталінська, систему політичних відносин, яка від цього не перестала бути тоталітарною. Але стара – сталінська – вже не відповідала новим умовам. Ця невідповідність все більше створювала загрозу для радянської політичної системи. Тому зміна керівництва вищої ланки і зміни у внутрішній та зовнішній політиці, які за нею слідували, на нашу думку, були своєрідним засобом модернізації політичної системи. Та й відставка самого М. С. Хрущова є нічим іншим як реакцією системи на його волюнтаристські новації, які все більше створювали загрозу для тієї ж системи. Тому, якщо ми якоюсь мірою в своєму дослідженні і спиралась на суб'єктивістське бачення історичного процесу, то лише в контексті ролі вождя в удосконаленні суспільних відносин.

На нашу думку, не можна було вирішити поставлену проблему, спираючись також виключно на матеріалістичний підхід у світоглядному баченні К. Маркса та Ф. Енгельса. Привабливий своєю стрункністю та логічністю, формаційний підхід до розвитку людської цивілізації, можливо, виглядає виправданим при вивченні попередніх стадій розвитку людства, де його важче спростувати. Певною мірою спираючись на нього, користуючись замкнутістю держави та ізолюваністю її громадян від усього цивілізованого світу, прихильники цього підходу намагались обґрунтувати неминучість (саме неминучість, а не вірогідність) загибелі капіталістичних виробничих відносин. При цьому прихильники формаційного підходу так і не змогли дати однозначної та переконливої відповіді на таке запитання, як, скажімо, причини економічного відставання соціалістичних країн від капіталістичних, у той час як комуністична формація, навіть на першому етапі її розбудови – соціалізмі, проголошувалася прогресивнішою за попередню. Не вписуються також у його логіку виникнення культу особи Й. В. Сталіна та невгамовного волюнтаризму М. С. Хрущова, що мають безпосереднє значення для теми нашого дослідження. У межах цього підходу наукове простеження генези

УДК 292. 21
ББК Т63.3 (4Укр)

Самарська О. В.

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РИМСЬКИХ ІМПЕРАТОРІВ У СХІДНИХ ПРОВІНЦІЯХ У I-II СТ. Н.Е.

Досліджуються принципи проведення релігійної політики Римів у східних провінціях Римської Імперії, виявляється її сутність. Визначається рівень теоретичного осмислення цієї проблеми, виявляються інформативні можливості основних видів джерел. За допомогою розслідування стосунків офіційної релігії, що проводилася імператорськими династіями доби Принципату та місцевими культурами, встановлюються способи затвердження державної влади в релігійному контексті на захоплених територіях. Причини позитивного сприйняття населенням імператора в східних провінціях у якості божества полягали у споконвічній традиції шанування царів. Тому релігійна політика тут мала успіх, однак, на тлі загальних релігійних міжусобиць, обожнена особистість імператора все ж не змогла закріпити свій незаперечний авторитет у свідомості мас, виступаючи гарантом їх духовного благополуччя.

Принципат – нова форма правління, що прийшла на зміну республіканській добі в історії Риму. Вона являє собою режим, що поєднував у собі монархічну і республіканську владу. Зміна форми правління означала зміну, перш за все, державної ідеології. Це зумовило, в свою чергу, певну трансформацію релігії як складової частини ідеологічної сфери. Затверджувалися нові принципи, що повинні були закріпити незаперечний авторитет нової влади у свідомості мас.

Оскільки ми розглядаємо процес закріплення влади на релігійному рівні, можемо визначити ефективність релігійних заходів, встановити їх роль поряд з економічними та суто політичними заходами. Період Принципату є часом поступової зміни ціннісних орієнтирів, затвердження нових ідеалів. Такі процеси відбуваються й у сучасному суспільстві. Тому є природним звернення до витоків таких культурних явищ.

Історіографія дослідження представлена роботами зарубіжних дослідників, що хронологічно видавали свої праці у XVIII – XX ст., та вітчизняних, що видавали свої праці у XX ст., і являють собою радянську та сучасну історіографію. Дослідники головним чином торкаються релігійного питання і детально розглядають різні його прояви в Римській Імперії. Наприклад, окрему тему становить вивчення передумов виникнення імператорського культу та його суть. Цими питаннями займаються такі дослідники, як А. Б. Сгоров [1], Г. В. Боверсок [2], В. Дюрант [3] Н. А. Машкін [4], В. А. Меліхов [5] тощо.

Існує ряд досліджень, присвячених політичному, економічному та, меншою мірою, релігійному становищу східних провінцій чи однієї з них. Цей напрямок представлений дослідженнями А. Б. Рановича [6], А. Ільїнської [7], О. Богатової [8], Р. Ю. Віппера [9], К. Кріста [10] та ін. Ми зустрічаємо багато досліджень, присвячених ідеології Принципату та ідеологічній політиці окремих імператорів. Це ми знаходимо в працях Т. Моммзена [11], Ю.Г. Чернишова [12], В. С. Сергеева [13], О. М. Петречка [14], М. Б.Флорі [15] тощо.

У межах дослідження релігійного становища в Імперії можна розглядати роботи, присвячені проблемі виникнення й поширення християнства. Їх представляють дослідники А. Б. Ранович [6], І. С. Свенцицька [16], О. М. Штаерман [17].

Проте, ми не бачимо узагальнюючого (натрапляємо на сумарне) дослідження релігійної політики імператорів у східних землях як самостійного явища.

У джерельній базі дослідження можна виокремити такі блоки джерел: письмові джерела – твори античних авторів (історичні і художні, епістолярні, публіцистичні, спеціальні), археологічні джерела – епіграфічні пам'ятки (перш за все, імператорські написи Октавіана), та витвори мистецтва (архітектурні пам'ятки, статуї імператорів, вівтарі і колони), нумізматичний матеріал. Доба принципату добре представлена творами античних істориків і біографіями імператорів. Найважливішими джерелами є твори сучасників принципату. Найбільш інформативними є історичні твори, зокрема, «Аннали» Тацита, «Римська історія» Діона Кассія, «Життя дванадцяти цезарів» Светонія тощо. Безпосереднім свідком подій у східних провінціях був Іосиф Флавій. З-посеред джерел, що висвітлюють історію виникнення і розвитку християнства, виділяють археологічні (матеріальні сліди, тобто поховання ранніх християн) і письмові джерела, що включають канонічні книги Нового Заповіту й апокрифи, а також твори Апологетів церкви.

Метою дослідження є виявлення, систематизація, комплексний аналіз джерел з історії римської релігійної політики в східних провінціях у добу принципату та з'ясування її сутності.

Територіальні рамки дослідження охоплюють місто Рим, півострів Малу Азію, території східного кордону Імперії та частину Африканського континенту, а саме – Єгипет.

Хронологічні рамки роботи сягають I ст. до н.е., повністю охоплюють час доби Принципату – з 27 р. до н.е. до 192 р. н.е.

Імператори приділяли увагу відродженню традиційної римської релігії. Римське суспільство цінувало та шанувало своїх богів, вклонялось їм і сподівалось на їхню підтримку. Зростає значення культу богів та богинь, які були особливо близькі імператору. Водночас набирають популярності східні культури [11]. Критерієм їх підтримки було забезпечення стабільності у державі та можливість контролювати цей культ. Якщо та чи та релігія цим вимогам не відповідає, уряд вдавався до репресій [17].

Слід відмітити, що традиційна римська релігія була по суті прагматичним договірним зв'язком. Для римлян не було чіткої різниці між релігією й політикою. У Римській Імперії релігія являла собою релігійно-політичну систему, глибоко інтегровану в державний апарат управління [1].

Міфологічна система вже перестала бути об'єктом реальних вірувань [4]. У релігійних віруваннях позначились можливості об'єднання і поєднання різних релігійних обрядів. Під впливом чужоземних традицій відбувалась трансформація сприйняття римлянами власних богів.

При формуванні зв'язку між Римом і провінціями імператорський культ був ефективнішим за культу традиційних богів. Не було іншого культу, який би об'єднав усю Імперію, її західні та східні провінції. Більше того, іноді неможливо було визначити єдиний культ для провінції. Лише культ

громадянин, загальнокорисний. Значно ширше його почали трактувати у XVIII столітті французький економіст О. де Мірабо та шотландський просвітник А. Фергюсон, які перенесли значення цього поняття на процес життєдіяльності суспільства. З цього часу поняття «цивілізація» стало своєрідним мірилом культурного рівня суспільства, його окремої групи або навіть індивідууму. Оскільки українська література є важливою складовою культури, то цілком логічним постає й вибір цього підходу як концептуальної основи дослідження явища літературного шістдесятництва, виникнення якого стало можливим в епоху відлиги.

У зв'язку з цим виникає запитання, до якої ж із цивілізацій належить українська спільнота? Однак, незважаючи на всю його принциповість, однозначна відповідь на це запитання відсутня. Дійсно, якщо Україна належить до західної цивілізації, то українській літературі повинні бути притаманні риси західноєвропейської культури, такі, як демократизм, лібералізм, свобода творчості тощо. У такому разі явище шістдесятництва було б прогнозованим. Якщо ж Україну віднести, скажімо, до цивілізацій східного типу, то в такому випадку її література повинна бути наділена протилежними рисами. У ній повинні були б відбиватися гіпертрофовані риси колективізму, патріархальних відносин, культу сім'ї, збереження прадавніх традицій тощо. Це означає, що виникнення протестного явища шістдесятництва для України було б неприпустимим априорі.

За існуючими на сьогодні типами цивілізацій Україна найбільше наближається до російської (руської) цивілізації, яка, на думку сучасного українського дослідника О. І. Сича, формувалась в умовах безкраїх територій, за умов сильної державної влади, общинних традицій, в умовах частих війн. Крім того, цій спільноті притаманні загострене почуття патріотизму, глибокої православної віри та толерантного ставлення до неросійських народів [9, с. 40–47]. Однак, попри цілковиту зовнішню привабливість виділення руської цивілізації, на нашу думку, є хибною ідеєю, оскільки з'єднує воєдино спільноту Російської імперії та Радянського Союзу, які, з урахуванням усіх ознак цивілізацій, принципово різняться. Вважасмо, що у випадку з Радянським Союзом не цивілізація спричинила появу держави, а, навпаки, остання породила особливий тип цивілізації. Це стало можливим тому, що в СРСР сформувалась особливо жорсткий тип держави, яка змогла нівелювати загальнолюдські, цивілізаційні цінності й утвердити першорядність власних, вузькополітичних, що, власне, й дає підставу стверджувати про особливий тип цивілізації, яку можна назвати цивілізацією радянського та пострадянського типу.

При цьому принагідно зазначимо, що до висновку про необхідність вибудовувати наше дослідження на зазначеному підході ми прийшли не зразу, а через інші концепції розуміння історичних процесів. Йдеться, наприклад, про концепцію суб'єктивістського бачення розвитку суспільства, яка зародилась ще в античні часи й отримала новий поштовх до розвитку в епоху Ренесансу. Її представники були переконані, що в основі історичного процесу лежить діяльність окремої яскравої особистості. Вони намагались побачити історичні події очима цих особистостей, переконати суспільство в правильності цього бачення. У нашому дослідженні історичні події оберталися навколо двох таких особистостей – Й. В. Сталіна та

створення історичних знань; історичні знання, їх структура, адекватність щодо реальності, соціальна значущість. Філософський енциклопедичний словник визначає методологію як сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, які застосовуються у процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення поставленої мети [5, с. 341].

Сучасна методологія історії характеризується різноманітними, подекуди протилежними підходами до вивчення історичного процесу, розбіжності між якими зумовлені відмінностями у світогляді істориків й осягненні та розумінні ними світу історії, умовами їх соціального та індивідуального буття.

З-поміж ґрунтовних праць, що можуть стати у допомозі дослідникам, особливо початківцям, слід назвати роботи І. В. Бойченка, Г. В. Бондаренка, С. В. Кульчицького, в яких проаналізовано закономірності й головні виміри історичного процесу, визначено функції історичного пізнання і методи історичного дослідження [6]. Новаторською можна вважати роботу Н. М. Яковенко, в якій авторка здійснила всебічний аналіз розвитку історичних поглядів від Античності до наших днів, поєднуючи свою розповідь з ґрунтовним аналізом епістемологічних підвалин і філософських контекстів історичного знання [7].

Визначаючись з методологічною основою дослідження проблеми зародження літературного шістдесятництва в Україні в епоху Хрущовської відлиги, ми виходимо з розуміння методології в широкому розумінні цього слова, тобто розглядаємо її не лише як сукупність методів дослідження, а й з точки зору ґносеологічних підходів та принципів, послуговуючись визначенням поняття «підхід», поданим у ґрунтовній праці Е. П. Семенюка «Загальнонаукові категорії і підходи до пізнання», автор якої доводить, що методи і підходи не тотожні. На думку дослідника, «підхід – це логіко-ґносеологічне і методологічне утворення, що гранично чітко виражає тільки спрямованість наукового дослідження, обмежуючи його, як правило, одним аспектом (принаймні декількома взаємозалежними напрямками), але, на відміну від методу, принципово позбавлене якого-небудь обмеження і навіть чіткої фіксації тих засобів, за допомогою яких здійснюється дослідження» [8, с. 50].

Необхідність вибору ґносеологічних принципів і підходів зумовлена самою проблемою дослідження й тими завданнями, які, виходячи з неї, постають перед дослідником. Оскільки предметом дослідження виступають політичні впливи на літературні процеси та їх наслідки, вибір однозначно припав на цивілізаційний підхід, раніше затаврований марксистською історіографією як буржуазний, і який стає все більше запитуваним сучасними дослідниками історії.

Наукова школа, що склалась навколо цього підходу, заперечує єдність всесвітньо-історичного процесу. Дж. Віко, О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. О. Сорокін, Л. М. Гумільов та інші прибічники цього підходу уявляли історію людства у вигляді окремих цивілізацій, кожна з яких проходить стадію зародження, розвитку, розквіту, занепаду та загибелі.

Такий підхід видається цілком виправданим, виходячи навіть з термінологічної послилки. Латинське «civilis», що лежить в основі поняття, перекладається не лише як громадянин чи міський житель, а й як гідний

імператора, у якому часто поєднувалось поклоніння Рومی, померлі та живі правителі, сприймався усім населенням, за винятком юдеїв та християн. При усіх відмінностях у західних та східних провінціях, культ еволюціонує до визнання чинного імператора богом за життя [9]. Цей культ ідеологічно обґрунтовував панування Риму над Імперією та панування імператора над підданими. Римляни отримали релігійне обґрунтування права імператора стояти над суспільством. Римське суспільство приймало божественну природу імператора, всупереч факту його народження від смертної жінки та смертності його самого. Це створювало передумови для визнання християнства.

Вплив культури Стародавньої Греції на Рим не підлягає сумніву. Еллінські і римські релігійні звичаї, будучи одним із коренів християнства, і створюючи умови для його виникнення та розвитку, спостерігалися в суспільстві східних римських провінцій вже в I ст. н.е.

Незважаючи на те, що місцеві культові зв'язки були сталими й консервативними, загальна історична ситуація підштовхувала населення східних провінцій до пошуку нових божеств, культів [5]. Римська влада використовувала елліністичні традиції обожнювання правителя й впроваджувала культ імператора.

Місце античних божеств у віруваннях мешканців Імперії стали займати стародавні східні божества – ті, що вмирили та воскресали. Ними були єгипетський Осіріс або фрігійський Аттіс. Створюються релігійні спілки шанувальників Ісіди і Серапіса (божества, в якому злилися риси низки грецьких і єгипетських божеств, в тому числі Осіріса). Шанувальники цих божеств вірили, що шляхом особливих обрядових дій – містерій, під час яких відбувалася інсценізація смерті і воскресіння бога, вони самі ставали співпричетними до бога і знаходили безсмертя [18].

Римська релігія надавала чільне місце культу імператора, і була свого роду політичною установою, що має на меті перевірку політичної лояльності громадян. Акти римської релігії були актами державного управління, тому не можна було на місці, де стояв вівтар римського божества, споруджувати якісь нові будівлі [7, с. 220].

Важливою рисою релігійної політики стало запровадження культу імператора. Він мав підґрунтя в традиційній римській релігії. За часів правління імператора Октавіана Августа було сформовано зв'язок між підданим і правителем, який сприймався усім населенням. Ставши частиною римської релігії, він виконував і політичні функції, об'єднуючи підданих поклонінням обожненим померлим та чинним правителям. Культ імператора ідеологічно обґрунтовував панування Риму над Імперією та панування імператора над своїми підданими. Римське суспільство приймало божественну природу імператора.

Офіційна пропаганда була досить ефективною. Вона підтримувалася урочистими святами. Імператор Октавіан Август відновлював старі храми, збудовані на честь римських богів, будував нові, доповнював їх імператорським культом. Август не приписував собі божественних властивостей, не дозволяв ставити собі статуї, не допускав традиційних форм прославлення себе. Відомі лише похвали на його адресу, подібні за своєю формою похвалам стародавнім героям [3].

Закладена Октавіаном Августом база політичної пропаганди була активно використана наступними правителями. Імператори I–II ст. н.е. спиралися на традиційну римську релігію та імператорський культ. Культ імператора, поруч з іншими елементами традиційної римської релігії, активно поширювався. Разом з поширенням культу Августа поширювалася і практика покарань (страта, заслання) за злочини проти імператорського культу, особливо тих, хто відмовлявся приймати присягу, а також за непокору імперським звичаям. Особливо активно культ впроваджувався і розроблявся в провінціях Малої Азії. У Палестині римська влада намагалася тримати під контролем всі релігійні суперечки. Ірод спорудив храм, присвячений Августу.

Коли Август помер, і був зарахований до богів, його культ набув ще більш широкого поширення. Крім офіційних храмів і колегій, серед вищої знаті створювалися приватні товариства для відправлення його культу. Ініціаторами в цьому плані виступали і міста. Так, в 18 р. було встановлено порядок жертвоприношень і частування народу біля вівтаря Августа в дні його народження, а також у дні народження Лівії Августи і Тиберія, в річницю обрання Тиберія великим понтифіком [15, с. 129].

Число храмів Августа множилося в провінціях, де вони з особливого дозволу споруджувалися і за його життя. Клятва, принесена Юпітеру і Августу або його Генію, стала офіційно вважатися найсвятішою, а її порушення дорівнювалося до образи величності і святотатства. Два злочини незабаром злилися в один, що жорстоко карався. Після смерті Лівії культ встановився і їй [6].

Визначається все ж таки певна нерівномірність у релігійній політиці імператорів щодо вшанування себе. Ми маємо приклади, що імператор Траян був помирним у вимогах до поклоніння собі з боку римських громадян. Водночас деспотизм Доміціана знаходив собі еквівалент у надмірних домаганнях на уподібнення його богам і, відповідно, на відплату йому божих почестей.

Поступово серед провінціалів вводиться звичай відзначати урочистими церемоніями день народження імператора і день отримання ним престолу. Проводяться урочисті молебни за здоров'я і благополуччя правителів. Наприклад, в одному з будинків споруджено вівтар на честь обожненого імператора Клавдія. Житель провінції в заповіті бажає прославити ім'я свого імператора. Багато хто з «благодійників» витрачав великі гроші на пристрої для святкування на честь імператорів [6].

Стосунки між Римом та християнством у I – на поч. III ст. н. е. визначалися як ставлення християн до держави та традиційної релігії, так і прийняттям християнства римським суспільством. Періоди загострень стосунків між християнами та державою змінювалися часом спокійного співіснування.

Існувала практика покарань для тих, хто відмовлявся вшановувати традиційну релігію. До таких зараховували християн. Покарання мало форму притягнення людей до шанування традиційної релігії, поклоніння зображенню імператора, статуям богів, а також форму переслідувань, зокрема, навіть відречених християн продовжували катувати, і це іноді мало успіх. Намісник малоазійської провінції Віфінії Пліній Молодший при

УДК 94(477) “19”:82’06
ББК Т 63.3 (4Укр)

Муратова О. В.

ЛІТЕРАТУРНЕ ШІСТДЕСЯТНИЦТВО В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядаються методологічні засади дослідження проблеми зародження й розвитку літературного шістдесятництва в Україні в епоху відлиги. Результатом цієї наукової розвідки є висновок про те, що об’єктивне бачення й висвітлення проблеми можливе лише за умови комплексного залучення різноманітних методів і прийомів дослідження, опертя на наявні в сучасній науковій думці принципи і підходи.

Стрімкий розвиток суспільства актуалізує проблему переосмислення явищ минулого з урахуванням нових підходів, принципів, методів дослідження. Донедавна методологічною основою наукових розвідок з історії України ставали положення марксистсько-ленінської теорії або, що притаманне працям, які з’явилися в 90-ті роки минулого століття, заперечення й критика цих положень. Це, в свою чергу, говорить про відсутність чіткості у впорядкуванні категоріальної сфери основоположних для наукового дослідження понять. Не стало винятком й переосмислення причин зародження й розвитку складного і суперечливого явища в історії України – літературного шістдесятництва, що засвідчує актуальність заявленої теми наукової розвідки.

Визначення методологічних засад будь-якого дослідження, зокрема й історичного, вимагає ретельної роботи з понятійним апаратом, передусім, з такими його складовими як «методологія», «підхід», «принцип», «метод». Необхідність зазначеного викликана тим, що деякі з них досить вільно тлумачаться авторами, що викликає неоднозначність трактування і плутанину й, відповідно, заважає чітко визначитись із методологією своєї роботи. Так, формаційний підхід, що донедавна мав монополію на вітчизняні історичні роботи, у деяких працях трактується як метод. Так само трактується і принцип історизму, який подеколи зараховують до методів. У зв’язку з цим змінюється і сутність поняття методологія, а саме дослідження втрачає чіткість і набуває розмитих контурів.

З-поміж численних варіантів його потрактування, найбільш вдалим, на нашу думку, є визначення, яке дав Л. О. Зашкільняк у праці «Методологія історії від давнини до сучасності»: «Методологія історії підходить до історії, як однієї з наук, із мірками та засадами, прийнятими у наукознавстві, намагається вибудувати певну систему понять, категорій і принципів, які повинні допомогти історичному свідомоту рухатися від джерел до наукових історичних знань, розуміти роль і функції історичних знань у суспільстві. Методологія історії виконує функції осмислення процесу розвитку об’єкту дослідження, методів його пізнання, формування наукових знань та їх соціальної значущості» [1, с. 7]. Методологія історії, на думку В. А. Дьякова [2], Л. О. Зашкільняка [3], Б. Г. Могильницького [4], передбачає виокремлення й теоретичне осмислення таких головних елементів історичного пізнання, як об’єкт і предмет вивчення; суб’єкт пізнання (історик), методи і логіка його дослідницької діяльності у процесі

- в Днепропетровской области. / Центральный державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2605. – Оп. 4. – Спр. 863; Материалы о работе по стахановському движению в Донбассе. / Центральный державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2605. – Оп. 4. – Спр. 863; Резолюция Пленума ЦК ВКП(б). Москва 21-25 декабря 1935 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 6 (1933–1937) / [под общей ред. А. Г. Егорова и К. М. Боголюбова]. – М. : Политиздат, 1985. – С. 284–295; Промышленность и рабочие Донбасса: Сб. документов и материалов / [сост.: В. С. Высоцкая и др.]. – Донецк : Изд-во «Донбасс», 1989. – 239 с.
8. Сталин Й. Промова на першій Всесоюзній нараді стахановців 17 листопада 1935 р. / Й. Сталин. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1953. – 16 с.
 9. Первое Всесоюзное совещание рабочих и работниц-стахановцев 14–17 ноября 1935 г. Стенографический отчет. – М. : Партиздат ЦК ВКП(б), 1935. – 384 с.
 10. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) о работе угольной промышленности Донбасса 8 апреля 1933 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 6 (1933–1937) / [под общей ред. А. Г. Егорова и К. М. Боголюбова]. – М. : Политиздат, 1985. – С. 39–44; Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) о работе железнодорожного транспорта 3 июля 1933 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 6 (1933–1937) / [под общей ред. А. Г. Егорова и К. М. Боголюбова]. – М. : Политиздат, 1985. – С. 74–79.
 11. Центральный державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2605. – Оп. 4. – Спр. 863.: Материалы о работе по стахановському движению в Днепропетровской области.
 12. Резолюция Пленума ЦК ВКП(б). Москва 21-25 декабря 1935 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 6 (1933–1937) / [под общей ред. А. Г. Егорова и К. М. Боголюбова]. – М. : Политиздат, 1985. – С. 284–295.
 13. Промышленность и рабочие Донбасса: Сб. документов и материалов / [сост.: В. С. Высоцкая и др.]. – Донецк : Изд-во «Донбасс», 1989. – 239 с.
 14. Центральный державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2605. – Оп. 4. – Спр. 863.: Акт проверки работы ЗК завода «Красная звезда» по организации стахановского движения.
 15. Билан С. А. Развитие стахановского движения в области сельского хозяйства Украины в 30-х гг. XX столетия / Сергей Алексеевич Билан // Вестник Удмуртского университета. – 2013. – Вып. 3. – С. 46–54.
 16. Постановление СНК и ЦК ВКП(б) о стимулировании производства пшеницы и увеличении доходности колхозов // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 7 (1938–1945) / [под общей ред. А. Г. Егорова и К. М. Боголюбова]. – М. : Политиздат, 1985. – С. 313.

Траяні змушував християн поклонятися статуям богів, імператора і хулити Христа. Дієвість цих заходів проявлялася, наприклад, і в тому, що храми ставали відвідуваними християнами [19].

Антиримські настрої в Іудеї були дуже сильними, але всередині палестинського товариства не було єдності: існували найрізноманітніші угруповання і течії, сперечалися один з одним з політичних (ставлення до римлян) і віронавчальних питань. У Палестині релігійні чвари в будь-який момент загрожували перерости у виступ народних мас, готових слухати будь-кого, хто оголошував себе месією. Тут римська влада намагалася тримати під наглядом всі релігійні суперечки [16].

За часи Антонінів релігія все більше зливається з філософськими напрямками. Серед вищого прошарку населення й інтелігенції в I – II ст. н.е. найпопулярнішим був стоїцизм, що намагався відповісти на головні питання епохи [10].

У II ст. простежується зближення римської культури з іншими культурами. Це зближення дало про себе знати за часів Антонінів й Северів у релігійній політиці, в схильності до синкретизму.

Траян скасував переслідування за образу величності. Він знайшов дієвий засіб виправлення моралі серед населення Імперії. З приходом Траяна до влади припинилися всі скарги провінцій на своїх управителів [10].

II ст. н.е. стало для Римської імперії кульмінацією розвитку. Як показали дослідження релігійного життя римських провінцій, імператорський культ у II ст. був широко розповсюджений у провінціях, причому не тільки в містах, але й у сільській місцевості. У написах II ст. з Малої Азії імператори все частіше називалися богами [18]. Релігія все більше зливається з філософськими напрямками, поширеними серед вищих класів та інтелігенції; в цей час найбільш популярним з них був стоїцизм, який намагався відповісти на головні питання доби.

Оскільки всі імператори, починаючи з Августа, були главами римського культу, великими понтифіками, вони могли за своїм розсудом вводити або реформувати той чи інший культ.

У Сирії, Фінікії, Північній Аравії виявлялася неактуальність грецької міфології, формальна прихильність до неї, молитви були звернені до інших. У тому ж руслі зводилися Статуї імператора або Юпітера, їм чинилась формальна покора, це означало виконання обов'язку громадянина і підданого, включало людину до суспільної системи [18].

Право притулку було присвоєно власне не містам, а храмам. Народні збори в тих рідкісних випадках, коли вони ще існували, так само як герусії і буле, займалися питаннями благоустрою міста, організацією культу імператора, посилкою делегацій до імператора з проханнями або з привітаннями і висловленням вірнопідданих почуттів [3].

Отже, релігійна політика мала напрями розповсюдження традиційної римської релігії та впровадження імператорського культу.

В області розповсюдження римської релігії ця політика мала форми встановлення офіційних культів органів влади, статуї етичним цінностям Риму. Імператорський же культ мав багато форм втілення.

По-перше, він проявлявся у формі встановлення споруд. Це були храми на честь імператорів – в містах, в час Пізнього Принципату – в сільській

місцевості; статуї на честь імператорів; храми, що присвячувалися богині Рومی й Августу; святилища; вівтарі; встановлення безпосередньо храму богині Рومی. Пізніше місто жадало встановити у себе храм культу імператора, бо воно носило, таким чином, титул неокора, це була честь для міста [18].

По-друге, політика втілювалася в адміністративній організації. Існували збори представників міст для здійснення богослужіння в головному храмі богині Рومی й Августа, що відбувалися, ймовірно, щорічно. Ці провінційні збори виникли ще в доримську добу. У певному місті провінції збиралися жерці з різних міст. Ці збори зверталися іноді безпосередньо до імператора з проханнями, що стосуються місцевих справ, з почесною адресою, петиціями [8]. Провінціали могли звертатися до принцепсу через жерців богині Рومی й Августа. Керував цими зборами верховний жрець провінцій «архонт», що називався іноді азіархом, віфініархом і т. д. Азіархи та віфініархи були ревними захисниками релігійного шанування імператора. У деяких провінціях об'єднання міст навколо імператорського культу прямо не засвідчено. Існували варіанти таких зборів [6]. Це могла бути і загальна рада, що розглядала питання організації культу імператора, поряд з місцевим міським. Відбувається злиття релігійних інститутів з адміністративними. Це стало провідною ідеєю провінційної організації. Азіарх був верховним жерцем і посадовцем. Кожне місто перебувало у певних відносинах до Августа, що залежало від різних факторів, чи вільне це місто, що саме воно зробило для імператора. Ми маємо відомості про існування близько тридцяти вільних міст в Азії. Але ця воля не була постійною, багато міст набували свободу лише на короткий час [18].

По-третє, імператори вимагали словесного вшанування від населення. Вони є рятівниками всього роду людського; імператор є Спасителем; «сином божим і «рятівником», благодійником. Склалися легенди про імператорів. Давалися клятви на честь і здоров'я імператора. Вимагали звернення до них, як «наш пан і бог» [12].

По-четверте, вони прагнули асоціюватися з іншим богом. На них переносили сотеріологічні символи [6]. В Єгипті імператори асоціювалися з синами єгипетських божеств і охоронцями єгипетської релігії, наступниками Птолемеїв. Також ідентифікували себе з Сонцем [3].

По-п'яте, карбувалися монети з їхнім зображенням, з символом їхньої щасливості, а також, з зображенням римських богів [10].

По-шосте, на їх честь справлялися ігри, до них відправлялися урочисті делегації [2].

По-сьоме, відбувалися певні зміни в календарі, шляхом введення туди урочистих дат. Був встановлений імператорський день, встановлювався порядок жертвоприношень і частування народу біля вівтаря певного імператора, в річницю обрання його імператором, в день його народження.

По-восьме, перейменовувалися міста на їх честь. Особливо багато таких прикладів ми маємо в добу правління імператора Клавдія [12].

По-дев'яте, імператори сприяли розвитку місцевих культур [2]. Зокрема, культур Артеміді Ефеської, Кібели, Аполлона [8].

Серед інших моментів можна виділити факти обожнення намісника імператора в Єгипті, чого не зустрічалося в інших провінціях, а також ми маємо свідчення щодо надання права притулку храмам, а не містам; також

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лельчук В. С. Индустриализация СССР: история, опыт, проблемы / В. С. Лельчук. – М. : Изд-во полит. Литературы, 1984. – 303 с.
2. Ерманский О. А. Стахановское движение и стахановские методы / О. А. Ерманский. – М. : Государственное соц.-экономич. изд-во, 1940. – 370 с.
3. Гершберг С. Стаханов и стахановцы / С. Гершберг. – М. : Изд-во политической литературы, 1981. – 208 с.
4. Акимов Г. М. Стахановское движение и коммунизм: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук / Г. М. Акимов. – Л., 1950. – 20 с.
5. Політична історія України. ХХ століття: у 6 т. / [ред. колегія: Курас І. Ф., Шаповал Ю. І.; кер. Кульчицький С. В.]. – Київ : «Генеза», 2003. – Т. 3. – 2003. – 445 с.
6. Ніколаюк Т. А. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929–1938 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – історія України / Тетяна Анатоліївна Ніколаюк. – Чернівці, 2000. – 19 с.
7. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) о работе угольной промышленности Донбасса 8 апреля 1933 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). – Т. 6 (1933–1937) / [под общей ред. А. Г. Егорова и К. М. Боголюбова]. – М. : Политиздат, 1985. – С. 39–44; Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) о работе железнодорожного транспорта 3 июля 1933 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). – Т. 6 (1933–1937) / [под общей ред. А. Г. Егорова и К. М. Боголюбова]. – М. : Политиздат, 1985. – С. 74–79; Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) об улучшении строительного дела и об удешевлении строительства 11 февраля 1936 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). – Т. 6 (1933–1937) / [под общей ред. А. Г. Егорова и К. М. Боголюбова]. – М. : Политиздат, 1985. – С. 316–331; Постановление СНК и ЦК ВКП(б) про упорядочение трудовой дисциплины на предприятиях 28 grudnia 1938 р. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 7 (1938–1945) / [под общей ред. А. Г. Егорова и К. М. Боголюбова]. – М. : Политиздат, 1985. – С. 40–48; Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) о работе угольной промышленности Донбасса 28 апреля 1937 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). – Т. 6 (1933–1937) / [под общей ред. А. Г. Егорова и К. М. Боголюбова]. – М. : Политиздат, 1985. – С. 388–391; Постановление СНК и ЦК ВКП(б) о стимулировании производства пшеницы и увеличении доходности колхозов // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). – Т. 7 (1938–1945) / [под общей ред. А. Г. Егорова и К. М. Боголюбова]. – М. : Политиздат, 1985. – С. 313; Акт проверки работы ЗК завода «Красная звезда» по организации стахановского движения. / Центральный державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2605. – Оп. 4. – Спр. 863; Материалы о работе по стахановскому движению

системи оплати праці свідчить про зміни в політиці держави щодо мотивації робітників: погодинна оплата поступово замінюється відрядною, на зміну якій з часом приходять госпрозрахунок, відрядно-прогресивна та преміально-прогресивна оплата. Стимулюючи додатково стаханівський рух, влада виграла потім на збільшенні норм виробітку при тій же заробітній платі.

Трудівників не стільки цікавила політична складова руху, як сама матеріальна вигода. Для них матеріальне стимулювання руху було цілком реальним способом покращення матеріального становища, що, виходячи із загальнолюдських інтересів, цілком можна зрозуміти. Більше того, висока оплата праці стахановців робила їх яскравими прибічниками влади. Іншими словами, у такий спосіб влада скуповувала собі політичних прибічників.

Щодо морального стимулу, то він міг розглядатися робітниками як один із способів покращення матеріального становища через отримання нових технічних засобів, кращої бригади, кращих замовлень на виготовлення чогось тощо. Грамота чи вимпел могли розцінюватися ними також як оцінка владою ступеня лояльності до неї з боку трудівника, що також відіграло в тих умовах не останню роль.

Для влади моральний стимул – це своєрідний спосіб економії на матеріальному заохоченні праці трудящих. Економія коштів і не більше. І поки моральне стимулювання підміняло матеріальне в розумних межах, воно спрацьовувало досить ефективно. Зведення нанівець матеріального стимулювання упродовж 1937–1938 рр. призвело до наростання ідеологічного впливу на свідомість людей, посилення репресій, застосування каральних заходів.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль способов стимулирования труда стахановцев в контексте политических интересов власти и материальной заинтересованности рабочих. Модификация политики государства в плане мотивации труда рабочих, анализ использования материального и морального поощрения стахановского движения позволяет сделать вывод, что для власти и для рабочих стимулирование имело разные цели.

Ключевые слова: сталинский «прыжок» в индустриализацию, стахановское движение, стимулирование труда, моральные и материальные стимулы, формы оплаты труда (сдельная, сдельно-прогрессивная, прогрессивная).

SUMMARY

In the article the author studies the role of ways to stimulate the work of Stakhanovites in the context of the political interests of the state and a material incentive of workers. The modification of the state policy concerning the motivation of the workers' labour, the analysis of the usage of material and moral encouragement of Stakhanov movement allows to conclude that for the state and for workers the stimulation had different purposes.

Keywords: Stalin's «jump» in industrialization, Stakhanov movement, work incentive, moral and material incentives, compensation forms (price-work, price-work and progressive, progressive).

влаштування приватних товариств для відправлення культу, пристрій трапез для народу на честь імператорів.

Важливою складовою політичної системи принципату стала політична пропаганда. З часів Августа вона набула рис державної політики і охопила всю територію Римської Імперії. Через релігію, монети, написи, архітектуру, літературу, твори мистецтва вона вийшла далеко за її межі. Пропаганда була покликана забезпечити Імперії суспільно-політичний спокій, а імператорському режиму широку соціальну базу. Поза дією політичної пропаганди не залишався жоден римлянин, жодна верства населення, жоден політичний чи соціальний інститут. Можна констатувати тотальний характер політичної пропаганди доби принципату. Значною мірою саме успішна пропаганда сприяла непохитності політичного режиму I ст. н. е. – першої третини III століття н. е.

РЕЗЮМЕ

Исследуются принципы проведения религиозной политики Рима в восточных провинциях Римской Империи, раскрывается ее суть. Определяется уровень теоретического осмысления данной проблемы, раскрываются информационные возможности основных видов источников. При помощи исследования взаимоотношений официальной религии, проводимой императорскими династиями эпохи Принципата и местными культурами, устанавливаются способы утверждения государственной власти на захваченных территориях. Причины положительного восприятия населением императора в восточных провинциях в качестве божества заключались в исконной традиции почитания царей. Поэтому религиозная политика здесь имела успех, однако, на фоне всеобщих религиозных усобиц, обожествленная личность императора, все же, не смогла закрепить свой непререкаемый авторитет в сознании масс, выступая гарантом их духовного благополучия.

Ключевые слова: религия, римский император, восточные провинции, императорский культ, христианство.

SUMMARY

The principles of carrying out the religious policy of Rome in the eastern provinces of the Roman Empire are investigated in the article; the author reveals their essence. The level of the theoretical judgment of this problem is defined, the information potential of main types of sources is revealed. By means of research of relationship between the official religion which was carried out by imperial dynasties during the period of Principate and the local cults, the ways of establishment of the government on the seized territories are ascertained. The reasons of a positive perception of the emperor by the population in the eastern provinces as a deity were consisted in their primordial tradition to honor tsars. Therefore the religious policy was a success there, however, against the background of general religious intestine wars, the idolized identity of the emperor, nevertheless, couldn't consolidate the indisputable authority in the consciousness of masses, being the guarantor of their spiritual wellbeing.

Key words: religion, Roman emperor, eastern provinces, the cult of the Roman emperor, Christianity.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Егоров А. Б. Рим на грани эпох. Проблемы рождения и формирования Принципата / А. Б. Егоров. – Ленинград, 1985.
2. Bowersock G. W. Augustus and the greek world / G. W. Bowersock. – Oxford University Press, 1965.
3. Дюрант В. Жизнь Греции / В. Дюрант. – М., 1997.
4. Машкин Н. А. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность / Н. А. Машкин. – М. – Ленинград, 1949.
5. Мелихов В. А. Культ римских императоров и его значение в борьбе язычества с христианством / В. А. Мелихов. – Харьков, 1912.
6. Ранович А. Б. Восточные провинции Римской империи в I–III вв. н.э. / А. Б. Ранович. – М. – Ленинград, 1949.
7. Ильинская И. С. Роль восточных провинций Рима в период гражданских войн конца Республики / И. С. Ильинская // Древний Восток и античный мир. – М., 1972. – С. 208–224.
8. Богатова О. В. Культ Великой Матери богов Кибелы в греко-римской древности (К проблеме религиозного синкретизма в античности): автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.03 «Всеобщая история» / О. В. Богатова. – СПб., 1998. – 23 с.
9. Виппер Р. Ю. Рим и раннее христианство / Р. Ю. Виппер. – М., 1954.
10. Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина: в 2 т. / К. Крист. – Ростов н/Д., 1997.
11. Моммзен Т. История Рима: в 4 т. / Т. Моммзен. – М., 1997.
12. Чернышев Ю. Г. Социально-утопические идеи и миф о «золотом веке» в древнем Риме: В 2 ч. / Ю. Г. Чернышев. – Новосибирск, 1994.
13. Сергеев В. С. Принципат Тиберия. К вопросу о социальной природе императорской власти в Риме / В. С. Сергеев // Вестник древней истории. – 1940. – № 2. – С. 78–95.
14. Петречко О. Релігійна політика римського уряду в добу принципату (I–II століття н. е.) : традиційні та чужоземні культури / О. Петречко // Вісник Львівського університету. – Львів, 2009. – Вип. 44. Серія іст. – С. 13–38.
15. Marleen B. Flory The Deification of Roman Women / Marleen B. Flory // The Ancient History Bulletin. 9.3-4 (1995) - pp. 127-134. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.albany.edu/faculty/lr618/ahb-9-3e.html#top>
16. Свенцицкая И. С. Ранее христианство: страницы истории / И. С. Свенцицкая. – М., 1989.
17. Штаерман Е. М. Мораль и религия угнетенных классов Римской Империи / Е. М. Штаерман. – М., 1961.
18. Ростовцев М. И. Общество и хозяйство в Римской империи: В 2 т. / М. И. Ростовцев. – М., 2000.
19. Соколов В. С. Плиний Младший. Очерк истории культуры времен Империи / В. С. Соколов. – М., 1956.

На Пленумі ЦК ВКП(б) лунає думка, що праця перетворилася у справу честі, слави, звитяги, зі значним покращенням матеріального становища робочих, із ростом їх політичної свідомості та активності, що саме це сприяло бурному розвитку стаханівського руху. Не можна з цим не погодитися, якщо згадати, про який період йде мова. Також слід зазначити, що саме поняття «трудова звитяга» у той час мало цілком конкретний зміст.

Стаханівський рух став однією з форм виховання людей на комуністичних ідеалах шляхом впливу на свідомість трудящих конкретними прикладами. А позитивний, героїчний приклад – це величезна сила. Сутність морального стимулювання полягає у передачі інформації про заслуги людини, результати її діяльності. Тому неабияку роль відігравала преса. Шпальти газет буквально майоріли статтями про нові рекорди, вони орієнтували читачів на важливість та масштабність стаханівського руху. Але в основному це була констатація фактів, адже про методи роботи стахановців мова майже не йшла. Преса відіграла величезну роль і в популяризації особистості самого О. Стаханова, і в пропаганді стаханівського руху.

Зробили свій внесок також громадська думка і психологічний механізм наслідування. О. Стаханов зізнавався у своїх «радянських, робочих» задрощах, коли навесні 1932 року весь Донбас говорив про рекорди М. Ізотова. Коли самому О. Стаханову було запропоновано піти на рекорд, він одразу погодився. Таких прикладів можна навести чимало. Той самий М. Ізотов після відпустки в 1935 р. мав їхати на навчання до Премакадемії, але, дізнавшись про рекорд О. Стаханова, він просить дозволу спуститися в шахту, щоб спробувати встановити власний рекорд. Якщо вдалося Стаханову, то чому не вдасться мені?

З-поміж форм морального стимулювання можна також визначити можливість навчання та кар'єрного зростання. Окрім курсів технімуму, стахановці мали змогу отримати освіту у Премакадемії. Її коридорами пройшли О. Стаханов, М. Ізотов, М. Мазай та багато інших. Найбільш відомі стахановці протягом свого життя поступово підіймалися і кар'єрними сходами. Їх залучали до управління підприємствами, вони брали участь у розробці нових технічних норм, їх нагороджували орденами та медалями. Так, наприклад, Олексій Стаханов був двічі нагороджений Орденом Леніна, Орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю «За доблесну працю», був Героєм Соціалістичної праці. Паша Ангеліна – двічі Герой Соціалістичної праці, мала три Ордени Леніна, нагороджена Орденом Трудового Червоного Прапора, а у 1946 р. стала лауреатом Сталінської премії, що дійсно можна вважати високим визнанням її досягнень.

З огляду на зазначене, можна зробити висновок, що стимулювання праці й ті засоби, які використовувалися, відіграли значну роль у розвитку стаханівського руху. Але матеріальне та моральне стимулювання стаханівського руху для влади і трудівників мали різну мету.

Матеріальне стимулювання для влади – це був, по-перше, засіб розширення самого руху, який символізував підтримку політики партії і влади з боку широких верств населення, а отже виправдовував перебування більшовиків при владі. По-друге, це був спосіб підвищення інтенсивності праці трудящих, який дозволяв реалізувати ідею сталінського стрибка в індустріалізацію, використовуючи для цього мінімум ресурсів. Аналіз

січні-лютому 1936 р. Також звертається увага на те, що не виконуються нові норми виробітку. Причинами цього вважаються, по-перше, слабка популяризація нових норм, по-друге, недостатня роз'яснювальна робота про важливість нових норм як найкращого фактору у справі подальшого розвитку продуктивності праці та заробітної плати. Як наслідок недостатньої масової роботи мали місце випадки саботажу. Робочі-токарі Мироновський, Мицинмахер (стахановці), Зайцев за невиконання нових норм виробітку були звільнені з роботи. Окрім звільнення використовувалися такі засоби впливу, як відшкодування матеріальних збитків, товариський суд, позбавлення звання стахановця, суд.

Що ж до культурно-побутового обслуговування стахановців, то на підприємстві були організовані курси технімуму та стаханівські курси, які в повному обсязі забезпечувалися викладацьким персоналом, програмами, навчальними посібниками. Було перебудовано фізкультурмайданчик, побудовано естраду, обладнані атракціони. Також для робочих-стахановців була організована база вихідного відпочинку, розрахована на 50 осіб; у стадії організації на момент перевірки знаходилося підсилене харчування для хворих на туберкульоз. За 5 місяців 1936 р. у місцевих санаторіях було оздоровлено 119 працівників, з них 58 стахановців (49%), у домах відпочинку – 464 особи, з них 172 стахановці (37%), причому путівки в першу чергу отримували саме стахановці. У медичних закладах було встановлено позачерговий прийом робочих-стахановців. Окрім того, стахановці забезпечувалися житлом, ремонтом квартир, паливом, промтоварами, літературою. В якості матеріального заохочення використовувалося преміювання радіоприймачами, патефонами, фотоапаратами, годинниками, велосипедами, відрізами тканин тощо. Хоча не завжди відповідна робота велася належним чином [14].

Організуючи змагання передовиків серед працівників сільського господарства, обкоми партії та комсомолу, Наркомзем та профспілки також використовували різні форми як морального, так і матеріального стимулювання. Так, наприклад, ЦК ВКП(б) у 1935 р. приймає рішення про преміювання передових районів, колгоспів, окремих МТС сільськогосподарськими машинами, позачерговою будівлею клубів, їх обладнанням. Відрядно-преміальна оплата праці у сільському господарстві за перевиконання норм та планових завдань передбачала виплату премій зерном, а також додаткове нарахування трудоднів. Бачимо, що окрім заробітної плати стимулом були певні привілеї [15, с. 48; 50–51]. До того ж з 1 липня 1936 р. підвищувалися закупівельні ціни на пшеницю. У Постанові РНК та ЦК ВКП(б) Про стимулювання виробництва пшениці та підвищення доходності колгоспів зазначається, що після виконання встановлених норм колгоспи та колгоспники отримуватимуть премії-надбавки за кожний додатковий центнер [16].

Але чи можна говорити лише про матеріальну зацікавленість робітників, адже засобом мотивації можуть слугувати не лише гроші, а й усе, що сприяє укріпленню в людині почуття самоповаги? Моральні стимули являють собою такі засоби залучення людей до праці, що засновані на визнанні трудових заслуг як головних. Варто зазначити, що компартія досить вдало застосовувала саме моральні стимули.

УДК [94:061.2:271.2](477) «15/16»
ББК Т63.3 (4Укр)

Сотнікова М. М.

РОЛЬ БРАТСТВ У ЗБЕРЕЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ТРАДИЦІЇ (XVI–XVII СТ.)

У статті подається комплексний аналіз культурно-релігійної діяльності братств. Доведено, що українські православні братства протистояли утвердженню унійної церкви, боролися за моральність православної ієрархії. Охарактеризовано шлях братств до здобуття статусу ставропігії, щоб на легітимних засадах охороняти православ'я. Розглянуто наступні напрямки діяльності братств: розвиток освіти, розповсюдження друкарських видань, благодійна діяльність. Усе це дозволило братствам набути ознак дійсно православно-ієрархічних інстанцій українського населення у XVI–XVII ст.

Релігійно-політичні зміни, які відбувалися в Україні з моменту проголошення її незалежності, курс релігійної політики на конфесійний плюралізм у державі, криза сучасної православної церкви та духовна збіднілість сучасних українців, змушують звернутися до багаторічного історичного досвіду православних братств. Найвідомішими з українських братств, діяльність та духовність яких справляє особливе враження, були: Львівське Успенське, Луцьке Хрестовоздвиженське та Київське Богоявленське. Ці громадянські об'єднання діяли в контексті православ'я за багатьма напрямками: політика, освіта, меценатська діяльність, національно-етнічна боротьба. Досвід їх діяльності найточніше відображує взаємозв'язок християнства та громадянського суспільства, який на сьогодні залишається непростим та актуальним.

Проблема стосунків братств та церкви знайшла відображення у вітчизняній та зарубіжній літературі. З-поміж вагомих досліджень слід відзначити працю Д. А. Великжаніна, у якій автор розглядає проблему ідеологічної спрямованості братств, а також стверджує, що братські об'єднання створювалися з головною метою захисту православ'я [1]. У праці О. А. Фефелової про вплив шкіл православних братств на створення Києво-Могилянської колегії у першій третині XVII століття, авторка торкається питання стосунків братств та церкви, вказує, що наприкінці XVI століття була проведена реформа у взаєминах світських людей і духовництва, яка й окреслила подальший характер взаємодії громадян з церквою [11].

Дослідники Л. Гурська, І. Довжук, М. Костицький акцентують увагу на вивченні історії становлення та розвитку братств [2; 3; 5]. Також, під час написання статті використовувались праці дослідників, які займалися безпосередньо вивченням того чи іншого братства. Так, С. С. Лукашова у праці «Мириєне и церковь: религиозные братства киевской метрополии в конце XVI в.» досліджувала київські братства, а О. В. Матковська у праці «Львівське братство як культурно-історичний феномен» вивчала виключно Львівське Успенське братство [6; 7].

Окремо слід виділити статтю, присвячену культурно-освітній діяльності братств, Я. Д. Ісаєвича «Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVII ст.», в якій, беручи до уваги напрямки діяльності братств,

описано їх участь у суспільно-політичному і культурному житті країни [4]. Л. О. Рощина у статті «Благодійна діяльність українських братств» проаналізувала благодійну, філантропічну та меценатську діяльність українських братств. Довела, що православні братства опікувалися бідними та німеччинами, а також відкривали та утримували шпитали та сиротинці [9].

Таким чином, у працях вищезазначених дослідників містяться окремі дані про релігійну діяльність братств, яку вони впроваджували протягом усього свого існування. Багато дослідників вивчали окремі сфери діяльності братств, або деякі напрямки. Отже, комплексної узагальнюючої праці з визначеної проблеми немає, тому спроба розглянути це питання з позицій сьогодення, на нашу думку, є актуальною. Метою статті є аналіз діяльності братств як захисників православ'я.

В історії нашої країни XVI–XVII століття були періодом складних економічних перетворень і політичних подій, коли зміцнювалися і розвивалися Московська держава й Річ Посполита, в Україні точилася боротьба народних мас проти феодального, польсько-шляхетського поневолення й католицизму. Саме в таких умовах виникали перші православні об'єднання, що створювалися для боротьби проти польської шляхти та уніатів, а також для боротьби проти необмеженої влади церковних феодалів.

Українські православні братства – це всестанові національно-релігійні об'єднання, світські організації міщан та ремісників, які вирішували найважливіші соціально-політичні та релігійні питання українців протягом XVI–XVII ст. Найбільша заслуга в національно-культурному піднесенні кінця XVI – початку XVII століття належала саме братствам. Їх виникнення зумовлювалось прагненням населення об'єднатися для захисту своїх соціально-економічних інтересів, боротьби проти покатоличення і колонізації, розбудови шкільництва і національної культури. Вони увібрали в себе кращі традиції давньоруських братчин та організаційні елементи цехів і гільдій, і найповніше відображали інтереси міщанства та інших верств населення [10, с. 83]. Наочним прикладом для братчиків був розвиток шкільної освіти в західноєвропейських державах, з якими зміцнювалися різного роду стосунки й де вже існували університети, до яких мандрувала українська молодь. Виникнення братств було потребою часу.

Братства підтримували між собою тісний зв'язок і намагались поширити свої ідеї на інші регіони, для чого обмінювались статутами й виряджали до інших міст кращих проповідників. Братства не були об'єднані в один формальний союз, але перебували в тісних взаємозв'язках, вели жваве листування, радились у різних справах. Цілі віки існували братства, й своєю діяльністю на користь церкви, батьківській вірі та нації вписали свої славетною розділи до нашої історії; як високоморальний братський союз вони впливали на благочестя людей, а своєю культурно-освітньою діяльністю сприяли піднесенню рівня освіти. У часи, коли нам загрожувала найбільша небезпека денационалізації, це був найміцніший народний провід.

Понад два сторіччя діяло Львівське братство, майже стільки ж часу минуло від його офіційного розпуску. З відстані часу дедалі краще усвідомлюється вагомість історичних заслуг об'єднання львівських «містичів», яке не випадково обрало собі назву братство. Слово це, мабуть, у всіх мовах має

Упродовж 1934–1938 рр. разом із підвищенням заробітної плати влада збільшувала і виробничі норми. Так, на Пленумі ЦК ВКП(б), що відбувся у грудні 1935 р., приймається рішення про перегляд виробничих норм з 01.01.1936 р. по всіх галузях промисловості. Норми підвищувалися на підставі результатів високої продуктивності праці окремих стахановців, які користувалися привілейованим виробничим становищем.

Як показала історія, підвищення заробітної плати було тимчасовим. У 1937 році знов було встановлено граничну межу заробітної плати, після чого ефективність руху новаторів пішла на спад. Більшість трудових починів була визначена наперед. Вони повинні були довести правильність курсу партії, відповідно, крім економічного, набували ще й політичного значення. Рекордсмен, як правило, отримував блага та пільги, усім іншим – підвищувалися норми. Але майже кожний рекорд мав елемент штучності, адже стахановцям створювалися наближені до ідеальних умови праці. Так, наприклад, ефективність роботи з відбійним молотком залежить від ряду об'єктивних факторів: подача повітря, тиск у системі, наявність «порожняку», навіть вік вибійника впливатиме на виконання норми. Але забезпечити всім працівникам ідеальні умови ані держава, ані підприємства були не в змозі. До того ж, дуже часто рекорди ударників були пов'язані з порушенням норм техніки безпеки. Можна сказати, що на короткий час стаханівський рух вихнався своєї завдання.

1936 р. на багатьох підприємствах країни відбулася перевірка виконання рішень пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, які проходили в грудні 1935 р. та січні 1936 р., стосовно розвитку та запровадження стаханівських методів роботи. У червні 1936 р. така перевірка була проведена на заводі «Красная Звезда» у м. Кірово. Архівні дані свідчать, що завдяки розвитку стаханівських методів роботи завод виконав виробничу програму за 1935 р. на 136%, а план на 101,4%. У зв'язку з перевиконанням робочих норм зростала і зарплата працівників. Так, в акті перевірки наводяться приклади: робочий-стахановець Лук'яненко перевиконав норму на 912% і заробив за зміну 49 крб. 32 коп., робочий Гайворона норму виконав на 799% і заробив 43 крб. 20 коп., робочий Гаркушенко виконав норму на 781%, заробив 42 крб. 25 коп. Корінної перебудови заробітної плати, окрім введення нової тарифної сітки, на заводі не відбулося, ніяких заохочувальних систем зарплати не було, не дивлячись на постанови пленумів. Відсоток працівників за відрядною оплатою праці становив 74% (фактично близько до запланованого). А ось прогресивно-відрядна оплата була введена у 1935 р. тимчасово і тільки на окремих ділянках. Охоплення трудящих цього підприємства прогресивною на 07.04.1936 р. складало лише 23% (1107 осіб). Також звертається увага на недобросовісне нарахування зарплати.

Високі результати роботи досягалися в основному завдяки хорошій організації робочих місць, звільненням кваліфікованих робітників від виконання підсобних робіт. Разом з тим зазначається, що, не дивлячись на значний кількісний охват стаханівськими методами роботи працівників (на 01.06.1936 р. 73,9%), увага до стаханівського руху з боку заводських організацій помітно послабшала. На заводі не відчувається й частки того трудового ентузіазму, який був розвинутий на перших етапах руху, у

кріпильників зросла з 200 до 1040 крб., коногонів – зі 170 до 420 крб. Знов таки, це свідчить, що, з одного боку, стаханівські методи праці несли шахтарям матеріальне благополуччя, а з іншого – збільшувалася кількість стахановців, ширився рух новаторів [3, с. 95–96].

В. Молотов на тій же нараді зазначав, що у багатьох випадках безпосереднім поштовхом для зростання продуктивності праці є саме зацікавленість людей у збільшенні своєї заробітної плати [9, с. 368–369].

21–25 грудня 1935 року в Москві відбувся Пленум ЦК ВКП(б), на якому розглядалися питання промисловості та транспорту у зв'язку зі стаханівським рухом. У постанові Пленуму зазначається, що в СРСР зріст продуктивності праці обов'язково веде до розширення фронту виробництва, до збільшення кількості верстатів та агрегатів і, відповідно, до зросту кількості зайнятих працівників та їхніх зарплат [12, с. 285]. Разом з тим вказується на необхідності забезпечення кращих умов праці та матеріальної зацікавленості людей у роботі.

Так, наприклад, вже в Постанові РНК СРСР та ЦК ВКП(б) про покращення будівничої справи від 11.02.1936 р. пропонується відмінити існуючу тарифну сітку будівельників, як таку, що допускає зрівнялівку у заробітній платі робітників та не стимулює підвищення їх кваліфікації і гальмує розвиток стаханівського руху на будівництві. У зв'язку з цим пропонується розширити практику використання прогресивно-відрядної оплати праці, а також преміювання за збереження механізмів, економії палива, електроенергії. Встановлюються розцінки при проведенні прогресивно-відрядної оплати: за перевиконання норми до 10% – 25% надбавки, до 20% – 50% надбавки, понад 20% норми – 100% надбавки [12]. Як бачимо, Радою Народних Комісарів та ЦК ВКП(б) зрівнялівка у заробітній платі визнається причиною гальмування стаханівського руху.

На черговій нараді, що відбулася в листопаді того ж року, Й. В. Сталін ставить завдання допомогти стахановцям розгорнути далі свій рух і розповсюдити його вшир і вглиб на всі області і райони СРСР. Разом з тим він говорить і про «приборкування упертих консерваторів з-поміж господарських та інженерно-технічних працівників» [8, с. 14]. Як бачимо, партія твердо пропагує стаханівський рух. Масштабний розмах руху новаторів мав свідчити про сприйняття ідей партії широкими масами, підтверджувати їхню правильність. Він був необхідний для сталінського «стрибка» в індустріалізацію, адже розкручені темпи індустріального розвитку вимагали підвищення інтенсивності праці та зростання обсягів виробництва.

У Постанові РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 28 квітня 1937 р. робота вугільної промисловості Донбасу в першому кварталі та квітні 1937 р. знову визнається незадовільною. На цей момент видобуток вугілля не лише відстає від плану, але нерідко відстає навіть від рівня видобутку за ті ж місяці 1936 р. З чим це було пов'язано? Однією з головних причин падіння видобутку вважається заробітна плата. Всупереч прямому рішенню РНК СРСР та ЦК ВКП(б) про те, що заробітки зайнятих під землею робочих та інженерно-технічного персоналу мають бути вище зарплатні тих, хто працює на поверхні, на практиці у багатьох випадках відбувається зовсім протилежне [7].

однозначно позитивний зміст. Ним народ висловлює схвалення тих, хто згуртований спільною метою, спільними ідеалами. «Братерство духу» між поколіннями, спадковість кращих традицій – це та золота нитка, що об'єднує минуле, сучасне, майбутнє. Гуртуючись для спільної справи, засновники братства і пов'язані з ним діячі культури відчували свою відповідальність перед нащадками, усвідомлювали, що працюють не лише для сучасників, а й для майбутнього. Вони працювали з почуття обов'язку, зовсім не задля вдячності наступних поколінь, але тим більшої вдячності вони заслужили.

Феномен братств полягав у тому, що українці ідентифікували себе в якості єдиної етнічної спільноти та зорганізувалися для подальших дій для протистояння власному гнобленню. Братства з'являлися в різних містах, з різних причин, мали різну організацію та соціальний склад, але всі вони мали спільну мету – оборону власної віри та національної єдності, що врешті-решт спонукало до появи братського руху, пожвавлювало культурне життя українців та активізувало національну свідомість [3, с. 87].

Наприкінці XVI ст. міщани Львова, Луцька та Києва брали активну участь у релігійно-політичному житті Речі Посполитої. У XVI ст. братства поширили свою діяльність на широке політичне і культурне поле, вони утримували школи, друкарні, лікарні й шпиталі, засновували бібліотеки, поширювали церковну літературу. Вихованці братських шкіл, шукаючи собі заробітку, мандрували по містах та селах, усюди розносили нові знання й гасла боротьби. Це нове, освічене покоління, що пізнало і власні традиції, і чужі знання, виховане в атмосфері боротьби, відзначалося сміливістю й активністю, їхні впливи можна побачити в завзятій національній боротьбі, що охопила міста, і в селянських повстаннях, і в зародках козащини.

У 80-х роках XVI ст. була проведена реформа у взаєминах між духовництвом та світськими особами [11, с. 73]. Реформа перетворила міщанські братства на вєстанові організації, які виступали виразниками «соборноправності» в руській церковній традиції, обстоювали принцип виборності духовенства та контролю над діяльністю архієреїв. Конфлікт братств з єпископами загострився нібито винятково, через підтримку останніх єзуїтами, які запропонували «унійний» варіант виходу зі скрутного становища. Головна причина унії – це розлад між ієрархами, які прагнули до організаційних засад і порядків латинської церкви, і мирянами, які обстоювали право широкої участі братчиків-мирян у церковних справах. Внаслідок цього міщани отримали право брати участь у вирішенні найважливіших проблем церкви, зокрема, за допомогою голосування обирати представників православної ієрархії.

В умовах політичного беззаконня, тотальної колонізації та ярого окатоличення, братства стають захисниками православної віри. Після прийняття у 1596 році Берестейської унії, зрада вищого духовенства стала очевидною. Унійні священники звільнялись від податків, шляхта одержала право обіймати державні посади, а православ'я опинилося поза законом. Саме контекст Берестейської унії дозволяє краще зрозуміти природу та сутність братського руху як релігійного та національно-культурного явища.

Розкриваючи зраду заможного духовництва, братчики послідовно наполягали на одержанні статусу ставропігії. Так, Львівське братство отримало цей статус у 1593 році, а Луцьке й Київське – після 1620 року. Ставропігія

братств зумовлена специфічними місцевими умовами. Їхня ставропігія стала вельми важливим і могутнім чинником церковного управління, але з погляду канонічного права це було «недоречністю». Ставропігія вважалася апогеєм втручання світського елемента у сферу церковного управління [1, с. 29]. Наявність у братств права ставропігії означало їх безпосереднє підпорядкування константинопольському патріарху, оминаючи місцевого єпископа, а отже, означало збереження істинних православних традицій. Згодом братські організації отримали можливість не тільки відокремитися від єпископів, але й контролювати їх дії.

Після набуття статусу ставропігії братства розширили свій соціальний склад, тепер їх членами ставали, окрім міщан, представники дворянської верстви, козацтва, духівництва та селянства [6, с. 218]. Стосунки православних братств з церквою були відображенням загального процесу формування верств населення в українських землях, який супроводжувався перебудовою взаємин громадян з монархією, отриманням суспільними організаціями важливих функцій управління. Міщани отримали самоуправління за магдебурзьким правом, шляхта отримала право участі в сеймах та сеймиках, а львівські братчики – право безпосередньо впливати на релігійну політику.

Залучення до діяльності братств широких верств українського суспільства перетворює їх на загальнонаціональну інституцію, що бере активну участь у суспільно-політичному й культурно-національному житті України наприкінці XVI – на початку XVII ст. Одним із найважливіших завдань, які вирішували братства, була боротьба за оновлення церковно-релігійного життя в Україні, піднесення культурно-освітнього рівня православного духовенства, відродження його суспільного призначення. Українська церква, після втрати Україною решток державності, переживала тяжку кризу. Вона опинилася без могутньої підтримки держави, якою користувалася від початку свого становлення, і була вже не в силі відігравати суспільно-культурну роль, притаманну їй у староруський період.

У результаті поширення польських впливів і переходу шляхетсько-магнатської верхівки до католицизму, православна церква в Україні також зазнавала дедалі відчутніших втрат, позбавлялася значної матеріальної і моральної підтримки найбільш впливової і заможної верстви [8, с. 110]. Великої шкоди українській церкві завдавало право патронату короля, яке давало йому змогу впливати на призначення найвищих церковних ієрархів. На ці посади часто призначалися особи, що поділяли світські інтереси, далекі від високого призначення духовного пастиря. У результаті, православні церковні ієрархи мало чим відрізнялися від світських феодалів, не приділяли належної уваги піднесенню духовного, культурного й організаційного рівня церковного життя. Вище духовенство та єпископат виявилися нездатними боронити інтереси православних віруючих перед наступом католицизму з огляду на свій невисокий загальний культурний рівень і невміння створити відповідну часові систему освіти. Нижчі духовні чини також дуже часто були малоосвіченими, вели невідповідний санові спосіб життя а, отже, не могли здійснювати належний вплив на свою паству. Українська православна церква, таким чином, опинилася у такому самому становищі, як і католицька церква західноєвропейських країн напередодні Реформації.

Стаханівський рух набирає обертів і в інших областях. У другій половині вересня 1935 р. стаханівський рух почав розгортатися на підприємствах Дніпропетровської області. На 1 січня 1936 р. на підприємствах області нараховувалося 16334 стахановців, на 1 червня 1936 р. – 62602 стахановців, що складало 36,3% загальної кількості робітників [11].

У листопаді 1935 року відбулася перша всесоюзна нарада стахановців у Кремлі, яка тривала чотири дні. У ній брали участь шахтарі, ткачі, машиністи, ковалі, сталевари, бурильники, каменярі, прокатники, фрезерувальники тощо. Це свідчить про те, що майже за три місяці більшість галузей промисловості вже були охоплені стаханівським рухом.

На Пленумі ЦК ВКП(б), який відбувся в грудні 1935 р., вже повідомляється про піднесення стаханівського руху по всій країні, говорить, що немає жодного куточка, жодного підприємства, де б не було стахановців. Цей рух за кілька місяців охопив галузі важкої індустрії (видобувна промисловість, нафтова, чорна та кольорова металургія, будівництво, виробництво будматеріалів, хімічна промисловість, машинобудування, енергетика), легкої, харчової, лісної промисловості, залізничного транспорту тощо [12]. Такі швидкі темпи розвитку стаханівського руху пояснюються, на нашу думку, саме застосуванням матеріального стимулювання. Так, у 1936 р. середньорічна зарплата промислового робітника складала 3047 крб. проти 1473 крб. у 1932 р. Стаханівський рух більшою мірою стимулювався саме організацією системи оплати праці, про що свідчать наступні дані: серед працівників з погодинною оплатою стахановців було лише 8,4%, за відрядною оплатою – 39,2%, а за прогресивною – більше 50% [1, с. 230].

За рекордну зміну Олексій Стаханов заробив 200 карбованців замість звичайних 25–30. Окрім цього, Пленум парткому шахти «Центральна-Ірміно» постановив занести ім'я О. Стаханова на Дошку пошани кращих людей шахти, видати премію в розмірі місячного окладу жалування, надати технічну квартиру, встановити телефон, прикріпити в особисте користування коня, за кошти шахти обладнати квартиру усім необхідним та м'якими меблями, виділити сімейну путівку на курорт, у клубі виділити 2 іменних місця для Стаханова та його дружини, зробивши вхід для них безкоштовним, оголосити змагання між війсьниками на кращого майстра відбійного молотка тощо [13, с. 156–157].

Ця постанова парткому шахти є дуже показовим документом. Більшість переваг, які отримав Стаханов після свого рекорду, як бачимо, суто матеріальні, але на першому місці – моральний стимул, авторитет радянського працівника. Показовою вона є ще й тому, що наступним пунктом Пленум ШПК попереджає всіх, хто буде намагатися обмовити зроблене т. Стахановим як випадок, той «партійним комітетом буде розцінений як самий злісний ворог, що виступає проти кращих людей шахти, нашої країни» [13, с. 157]. Таким чином, бачимо, що рекорд Стаханова мав і політичне значення. Це була ініціатива, яка йшла знизу, і вона була свідченням підтримки широкими верствами владної політики.

Парторг шахти «Центральна-Ірміно», виступаючи на нараді стахановців, також аналізує заробітки шахтарів, які збільшилися разом із ростом видобутку вугілля. Так, якщо максимальна зарплата шахтаря у 1935 р. складала 500–560 крб., то за умов перевиконання норм – 1600 крб.; зарплата

яка прибувала на Донбас, рятуючись від безземелля та колективізації. По-третє, відсутність мотивації у робітників: погодинна заробітна плата, як зазначалося вище, не сприяла зацікавленості людей у підвищенні інтенсивності праці. Отже, постало питання про необхідність раціоналізації праці. Партійним, комсомольським, профспілковим активістам доручалося проводити індивідуальні бесіди з працівниками. Під час цих бесід роз'яснювалися задачі, які стоять перед робітниками, з'ясувалися потреби трудящих та їхніх родин. Як зазначає С. Гершберг, все це призвело до змін у психологічному настрої робітників: вони починали вірити в те, що власними силами можуть покращити роботу підприємств [3, с. 9]. Після рекордної зміни О. Стаханова багато шахтарів просили також пустити їх на рекорд. Це показник того, що психологічно люди були впевнені у своїх силах. Протягом кількох днів після стаханівського рекорду з'являються все нові й нові рекордсмени, про що свідчать дані Таблиці 2 [3]:

Таблиця 2
Динаміка зростання рекордних показників на шахтах Донбасу

1935 рік	Шахта	Вибійник	Видобуток (норма 8 т)
Ніч з 30 на 31 серпня	«Центральна-Ірміно»	Стаханов	102 т
Ніч з 3 на 4 вересня	«Центральна-Ірміно»	Дюканов	115 т
5 вересня	«Центральна-Ірміно»	Концедалов	125 т
6 вересня	«Артем»	Авраменко	115 т (обушком)
6 вересня	ім. К.Маркса	Савченко	151 т
6 вересня	«Кондратьєвка»	Ісадченко	152 т
8 вересня	ім. К.Маркса	Терехін	122 т
9 вересня	«Центральна-Ірміно»	Стаханов	175 т
11 вересня	«Кочегарка»	Ізотов	241 т

За даними, поданими в Таблиці 3, простежимо динаміку розвитку стаханівського руху в залізорудній промисловості, чорній металургії та машинобудуванні протягом 1935–1936 рр. [5].

Таблиця 3
Динаміка зростання кількості стахановців на промислових підприємствах України

Галузь промисловості України	Листопад 1935 р.	Серпень 1936 р.
Залізорудна промисловість	12%	24%
Чорна металургія	5%	25%
Машинобудування	12%	32%

Як бачимо, дані свідчать про те, що кількість стахановців на підприємствах України упродовж 10 місяців збільшилася щонайменше вдвічі.

Громадянське суспільство українських земель у 1594 році висунуло альтернативну програму, що була спрямована на відродження благочестя православної церкви [1, с. 31]. Програма передбачала збільшення братств та їхніх шкіл, також визначалося покарання єпископам, які перешкоджали повноцінному функціонуванню братств, встановлювався контроль за їх прибутками. Виразна всенародність братської організації – особливо помітна риса. Братства перебували в тісних взаємозв'язках, вели жваве листування; братчики посилали один до одного своїх посланців, повідомляли про свої плани, радились у різних справах. У кінці XVI ст. серед братств виділяється Львівське, яке в цей період поширило свою діяльність на різні сфери життя суспільства. Львівське братство ініціювало заснування братств по всіх містах і містечках. За прикладом Львова інші братства теж почали засновувати свої школи. Це була перша мережа освітніх товариств в Україні.

Влада Речі Посполитої сподівалася, що Брестська унія з'єднає воедино багатонаціональну державу в релігійному плані, але цей крок призвів тільки до загострення національно-релігійних протиріч. Політика поляків від початку передбачала поневолення українців, позбавляючи їх найголовніших складових: дворянства та православної культури.

Діяльність прогресивної молоді та інтелігенції була пов'язана з церковними структурами та спрямована на самозбереження українського етносу в релігійному та культурному аспектах. Саме багатогранна діяльність братських організацій була запорукою збереження української нації та передумовою майбутнього політичного відродження. Як зазначали сучасники «... братства були набагато твердіші у своїй вірі, ніж ієрархи. Тому право ставропігії розширилося з часом до прав контролю за іншими братствами і навіть до права верховного церковного суду, якому були підвладні всі православні й самі єпископи» [1, с. 31].

Активна участь світських людей у церковному житті на той час ставала звичайним явищем та впровадженням нових гасел оновлення церкви зі збереженням православних канонів і догматів. Молоді люди, відчуваючи власну етнокультурну приналежність та нерозривність релігії і культури, розпочали рух за реформацію церкви. Спираючись на загальноєвропейські здобутки у теології та церковній організації, українці збагачували власну культуру й віру, а не зрікалися чи цуралися їх.

У цих умовах братства стали своєрідною формою реформаційного руху. Братства надали Реформації в Україні демократичного характеру, поставивши в центр уваги низку соціальних аспектів [5, с. 85]. Уся їхня освітньо-культурна діяльність була спрямована на ліквідацію монополії привілейованих верств на освіту, коментування богословських творів, на загальне піднесення духовного життя суспільства.

Дослідниця Л. С. Іванова запропонувала наступну періодизацію Реформації на українських землях: перший етап – (1553–1570 рр.) від появи протестантів до появи єзуїтів у Великому Князівстві Литовському, коли визначаються основні напрямки Реформації; другий етап – (1570–1596 рр.) спостерігається масова відмова шляхти від католицизму; третій етап – (1596–1660 рр.) великі українські православні родини – Саєги, Воловичі, Збаражські – почали сповідувати католицизм. Таким чином, реформаційні діяння православних братств не були лише рецепцією західних

протестантських ідей в Україні, бо стали наслідком місцевих соціально-економічних умов [1, с. 31].

Вплив Реформації на братський рух виявився в намаганнях братчиків подолати зловживання ієрархії, а також у вимогах самостійного вирішення мирянами справ церковних громад. Ідея соборного правління здобула собі прибічників у широких верствах міщан, козаків, нижчого духовенства і стала, таким чином, виявом реформаторських тенденцій до більш широкого залучення світських осіб до вирішення церковних питань. Братства прагнули зберегти чистоту християнської віри й моралі між усіма віруючими, незалежно від їх становища в церковній ієрархії. «Коли і єпископ пішов би проти закону та почав би правити церквою не по правилах святих апостолів та святих отців, наvertsаючи праведних до неправди і підтримуючи беззаконників, то нехай всі противляться такому єпископові, як ворогові правди», – зазначалося в статуті львівського Успенського братства [7, с. 110]. Подібні вимоги стояли в одному ряді зі спільними як для протестантів, так і для католиків принципами, що виправдовували виступи проти «нечестивих» церковних ієрархів і «еретичних» монархів.

Важливим фактором супротиву можна вважати освітню політику Речі Посполитої та католицької церкви. У католицизмі заборонялося вивчати святі тексти, що цілком влаштувало королівську владу, бо нашо залежною народові бути освіченими, з власною ідентичністю та релігією. У православ'ї, навпаки, духовництво наполягало на вивченні Святого писма як для чоловіків, так і для жінок. Братчики, уникаючи будь-яких проявів ересі, у листі до патріарха зверталися з подібними питаннями: «Чи личить мирянам-ремісникам у святкові дні ... читати святі книги Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста та інших святих» [1, с. 29]. Подібні листи є проявом шанування традицій та набожності населення, що вкотре підкреслювало істинне служіння вірі пращурів.

Східні патріархи піклувалися про духовний стан українців. Вони сприяли розвитку освіти, яка й була тим самим важелем протистояння іншим новим релігійним проявам – релігії, яка створювалася не для служіння Богу, а для служіння заможним представникам суспільства. Братства боролися з усілякою релігійною новизною та категорично відмовлялися реформувати релігійні обряди. Так, Львівське братство, дізнавшись, що єпископ вводить нові обряди, передало його під суд патріарха [11, с. 71], а Луцьке братство спеціально розпочало будівництва власної церкви. Отже, ми бачимо, що у міщан єдиним вирішення проблеми було відокремлення від уніатів з метою збереження власної гідності та сумління.

Саме братства активно виступали за переклад і видання Біблії рідною мовою, що було важливим аспектом реформаційного руху в країнах Європи. Піднесення престижу рідної мови, боротьба за її належне місце в суспільному житті сприяли національному самоутвердженню й стали визначальними рисами національно-визвольної боротьби українського народу.

Розуміючи всю багатогранність власного становища, братства приходять до висновку щодо проголошення права громадян самостійно вирішувати релігійні питання. Так, братства досягли того, що без їх голосу не вирішувалася жодна релігійна справа в українських землях. На

керівництва, недоліки організаційного характеру та неправильну організацію заробітної плати. В її основі – погодинна або відрядна оплата праці, при якій розмір заробітку залежить від фактично відпрацьованого робітником часу та його тарифної ставки або від кількості вироблених одиниць продукції відповідно. За умов планової економіки існували жорсткі обмеження рівня заробітної плати. Виходячи з цього, робітники найчастіше не були зацікавлені в досягненні високих загальних показників діяльності колективу в цілому, в підвищенні якісних результатів праці. Також увагу привертає зауваження, що працівники канцелярії отримують більшу зарплатню, ніж безпосередньо робітники. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) постановляє, по-перше, провести організовану масово-політичну роботу серед працівників щодо прийняття на себе зобов'язань по роботі на певному підприємстві упродовж 2–3 років, забезпечивши їх при цьому житлом. По-друге, ліквідувати «зрівнялівку» в системі заробітної плати. Для цього пропонується забезпечити більш високу зарплату для підземних робочих на шахті та робітників, зайнятих безпосередньо на залізничній лінії, запроваджувати систему прогресивно-відрядної оплати, практикувати преміювання за збереження механізмів та безперебійність їхньої роботи, збільшити фонд зарплати ІТР вугільного Донбасу на 10%, ІТР залізничного транспорту на 15%. Система прогресивно-відрядної оплати праці була певним кроком уперед, адже у цьому випадку продукція, вироблена у межах встановленої норми виробітку, оплачується за відрядними розцінками, а понад норму – за підвищеними розцінками. До 1937 р. планувалося збільшити кількість відрядників до 75%. По-третє, мобілізуючи всі важелі ідейно-політичного та господарського впливу (громадський бойкот, неприйняття на роботу на інші підприємства тощо), організувати боротьбу з так званими «літунами» [10].

Отже, ми бачимо, що компартійно-радянське керівництво приймає рішення скасувати так звану максимальну межу у заробітках. Відтепер заробітна плата залежатиме не від затвердженого в плані показника, а від реального виробітку, що, відповідно, сприятиме підвищенню продуктивності праці.

Таким чином, вже протягом 1935–1936 рр. на підприємствах вугільної та металургійної промисловості, на будівництві, ремонтних заводах запроваджується прогресивно-відрядна оплата праці, що спричиняє підвищення заробітної плати робітників цих галузей, а відповідно є стимулом до праці. Наголосимо на тому, що 1935–1936 рр. – це період зародження та розвитку стханівського руху. Відповідно, саме матеріальна зацікавленість стає засобом розширення руху новаторів.

Як вже згадувалося вище, в роки першої п'ятирічки більшість шахт прийшли свого роду технічну реконструкцію. На зміну коням приходять електровози, замість обушків з'являються відбійні молотки (наприклад, славнозвісна шахта «Центральна-Ірміно» у 1935 р. мала 95 відбійних молотків та 4 електровози). Разом із тим, план на підприємствах, як правило, не виконувався, і пояснювалося це рядом причин. По-перше, використовувалися застарілі методи праці: так, наприклад, шахтарі все ще використовували обушки замість відбійних молотків. По-друге, бюрократичний стиль керівництва та відсутність кваліфікованих працівників, адже на шахтах в основному працювала сільська молодь,

«Промышленность и рабочие Донбасса», які відображають розвиток стаханівського руху на підприємствах Донбасу, його практичні результати, роботу щодо удосконалення управління виробництвом та організації праці [7].

Вагомим складником джерельної бази є також періодичні видання. Промова Й. В. Сталіна на першій Всесоюзній нараді стахановців 17 листопада 1935 р. та стенографічний звіт цієї наради мають важливе значення, адже допомагають зрозуміти економічні, політичні та соціально-психологічні механізми руху ударників [8; 9].

Повернемося у травень 1929 р., коли ЦК ВКП(б) приймає Постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів». Цій постанові судилося довге життя. Саме через організацію масового виробничого змагання стали вживатися засоби морального стимулювання, адже економічні можливості стимулювання праці у цей період фактично були відсутні. Згадаймо, що за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) в СРСР була введена карткова система розподілу основних продуктів харчування та непродовольчих товарів. Запроваджена карткова система не дозволяла робітникам та службовцям витратити всі зароблені кошти, таким чином, гроші ставали лише папірцями, які нічого не вартували. С. В. Кульчицький зазначає, що в першій п'ятирічці робітничі маси зустріли ідею змагання з ентузіазмом. Матеріали преси говорять про велику кількість патріотичних починань робітників та інженерно-технічних працівників у виробничих змаганнях, про прагнення людей виконати п'ятирічку достроково, про самопожертву та ентузіазм людей [5, с. 416]. Саме ці прагнення і стали першими паростками руху новаторів, хоча, як зазначав В. І. Ленін, наблизити багатомільйонні маси до комунізму можна не на ентузіазмі безпосередньо, а за допомогою ентузіазму.

У квітні та липні 1933 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли Постанови, в яких було проаналізовано роботу вугільної промисловості Донбасу та залізничного транспорту. У тексті цих Постанов зазначається, що не дивлячись на зростання технічних засобів, спостерігається невиконання планів та зниження темпів роботи залізничного транспорту та вугільної промисловості. У Таблиці 1, підготовленій на основі даних вищезазначених Постанов, порівнюються перші квартали 1932 та 1933 рр. [10].

Таблиця 1

Темпи роботи вугільної промисловості та залізничного транспорту у перших кварталах 1932–1933 рр.

	Вугільна промисловість (об'єм видобутку)	Залізничний транспорт (об'єм перевезень)
I квартал 1932 р.	10912 тис. т	67 млн. т
I квартал 1933 р.	10371 тис. т	61 млн. т

Як бачимо, об'єм видобутку вугілля зменшився майже на 5%, об'єм залізничних перевезень – майже на 9%. Таким чином, нагальним стає питання про причини зниження темпів роботи й можливі варіанти підвищення продуктивності праці.

Рада Народних Комісарів СРСР та ЦК ВКП(б) головними причинами відставання визнають недоліки в системі господарського та технічного

собор у Бресті в 1590 році були запрошені представники братств, де також затвердили участь братчиків у наступних соборах.

За умовами унії, з 1606 р. по 1620 р. у Речі Посполитій був майже відсутній православний єпископат, і саме тому громадянське суспільство безпосередньо брало участь у церковних справах.

Історики стверджують, що братства були першими прообразами організації громадянського суспільства, а також першими школами громадського виховання. Князь Костянтин Острозький у своєму листі до Папи Климента VIII стверджував: «Нічого не бажаю гарячіше, як єдності віри і згоди всіх християн» [1, с. 27]. Отже, усвідомлення власної ідентичності та єдності українського народу, сповідування єдиної віри прашурів, спонукають прогресивну молодь до створення громадянських шкіл, доводячи на практиці логічний ланцюг запоруки успіху існування будь-якої повноцінної нації: віра – освіта – духовність.

Прихильники християнства та морального здоров'я нації – братства – сприяли взаємодії всіх громадян з церквою, безпосередній участі громадян у всіх релігійних питаннях та контролю прихожан над священниками. Провідні братства, хоч і засвоїли західноєвропейські організаційні зразки, все ж розвинулись у принципово новий тип суспільної організації, яка поєднувала функції «православної реформації» з боротьбою за національно-політичні й станові права.

Історію братств варто переосмислити під релігійним кутом зору, тобто, виокремити в їхній діяльності аспекти, пов'язані з працею на користь церкви. Навіть у добу Берестейської унії Львівське братство займалося справами національного значення – постійні апелювання до польських сеймів, захист української громади Львова, представництво на соборах православної митрополії. Одним із провідних завдань залишалася діяльність на користь церкви: братство запропонувало свою програму церковної реформи, опікувалось відомою на Сході Європи церковною школою, займалося виданням богослужбової літератури, що мало широкий резонанс, переймалося обрядовими проблемами церкви, зрештою, дбало про храми та монастирі. Воно прагнуло до очищення церкви від вад. У підсумку, це мало впливати і неминуче впливало на релігійність і набожність мирян.

У середньовіччі важко уявити світську людину без релігійних аспектів, без частинки Бога в серці. Усі великі та малі справи українців розпочиналися й закінчувалися молитвами. Український народ був єдиним і об'єднувала його віра, що формувала моральне обличчя українців та сприяла діяльності братств щодо зближення та взаємодії церкви з громадянським суспільством.

Отже, одним із принципових завдань братств було здійснення внутрішньої реформи православ'я з метою пристосувати його до нових умов, як зовнішніх, так і внутрішніх. Тому, в рамках інтелектуальної діяльності представниками братств розглядалися в більшості випадків питання світоглядно-богословського характеру. У контексті православної богословської традиції членами братств розроблялись питання, що мали безпосередній вплив на українську культуру та суспільно-громадянське життя. Таким чином, українські братства були дійсно захисними об'єднаннями православної віри та морального обличчя українського народу.

РЕЗЮМЕ

В статье подается комплексный анализ культурно-религиозной деятельности братств. Доказано, что украинские православные братства противостояли установлению униатской церкви, боролись за моральный облик православной иерархии. Охарактеризовано путь получения ставропигии братствами с целью легитимной охраны православия. Рассмотрены следующие направления деятельности братств: развитие образования, распространение печатных изданий, благотворительная деятельность. Все это позволило братствам приобрести признаки действительно правоохранительных инстанций украинского населения в XVI – XVII вв.

Ключевые слова: братство, православие, реформация, ставропигия, уния, церковь.

SUMMARY

This article presents a complex analysis of the cultural-religious activities of brotherhoods. It is proved that the Ukrainian orthodox brotherhoods opposed to establishment of the Uniate Church, fought for morality of orthodox hierarchy. The article described the ways thanks to which brotherhoods received the stavropegial status which helped to protect Orthodoxy on the lawful bases. The following areas of the brotherhoods' activity are studied: the development of education, distribution of printing editions, charitable activities. This activity allowed the brotherhoods to get the signs of law-enforcement instances of the Ukrainian population in the XVI – XVII centuries.

Keywords: Brotherhood, Orthodoxy, Reformation, stavropegic, union, church.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Великжанин Д. А. Религиозно-оборонительные братства Украины и Белоруссии XVI – первая половина XVII века как институты православной церкви. / Д. А. Великжанин // Научно-теоретический журнал. Научные проблемы гуманитарных исследований. – № 9. – Пятигорск, 2010. – С. 27–33.
2. Гурська Л. І. Православні братства в Україні як чинник формування національної самосвідомості (кінець XVI – перша половина XVII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.11 «Філософія» / Л. І. Гурська. – К., 2000. – 17 с.
3. Довжук І. В. Історія культури України / І. В. Довжук. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – 552 с.
4. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич. – К. : Наукова думка, 1966. – 250 с.
5. Костицький М. В. Політико-правові ідеї братського руху на Україні та в Білорусії: XVI – XVII ст. / М. В. Костицький // Актуальні проблеми патріотичного та інтернаціонального виховання молоді. – 1989. – № 3. – С. 84–86.
6. Лукашова С. С. Миряне и Церковь: религиозные братства киевской митрополии в конце XVI в. / С. С. Лукашова. – М. : Институт славяноведения, 2006. – 318 с.

Привертає увагу також праця О. Єрманського, в якій розкриваються принципи організації стаханівського руху, механізми впливу з боку правлячої партії, характеризуються стаханівські методи роботи. Автор з максимально можливою для тих часів достовірністю розповідає про рух новаторів, незважаючи на те, що книга була написана у 1940 році [2].

Окремої уваги потребує праця С. Гершберга, оскільки її автор був особисто знайомий з О. Стахановим, з перших днів розвитку стаханівського руху мав змогу вести спостереження, які було викладено в ґрунтовій науково-публіцистичній розвідці «Стаханов и стахановцы» [3]. У своїй праці дослідник робить спробу відтворити психологічний портрет як окремих стахановців, так і подати узагальнюючий образ учасників руху.

Питання заохочення праці стахановців знайшли висвітлення в дослідженні Г. М. Акімова, на думку якого головним мотивом стаханівської праці було те, що у радянської людини виникло почуття відповідальності за власну державу, необхідності турботи про неї, з'явилися суспільні інтереси, що ставилися вище за особисті, а почуття гордості надихало на нові трудові подвиги: «Передовий радянський робітник і колгоспник... мають на меті не тільки свої особисті інтереси, а перш за все інтереси всього суспільства» [4].

Не заперечуючи цінність та ґрунтовність зазначених вище праць, їх ролі як важливого джерела для отримання певного фактичного матеріалу, слід акцентувати увагу на суб'єктивності поглядів авторів, які, в основному, базувалися на реалізації настанов партії.

У пострадянський період відкривається доступ до значного пласту архівних джерел, історична наука звільняється від обмежень владної політики, відповідно, з'являється можливість неупередженого аналізу фактичного матеріалу, відбувається переоцінка діяльності керівників держави та керівних органів КПРС. До цієї групи історичних праць відносимо третій том «Політичної історії України. XX століття», написаний під керівництвом С. В. Кульчицького. Автори зазначеної праці розглядають створення радянського соціально-економічного ладу як підґрунтя тоталітарного політичного режиму. Виникнення та розвиток стаханівського руху аналізується в контексті сталінського стрибка в індустріалізацію [5].

Значну увагу привертає дисертаційне дослідження Т. А. Ніколаюк «Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929–1938 рр.)», в якому, зокрема, розглядаються матеріальні, ідеологічні, моральні, каральні, організаційні заходи та наслідки активізації виробничої діяльності трудящих періоду економічної стабілізації (1934–1938 рр.) [6].

Взагалі, історіографія заявленої проблеми – досить широка. Разом з тим слід зауважити, що тема мотивації в організації праці робітників у період індустріалізації, політичний аспект стимулювання праці стахановців залишаються дослідженими не повністю.

В основу джерельної бази покладено Постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б), матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, матеріали з'їзду КП(б)У, Постанови громадських організацій, промова Й. В. Сталіна на першій Всесоюзній нараді стахановців 17 листопада 1935 р. Особливий інтерес становлять документи ДАДО (Державний архів Донецької області), опубліковані у збірнику

**ЗАОХОЧЕННЯ ПРАЦІ СТАХАНОВЦІВ: МІЖ ПОЛІТИЧНИМИ
ІНТЕРЕСАМИ ВЛАДИ ТА МАТЕРІАЛЬНОЮ
ЗАЦІКАВЛЕНІСТЮ ТРУДІВНИКІВ**

У статті розглядається роль засобів стимулювання праці стахановців у контексті політичних інтересів влади та матеріальної зацікавленості трудівників. Модифікація політики держави щодо мотивації праці робітників, аналіз використання матеріального та морального заохочення стаханівського руху дозволяє зробити висновок, що для влади та працівників стимулювання мало різну мету.

За часів радянської влади рух стахановців розглядався в основному як прояв соціалістичної свідомості робітників, завдяки чому створювалася картина загального трудового героїзму та підйому у середовищі робочого класу. Але що ж насправді спонукало людей краще працювати? Причиною будь-яких дій є інтерес (матеріальний, моральний, особистий, груповий тощо), тобто гроші, повага, самоствердження, кар'єра, комфортна робоча атмосфера, визнання заслуг тощо. Розгортання стаханівського руху за радянських часів як правило не пов'язувалося з матеріальною вигодою. Спробуємо розглянути роль засобів стимулювання праці в контексті політичних інтересів влади та матеріальної зацікавленості трудівників.

Об'єктом нашої наукової розвідки є стаханівський рух в Україні та його вияви у політичній, економічній та соціально-психологічній площинах. Предметом дослідження виступають моральні та матеріальні засоби стимулювання в організації праці стахановців. Мета статті полягає у визначенні й аналізі системи оплати праці стахановців, а також ролі інших матеріальних та моральних стимулів стаханівського руху.

Робочою гіпотезою нашого дослідження є те, що матеріальне та моральне стимулювання стаханівського руху для влади та працівників мали різну мету. У зв'язку із запровадженням та розвитком стаханівського руху політика держави щодо мотивації праці робітників модифікується, зокрема, матеріальне заохочення тимчасово перетворюється на один із основних стимулів для працівників, а разом з тим стає засобом розширення самого руху.

Узагальнюючі праці з окресленої проблеми, які дають можливість зрозуміти сутність питання, що розглядається, умовно можна поділити на дві групи: радянського та пострадянського періоду.

Працям радянського періоду притаманний високий рівень ідеологізації висвітлюваної проблеми, приховування недоліків радянського типу менеджменту, прагнення показати масовість стаханівського руху, пріоритетність подання фактів пропагандистського характеру.

З-поміж узагальнюючих праць радянського періоду на значну увагу заслуговує робота В. С. Лельчука, присвячена історії індустріалізації СРСР. На конкретному матеріалі автор розкриває діяльність партії та робочого класу, спрямовану на перетворення СРСР у передову індустріальну державу, всебічно висвітлює проблеми, що виникали на цьому шляху, аналізує причини виникнення та розвитку стаханівського руху [1].

7. Матковська О. В. Львівське братство як культурно-історичний феномен / О. В. Матковська // Християнська культура. – 1998. – № 4. – С. 110–111.
8. Менько В. Історія церковних братств в Україні в польській історіографії / В. Менько // Історична панорама. – 2009. – № 2. – С. 110–111.
9. Роціна Л. О. Благодійна діяльність українських братств / Л. О. Роціна // Суспільство. – 2009. – № 1. – С. 38–42.
10. Старовойт О. М. Культурно-національне відродження на Україні к. XVI – п. XVII ст. і релігійне вільнодумство: Стефан Зизаній / О. М. Старовойт // Філософія. Культура. Цивілізація. – Львів, 1991. – № 2. – С. 83–84.
11. Фефелова О. А. О роли школ православных братств в создании Киево-Могилянской коллегии в первой трети XVII века / О. А. Фефелова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2007. – № 13. – С. 71–74.

ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 93(477)

ББК ББК Т63.3 (4Укр)

Баликін І. І.

РОЗУМІННЯ ВТІЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ В ДОНБАСІ (1943–1982 РР.)

У статті розглядається офіційна позиція радянської влади у сфері національної політики протягом 1943–1982 рр., аналізуються твердження ідеологічного апарату. Ідеологія порівнюється з практикою тих років. На цій основі робиться характеристика особливостей впровадження національної політики в Донбасі.

Під час вивчення особливостей реалізації національної політики радянською владою слід пам'ятати, що КПРС будувала не тільки новий політичний, економічний, державний та соціальний устрій, а й з часів заснування Радянського Союзу вела активну теоретичну та практичну роботу у напрямку формування нової людини. Радянською національною політикою передбачалася руйнація традиційних «буржуазних» національних відносин. До повсякденного обігу офіційною пропагандою запроваджувалися розробки радянських ідеологів. Одним із ключових моментів у цьому утопічному процесі було інтернаціональне та патріотичне виховання. Якими ж були його основи? КПРС стверджувала, що соціалістичний патріотизм – це історично вища форма патріотизму, який втілював у собі любов трудящих до своєї батьківщини, відданість соціалістичному ладові, комуністичним ідеалам. Для соціалістичного, радянського патріотизму характерним було те, що національна гордість у ньому органічно поєднувалася з загальнонаціональною гордістю радянської людини. У свою чергу, загальнонаціональна гордість радянських людей – це патріотичне почуття членів нової історичної спільності людей – радянського народу – до єдиної соціалістичної вітчизни – СРСР. Загальнонаціональна гордість радянського народу і соціалістичний патріотизм поєднувалися з соціалістичним інтернаціоналізмом – невід'ємною частиною ідеології та політики робітничого класу та його авангарду – партії комуністів. Соціалістичний інтернаціоналізм і соціалістичний патріотизм доповнювали та взаємозбагачували одне одного. Соціалістичний патріотизм включав у себе інтернаціональну солідарність трудящих різних націй і народностей. Патріотизм, що заперечує принципи інтернаціоналізму, згідно з офіційною версією КПРС, був не чим іншим як націоналізмом або шовінізмом, і слугував інтересам експлуататорських класів, засобом обману трудящих [1].

Суспільство за часів радянської влади було просякнуте цензурою. За її допомогою партія контролювала думки та висловлювання населення. Радянську цензуру запропоновано розглядати, за визначенням І. Г. Каретнікова, як практику систематичного, інституціолізованого контролю з боку партії / держави за відповідністю змісту інформаційного простору політико-ідеологічним нормам, сформованим та санкціонованим владою. Це тлумачення включає в себе «повсякденну цензуру» – практики повсякденного контролю за публічними висловлюваннями думок та настроями людей з боку партійних органів [2]. Цей контроль здійснювали

6. Закон України «Про приватизацію майна державних підприємств» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 24. – Ст. 348.
7. Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19.06.1992 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 36. – Ст. 524.
8. Наказ Фонду державного майна від 08.09.1992 р. № 371 Про затвердження положення про комісії з приватизації.
9. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Фонд 6768, Оп. 1, Спр. 94 Донецька обл.гос.адмін. Комитет по приватизації и управлению коммунальным имуществом. Переписка с организациями, предприятиями. – С. 119.
10. ДАДО. – Фонд 6768, Оп. 1, Спр. 94 Донецька обл.гос.адмін. Комитет по приватизації и управлению коммунальным имуществом. Переписка с организациями, предприятиями. – С. 125.
11. Закон України «Про приватизацію майна державних підприємств» // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 17. – Ст. 122.
12. ДАДО. – Фонд 6768, Оп. 1, Спр. 93 Донецька обл.гос.адмін. Комитет по приватизації и управлению коммунальным имуществом. Переписка с организациями, предприятиями. – С. 4.
13. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
14. Закон України «Про об'єднання громадян» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504.
15. Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – № 50. – Ст. 397.
16. Кодекс законів про працю України // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – № 50. – Ст. 375.
17. Прокопенко В. І. Трудове право України: Підручник / В. І. Прокопенко. – Х. : Консул, 2011. – 480 с.
18. Соціологічне опитування: Чи довіряєте ви профспілкам? / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //gazumkov.org.ua/poll.php?poll=154
19. Тимченко С. М. Теоретико-правові проблеми взаємодії громадянського суспільства і правової держави в Україні: Дис... канд. юрид. Наук / С. М. Тимченко. – Запоріжжя, 2001. – 246 с.
20. Сільченко С. О. До питання виникнення трудової правосуб'єктності первинних профспілкових організацій і профспілок // Актуальні проблеми науки трудового права в сучасних умовах ринкової економіки: Матеріали науково-практичної конференції (м. Сімферополь, 19–20 травня 2003р.) / За ред. В. С. Венедиктова. – Х. : НУВС, 2003. – С. 83–86.
21. Снегирева І. О. Некоторые социально-правовые проблемы повышения роль профсоюзов в защите прав и интересов трудящихся // Профсоюзы и трудовое право: Сб. науч. трудов / И. О. Снегирева. – М. : Профиздат, 1979. – С. 90–97.
22. Снегирева И. О. Профсоюзы как субъекты советского трудового права: Автореф. дис... д-ра юрид. Наук / И. О. Снегирева. – М., 1988. – 32 с.

суспільства. Законодавець чітко передбачив форми діяльності профспілок, а саме: підписання угод та колективних трьохсторонніх угод з роботодавцями та державою щодо дотримання зобов'язань щодо умов праці, її оплати та ін. Держава в цьому випадку є гарантом дотримання зобов'язань, взятих на себе профспілками та роботодавцями. Головною з цих угод є Генеральна тарифна угода, яка щорічно підписується найбільш впливовими профоб'єднаннями та профспілками, Конфедерацією роботодавців України та Кабінетом Міністрів України. Водночас, змістовне наповнення Генеральних угод та ступінь їх дотримання Урядом є далекими від таких, що дійсно покращують стан соціально-трудових відносин в країні, становище найманих працівників. Можна констатувати, що Генеральні угоди не визначають належним чином соціально-трудові відносини і практично не впливають на реальне становище найманих працівників. Так само значною мірою формальними і недостатньо ефективними є колективні договори, які укладаються між роботодавцями та профспілками на окремих підприємствах, відбувається лобювання інтересів профспілок в органах державної влади, перш за все – у Верховній Раді України. Профспілки домагаються вирішення таких принципових питань, як встановлення розміру прожиткового мінімуму, межі малозабезпеченості, розміру мінімальної зарплатні, пенсії тощо.

Загалом профспілки України широко використовують практику лобювання своїх інтересів у вищому законодавчому органі держави. Ця форма діяльності профспілок є досить ефективною, оскільки за участі їх представників в Україні в цілому створена законодавча база з питань трудових відносин, соціальної політики та діяльності профспілок.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности формирования взаимоотношений профсоюзов Украины и государства в условиях активизации трансформационных процессов в 90-х годах XX ст.

Ключевые слова: профсоюз, государство, нормативно правовой акт.

SUMMARY

In the article the author studies the features of forming of mutual relations between the Ukrainian trade unions and the state in the conditions of transformation processes activation in the 90th of XX century.

Key words: trade union, state, normatively legal act.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лапай О. П. Радянське законодавство про охорону праці / О. П. Лапай. – К. : Політична література України, 1965. – С. 6.
2. Статут професійних спілок СРСР. Затверджений з'їздом СРСР 27.03.1959. – К. : Державне вид-во політичної л-ри УРСР, 1959. – С. 21.
3. Статут Федерації профспілок України // Профспілкова газета. – 1992.
4. Зима М. П. Профспілки України: минуле і сучасність / М. П. Зима. – К. : 1996. – С. 27.
5. Практические рекомендации по разгосударствлению собственности и приватизации предприятий / Н. Н. Скворцов. – Донецкий центр научно-технической и экономической информации. – К. : 1991. – С. 88.

«партцензори» – парторги, секретарі партійних організаційних комітетів різного рівня та люди, «наділені високою довірою».

За визначенням «Великої радянської енциклопедії», цензура – це контроль офіційної (світської або духовної) влади за змістом, випуском у світ і розповсюдженням друкованої продукції, змістом (виконанням, показом) п'єс та інших сценічних творів, кіно- і фототворів, творів образотворчого мистецтва, радіо- і телепередач, а іноді й приватного листування, з метою не допустити або обмежити поширення ідей і відомостей, визнаних владою небажаними або шкідливими [3].

Питання державної національної політики радянської влади 1943–1982 рр. достатньо висвітлені як у науковій, так і в краєзнавчій літературі. Наприклад, ще за радянської доби дослідниками з діаспори: І. Бакало [4], І. Майстренко [5]; у Радянському Союзі: В. Ф. Панібудьласка [6; 7; 8; 9; 10], Є. Пизюр [11], О. Г. Зиманас [12], Г. І. Ясницький [13], А. В. Лихолат [14], В. Е. Маланчук [15] та ін. Дослідження продовжуються і в сучасній Україні: П. С. Сохань [16], В. Ф. Панібудьласка [17], О. В. Антонюк [18]. Проте, слід зазначити, що всі ці праці стосуються суто теоретичних засад, без застосування на території Донбасу: Сталінська (з 1961 р. – Донецька) та Ворошиловградська (1958–1970 рр. – Луганська) області.

Яким чином радянське керівництво, зокрема в Україні, контролювало реальність «дозволеними» творами, можемо бачити на сторінках «Ленінської національної політики партії в дії» А. Лихолата, що вийшла друком в 1977 р. у Києві. Це видання було здійснено Інститутом історії партії при ЦК КПУ – філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, і було частиною серії «Рішення XXV з'їзду КПРС – у масі!». Тобто, це та офіційна позиція та тлумачення, від яких повинні були відштовхуватися всі обласні, міські та районні органи влади під час реалізації національної політики. Ця брошура була розрахована на широке коло читачів. В анотації до видання зазначено: «Яскравим втіленням у життя ідей марксизму-ленінізму, великим завоюванням соціалізму стало розв'язання національного питання в нашій країні, зміцнення дружби народів СРСР, що є невід'ємною рисою радянського способу життя» [19].

Особливу цінність при вивченні питання реалізації національної політики радянської влади в Донбасі має книга «Історія робочих Донбасса. В двух томах» 1981 р., а саме Том 2. У главі «Пролетарський інтернаціоналізм – ідейна основа діяльності робочих» є корисний для дослідження параграф «Єдина братерська сім'я», у якому наведені приклади втілення національної політики з-посеред робітників Донбасу. Йдеться про те, що в результаті докорінних перетворень в економічному устрої, політичній, соціальній і культурно-ідеологічній сферах громадського життя сформувалась нова історична спільність людей – радянський народ, провідною інтернаціональною силою якого є робочий клас [20]. Також у книзі зазначається, що під керівництвом КПРС робочий клас цілеспрямовано впливає на виховання всіх трудящих кожної нації Радянського Союзу в дусі пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму та загальнонаціональної гордості громадян СРСР [21].

Джерелами для написання цієї статті слугували, крім зазначених, матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Використані автором джерельні матеріали дають змогу з'ясувати, яку позицію займало радянське керівництво у питанні національної політики, та побачити практику впровадження цієї політики в Донбасі. Отже, джерельну базу можна вважати достатньою для вирішення поставлених завдань.

Мета дослідження – простежити офіційну позицію радянської влади у сфері національної політики протягом 1943–1982 рр., проаналізувати твердження ідеологічного апарату, порівняти ідеологію з практикою Донбасу тих років. Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1943–1982 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена визволенням території Донбасу радянськими військами від нацистських окупантів. Верхня межа визначається 1982 р., смертю Л. І. Брежнєва.

На думку радянського керівництва, «інтернаціональна єдність радянського народу, розквіт і неухильне зближення соціалістичних націй і народностей, їх тісне співробітництво та взаємодопомога – найважливіші показники рівня розвитку національних відносин, їх відповідності етапу зрілого соціалізму». Також йдеться про братні республіки: «новий п'ятирічний план враховує як загальні інтереси Радянського Союзу, так і специфічні особливості і потреби братніх республік» [22]. Варто зауважити, що у цьому сенсі розуміється саме економіка республік, а не культурні потреби народів. Підтвердженням цьому є слова Л. І. Брежнєва на жовтневому Пленумі ЦК КПРС у 1976 р.: «Наша п'ятирічка – це ленінська політика дружби народів, перекладена на мову економіки» [23]. Як мантра повторювалося: «Комуністична партія досягла того, що ідеї братерської дружби народів і соціалістичний інтернаціоналізм перетворилися у глибоке переконання і норму поведінки мільйонів радянських людей. Притаманне їм благородне чуття єдиної родини, непримиренна боротьба з будь-якими проявами міжнародної ворожнечі, шовінізму і націоналізму – необхідні передумови для викриття ворожої ідеології, відсічі всім спробам імперіалістичної пропаганди підірвати дружбу народів СРСР» [24]. Інтернаціоналізм робочого класу СРСР, у тому числі його найбільшого загону – робочих Донбасу, – був одним із вирішальних факторів єдності радянського суспільства, закономірним результатом тривалої організаторської та виховної діяльності комуністичної партії [25].

Що ж на практиці в уяві партії є реалізацією національної політики радянською владою?

По-перше, той факт, що «в будівництві Чорнобильської АЕС, Дніпробуду-П та інших електростанцій на Україні брали участь українці, росіяни, білоруси, молдовани, вірмени, грузини та представники інших національностей»; по-друге, «в результаті міграції населення зростає багатонаціональність республік, областей, міст, усе більше з'являється інтернаціональних виробничих колективів». Пояснюється, що «інтернаціоналізація складу населення – закономірний процес, який сприяє зближенню соціалістичних націй, їх братерському єднанню в боротьбі за комунізм» [26]. Одним із важливих засобів «інтернаціоналізації» суспільства, на думку радянського керівництва, було формування робочих колективів із представників різних національностей. Типовим прикладом такого плідного співробітництва було спорудження гіганта хімії – Северодонецького комбінату, де працювали представники більше ніж 40 національностей. Більшість із них залишилась жити та працювати в

На ідентифікацію профспілки в системі соціально-трудова відносин значною мірою впливає роздільність чи спільність членства в них найманих працівників і роботодавців

Профспілки найманих працівників визнають пріоритетною діяльність із захисту прав своїх членів на працю (гарантовану зайнятість) та адекватну винагороду за неї (ціну робочої сили), дотримання чинного законодавства про працю. Ці профспілки діють переважно у сфері трудових відносин, де ідентифікують себе в якості рівноправної сторони. Вирішенням соціально-побутових, соціально-культурних оздоровчих та інших проблем ці профспілки або не займаються, або відводять йому другорядне місце.

Традиційні ж профспілки не можуть мати статусу сторони соціально-трудова відносин, оскільки об'єднують у своїх лавах і роботодавців, і найманих працівників. Таким чином, вони вимушені відігравати роль посередника між найманими працівниками і роботодавцями, інтереси яких часто суперечать один одному. Такі умови визначають і тактику традиційних профспілок: з огляду на членство в них найманих працівників, профспілки виявляють активність, спрямовану на задоволення їх соціально-побутових, культурних та інших потреб, з огляду ж на членство в них роботодавців – орієнтуються на використання поміркованих форм діяльності (переговори, угоди, лобювання в органах державної влади), обмежуючи застосування страйків.

Трансформація політичного і соціально-економічного устрою країни вимагає від профспілок, як нових, так і традиційних, визначення їх ролі, місця і функцій в новій системі відносин: роздержавлені й децентралізовані профспілки – держава. За таких умов актуальним є пошук нових форм профспілкової роботи, відповідних соціально-економічним і політичним умовам сьогодення.

Процеси приватизації, розвитку підприємництва, формування нових відносин на ринку праці зумовлюють необхідність підвищення уваги профспілок до освітньої, правозахисної, інвестиційної діяльності, створення кредитних спілок, юридичних служб, вимагають участі в законотворчому процесі, формуванні ринку праці та виробленні нових механізмів діалогу з державою і роботодавцями.

Важливою проблемою є стосунки між профспілками і державою. Їх розвиток протягом років незалежності свідчить, що на сьогодні влада лише формально визнає профспілки своїм соціальним партнером і не зацікавлена в становленні потужного профспілкового руху в Україні. Про це свідчить законодавче обмеження діяльності профспілок, відмова від залучення профспілок до вироблення урядового курсу, ігнорування їх вимог, утримання профспілок від застосування акцій протесту, в тому числі через судове переслідування ініціаторів та учасників страйків тощо.

Водночас громадяни очікують від профспілок не компромісів з владою і роботодавцями, а реального обстоювання своїх соціально-трудова прав, хоча, звичайно, краще, якщо для цього не доводиться вдаватися до радикальних засобів.

Сьогодні профспілки все більше переходять від радикальних до поміркованих форм обстоювання власних інтересів. Однак такі форми є ефективними лише в умовах правової держави та розвинутого громадянського

На органи, уповноважені розпоряджатися комунальним майном, розпорядженням Представника Президента України № 521 від 31.08.1993 р. було покладено обов'язок провести корпоратизацію підприємств, що є підготовчим етапом до приватизації. Для підготовки переліку підприємств, що підлягають корпоратизації, а також графіків її проведення, обласним відділам й управлінням відводився місячний термін, проте і до сьогодні ця робота ще не розпочалась.

Однією з проблем, яка вже більше року не може знайти в області логічного завершення, є робота з передачі у відділення Ощадбанку України списків громадян, що мають право на отримання приватизаційних паперів. Підводячи підсумки соціально-економічного розвитку області за перше півріччя поточного року, колегія відзначила низький рівень проведення цієї роботи в Червоноармійську, Краматорську, Слов'янську, Вугледарі та ряді інших міст. І сьогодні доводиться констатувати, що міськвиконкомами цих міст практично не зроблено ніяких висновків з критики, що прозвучала на їх адресу [11]. Наведе свідчить, що держава не мала чіткого механізму регулювання процесу приватизації, що ще раз підтверджує необхідність участі профспілок у процесі роздержавлення майна, що є надзвичайно актуальним під час переходу від адміністративно-командної системи управління до ринкових відносин.

Беручи до уваги все вище зазначене, можна зробити висновок, що висунута нами на початку роботи гіпотеза знайшла своє підтвердження. Перш за все це обумовлено рядом чинників, які мали як соціальне, так і економічне значення. На нашу думку, загострення економічного становища в країні було зумовлене неможливістю проведення на належному рівні приватизації та роздержавлення державного майна, особливо у терміни, задекларовані державою, оскільки реформування стосунків власності потребувало виважених, поступових реформацій. Проведення швидкої приватизації призвело до погіршення соціально-економічного становища трудящих, які, не маючи досвіду дій в умовах ринкових відносин, перебуваючи у повній інформаційній необізнаності, залишилися позбавленими представницького органу, що мав би реальну можливість забезпечити права та гарантії, задекларовані державою.

Молода держава, яка знаходиться в процесі державного будівництва, має слабкий механізм та апарат управління, саме такою на початку 90-х років є Україна. І це при тому, що всередині держави, існує громадський інститут, який об'єднує понад 90% трудящих країни, має свою структуру та широкі повноваження.

Ми можемо зробити припущення, що за таких умов дії профспілок ставали загрозою для держави. Можливо, саме це, зумовило подальший розвиток стосунків між державою та профспілками.

У радянський період профспілки були фактично включені до системи органів державної влади, а в соціально-трудових відносинах вони займали сторону роботодавця – держави. Функція профспілок зводилася до розподілу матеріальних благ, які держава надавала в їх розпорядження. До того ж, радянські профспілки не мали традицій і досвіду діяльності як самостійна сторона соціально-трудових відносин.

Сєверодонецьку [27]. «Інтернаціональна дружба та взаємодопомога народів-братів» повною мірою були продемонстровані під час будівництва великого прокатного стана «3600» на металургійному заводі «Азовсталь» ім. С. Орджонікідзе у м. Жданов. У спорудженні цього гіганта індустрії брали участь представники 32 національностей. Необхідні матеріали та обладнання були поставлені 214 підприємствами з 13 союзних республік [28].

Дійсно, символом інтернаціоналізації праці радянської епохи вважається гігантська Байкало-Амурська магістраль, споруджена зусиллями всіх республік. У будівництві БАМу, що розкинулася на 3200 км, брали участь тисячі донбасівців. Так, створений на базі великого будівничого загону «Донбас» будівничо-монтажний поїзд, перетворився у спеціалізований трест, якому було доручено будівництво біля 150 тис. м² житла [29].

Як стверджувалося з високих трибун: «єдиний многонаціональний трудовий колектив, присущий соціалізму, – важливіший ітог революційно-преобразовательної діяльності КПСС по втілюванню в життя ленинської національної політики» [30].

Ще одним визначальним фактором було те, що на принципах інтернаціоналізму та братерської взаємодопомоги будувалася й бюджетна політика Радянської держави. Наприклад, щороку загальносоюзним бюджетом передбачалося додаткові асигнування тим республікам, які власними силами не могли забезпечити фінансування народногосподарських об'єктів, розташованих на їх території [31].

Також варто зауважити, що, «маючи великий вплив на всі сфери суспільного життя, соціалістичне змагання одночасно було важливим фактором дальшого зміцнення дружби та інтернаціональної єдності народів СРСР» [32]. В інформаційному повідомленні на адресу ЦК КПУ за підписами В. Сологуба та А. Трояна було написано, що Всесоюзний комуністичний суботник, який відбувся 21–22 квітня 1979 р. проходив «у трудових колективах республіки під знаком подальшого закріплення інтернаціональної дружби народів» [33]. Велику роль у зміцненні «братерської співпраці народів» СРСР займало соціалістичне змагання. Воно активно сприяло зміцненню «дружби народів, їх розквіту та зближенню», передусім у виробничій, економічній сфері.

Колективи робочих провідних галузей промисловості Донбасу: шахтарі, металурги, машинобудівники, залізничники, – були пов'язані узами змагання зі своїми колегами з інших республік. Змагання розгорталася як між потужними промисловими центрами, комплексами, районами, так і між колективами окремих підприємств однієї галузі чи підприємств-суміжників. Змагалися також і окремі робочі-новатори різних підприємств.

Традиційним стало трудове суперництво між шахтарями Донбасу й Кузбасу, гірняками Донецької і Ростовської областей. Металурги та залізничники Донецького краю змагалися з колегами з Російської Федерації, Грузії та Казахстану. Дружба пов'язувала робочих шахт комуністичної праці – донецької «Трудовська» й лєнінсько-кузнецької «Жовтнева». Їхня співпраця була започаткована в 1959 р. під час Загальносоюзної наради вугільників, яка проходила у Донецьку.

У змаганні трудівників Донбасу й Кузбасу брали участь не тільки гірняки, але й металурги, енергетики, зокрема, – об'єднання «Донбасенерго»

та «Кузбасенерго», колективи підприємств інших галузей промисловості. Згідно договору, який було укладено в 1972 р., до змагання Донецької та Кемеровської областей долучилися, заключивши конкретні ділові контракти, Макіївка та Новокузнецьк, Горлівка та Прокоп'євськ, інші міста та райони, а також окремі колективи підприємств, цехів, ділянок, бригад [34].

Під час трудового змагання народжувалися нові форми виробничих зв'язків. Багато років, наприклад, підтримувалося комплексне змагання суміжників під гаслом: «Руда-метал-машини», в якому брали участь гірняки Курської магнітної аномалії, металурги Макіївки та комбайнобудівники «Ростсельмаша» [35].

У міжреспубліканському соцзмаганні активно брали участь інші виробництва та підприємства, які входили в систему вугільної промисловості. Із колективами Горлівського та Дружківського машинобудівних заводів мали тісні контакти гірняки шахти «Комсомольська» комбінату «Челябінськвугілля». Донбасівці допомагали при освоєнні Ткварчельського вугільного родовища в Абхазькій РСР [36].

Партійні, профспілкові організації, адміністрація вугільних підприємств Донбасу також були ініціаторами заходів, які сприяли інтернаціональному вихованню, закріпленню дружби між робочими різних національностей. Так, виступивши на поч. 1972 р. початківцем проведення 15 ударних трудових тижнів на честь союзних республік, колектив ордену Трудового Червоного Прапора шахти «Лутугінська» ордену Леніна комбінату «Ворошиловградвугілля» зайняв перші місця під час днів ударних тижнів, присвячених Грузинській РСР та Азербайджанській РСР [37].

У потужних індустріальних центрах регіону проводилися всесоюзні семінари-практики. У грудні 1971 р. у Донецьку відбувся семінар, організований спільно Міністерствами вугільної промисловості СРСР та УРСР, ЦК профспілки робочих вугільної промисловості, а також редакції газети «Труд». 16 передових бригад уклали між собою угоди на соціалістичне змагання [38].

Із жовтня 1971 р. Донбас став місцем проведення Загальносоюзних зустрічей робочих династій. Тоді ж на Жданівському металургійному заводі ім. Ілліча виникла нова форма змагання металургів – боротьба за почесне право брати участь у «Плавках дружби». З тих пір жданівські та череповецькі, макіївські та карагандинські, снакіївські та московські металурги неодноразово зустрічалися перед мартенами і домнами, ділилися практичним досвідом роботи, технологічними новинками тощо. Так, перед професійним святом у липні 1974 р., на мартенівській печі № 7 Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова була проведена «Плавка дружби народів СРСР» за участі сталеварів металургійних заводів: Макіївського, Донецького, Снакіївського, Жданівського ім. Ілліча та «Азовсталь», Череповецького, Руставського, Карагандинського, Магнітогорського та Кузнецького комбінатів [39].

Значний внесок у зміцнення міжреспубліканського співробітництва робочих зробили машинобудівники Донбасу. Наприклад, протягом багатьох років колектив Новокраматорського машинобудівного заводу ім. В. І. Леніна змагався з колективами Уральського заводу важкого

не була визначена. Вищезазначене дає змогу зробити припущення, що дії держави щодо відсторонення профспілок від процесу приватизації способом створення законодавчого вакууму були зумовлені рядом чинників, одним із яких є стримування активізації роботи профспілок у демократичних умовах.

Проаналізувавши вище викладене, можемо простежити ігнорування профспілок через Концепцію, Закон України «Про приватизацію майна державних підприємств», Державну Програму приватизації державних підприємств. Це був загальний концептуальний підхід, який стосувався не тільки роздержавлення підприємств, але й державного житлового фонду. Про це свідчить прийняття Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19.06.1992 р. [8], який не визначив жодної можливості участі профспілок у приватизації державного житлового фонду, що знаходився у повному господарському віданні підприємств, організацій та установ, що повністю позбавило права профспілки захистити інтереси працівників під час ліквідації, реорганізації та банкрутства підприємства, на баланс якого знаходиться нерухоме майно.

Практичну реалізацію нормативні акти з питань приватизації знайшли в Положенні про комісії з приватизації, прийнятому Фондом державного майна Наказом від 08.09.1992 р. № 371 [9], де п. 4 закріплював склад комісії з приватизації, до якої входять представники товариства покупців (по одному від кожного товариства), інші особи, які подали заявку на приватизацію, або їх представники (по одному від кожної особи), представники державного органу приватизації, органу державного управління, місцевих Рад народних депутатів, фінансових органів. Як бачимо, участь профспілкової організації як представника трудящих відсутня.

З вище викладеного можна зробити попередній висновок про те, що нормативні акти, які були розроблені в перші роки незалежності, мали половинчастий характер, оскільки можливості трудящих, підприємств, які приватизуються, не мали повноправного представника для участі в процесах реформування власності.

Необхідність залучення профспілок до процесу приватизації була обумовлена наявністю в останньої чіткої структури – від центрального органу до органів на місцях. Залучення всіх ланок профспілок дає змогу не тільки контролювати хід проведення приватизації, але й, у випадку ускладнень, оперативно реагувати на них. На наш погляд, останнє позитивно позначиться на процесі та результатах приватизації.

На підтвердження цього наведемо приклади суттєвого загострення ситуації з виконанням планів приватизації, що проводилась без залучення профспілок, на прикладі Донецької області: з Матеріалів доповіді «Про підсумки соціально економічного розвитку області» [10], виголошеної на засіданні Колегії, що діє при Представництві Президента України, загальний стан справ процесу приватизації в області не відповідає завданням, постановленим Державною програмою приватизації, малу приватизацію значною мірою гальмує блокування з боку окремих Рад народних депутатів; існує нагальна необхідність затвердження програм приватизації на поточний рік; до сьогодні в містах області не завершена робота по складанню й уточненню списків громадян, що мають право на отримання приватизаційних паперів.

праці трудящих, і як результат – до збільшення нещасних випадків на виробництві. Так, наприклад, тільки у першому кварталі 1998 року на виробництві загинула 371 особа, що на 10 осіб більше, ніж за аналогічний період минулого року. Істотне зростання кількості нещасних випадків зі смертельними наслідками допущено в агропромисловому комплексі, металургійній та хімічній промисловості [5]. Виходячи з вище зазначеного, можна дійти висновку, що послаблення контролю, перш за все з боку профспілок, як представників трудящих, призвело до суттєвого погіршення становища трудящих на виробництві. А держава, позбавивши робітників консолідованого захисту з боку профспілки, залишила трудящим лише право на відмову від праці у разі порушення норм охорони праці власником [6], що, за наявних економічних умов, стає майже неможливим.

Процес формування нормативно-правової бази щодо реформування відносин власності було розпочато з прийняття Концепції роздержавлення та приватизації підприємств України. Наступним кроком у цьому напрямку стало прийняття Закону України «Про приватизацію майна державних підприємств» від 04.03.1992 р. [7]. Слід звернути увагу й на те, що між прийняттям Концепції та Закону минуло багато часу, і це при тому, що, задекларовані в Концепції темпи приватизації вимагали від законодавця нагальної розробки та прийняття відповідних нормативних актів. Можемо припуститись думки, що однією з причин затягування розробки та прийняття законів із приватизації державного майна є те, що органи державної влади не були повною мірою готовими до цього та не мали досвіду розроблення правової бази з питань приватизації та роздержавлення майна. Можливо, саме тому законодавець, розробляючи вищезазначений Закон, не побачив у профспілках їх реальної сили, здатної вплинути на процес приватизації.

Повертаючись до редакції Закону від 1992 року, слід наголосити на його окремих положеннях, а саме: ст. 25 закріплює гарантії щодо надання пільг працівникам на придбання акцій підприємств, що приватизуються, до того ж, приватизація може здійснюватись не лише шляхом прямого викупу, але й шляхом викупу через оренду, права на яку, згідно із Законом України «Про оренду майна державних підприємств та організацій», мають організації орендарів, створені членами трудового колективу державного підприємства, організації, їх структурних підрозділів, громадяни та юридичні особи України, іноземних держав, міжнародні організації та особи без громадянства. Отже, за умов економічної кризи та відсутності коштів у більшій частині населення, будь-хто із зазначених у Законі осіб мав право викупити державне майно, а робітників залишити лише як найманців без права власності на державне майно.

Наступним кроком у реформуванні стосунків власності стало прийняття Державної Програми приватизації державних підприємств, основою для розробки якої були Концепція роздержавлення і приватизації підприємств, Закон України «Про приватизацію майна державних підприємств». Положення Програми дублювало попередні нормативні акти, це стосувалось і участі профспілок у процесі приватизації. Програма детально висвітлювала формування структури органів приватизації, у якій, на фоні появи нових організаційних структур, таких, як холдинги, довірчі товариства та інші фінансові посередники, участь профспілок як представників трудящих

машинобудування ім. С. Орджонікідзе та Ленінградського металургійного заводу ім. XXII з'їзду КПРС. Традиційні дружні зв'язки підтримували машинобудівники Тагарозького комбайнобудівного заводу та Макіївки. Успішно співпрацювали трудівники споріднених підприємств важкого станкобудування в Краматорську, Коломні (Московська обл.) та Харкові. Робочі Горлівського машинобудівного заводу ім. С. М. Кірова були пов'язані угодами про змагання з колективами Дружківського та Копейського (Урал) машинобудівних заводів [40].

Активну участь у міжреспубліканському змаганні брали транспортники Донбасу. Наприклад, співпрацювали робочі залізничники Дебальцевського відділу Донецької залізниці та Беловського-Західно-Сибірської [41].

На практиці одним із найважливіших підсумків міжреспубліканського соціалістичного змагання було виховання радянських громадян у дусі «ленінської дружби народів», «пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму» [42].

Також дієвим фактором подальшої інтернаціоналізації складу населення Донбасу, як і всієї держави, були змішані (міжнаціональні шлюби), кількість яких неухильно зростала. Значення подібних шлюбних зв'язків, за переконанням радянської влади, полягало в тому, що вони фіксували підвищений рівень спілкування соціалістичних націй, активно сприяли стиранню національних розбіжностей. навіть в такій традиційно-самобутній сфері, як родинно-побутова [43].

Як стверджувалося за радянської доби, робочим Донбасу притаманні ознаки соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму, дружби та товарищескості до представників різних національностей СРСР. Також стало стандартним сприймати, що саме Донецький край здавна є уособленням «великої дружби народів», передусім – російського та українського [44].

Донбас був яскравим прикладом «єдиної інтернаціональної родини», в якій провідну та визначальну роль відігравав багатонаціональний робочий клас [45].

Митці радянської пропаганди завжди вміли писати про рівність усіх народів, при цьому обов'язково зазначивши унікальну провідну роль російського народу. Це яскраво демонструють рядки: «проводячи ленінський курс на забезпечення фактичної рівності націй і народностей, Комуністична партія за короткі історичні строки забезпечила ліквідацію успадкованої від минулого нерівності націй, їх всебічний розквіт і поступове зближення. Провідне місце у цьому широкому соціальному процесі належало російському робітничому класові, який завжди ставив і ставить на перший план свої інтернаціональні обов'язки» [46]. Такий факт виокремлення обурював представників неросійської національної інтелігенції.

У розділі «Розвиток духовних основ єдності соціалістичного суспільства» «Ленінської національної політики партії в дії» можемо прочитати, якою радянська влада бачила реалізацію національної політики не в економічній чи соціальній, а саме у культурній сфері суспільства в УРСР. Із самого початку говориться, що в умовах розвиненого соціалізму, характерним для духовного життя соціалістичних націй є зближення і взаємозбагачення національних культур, з яких складається єдина за духом і

своїм принциповим змістом радянська соціалістична культура. Це означало, що «у різноманітності національних форм радянської соціалістичної культури все більш виразно виступають інтернаціональні риси» [47].

Партійне керівництво, користуючись усіма засобами пропаганди, запевнювало суспільство, що для радянської соціалістичної культури властивий гармонійний розвиток усіх її основних складових частин: народної освіти, науки, літератури, мистецтва, художньої самодіяльності та ін. Розвиток радянської соціалістичної культури сприяв розквіту і зближенню соціалістичних націй, інтернаціональному і патріотичному вихованню радянських людей, зміцненню радянського соціалістичного ладу [48].

У чому ж тоді радянська влада вбачала реалізацію національної політики в гуманітарній сфері?

Перш за все, це полягало у курсі партії на вирівнювання рівнів культурного розвитку націй і народностей Радянського Союзу. Тобто у наданні писемності неписемним народам та розбудові галузі освітніх установ. Також до цього процесу була залучена література. Яскраво, без потреби у коментуванні, про це йдеться в газеті «Літературна Україна»: «українська радянська література, вірна прапору марксизму-ленінізму, найдемократичнішому і життєствердуючому методу – соціалістичному реалізму, натхненно працюватиме на комунізм» [49].

Що стосується музики, то в цьому питанні радянське керівництво дотримувалося тієї точки зору, що для українських композиторів значною школою і невичерпним джерелом натхнення є творчість композиторів Росії, серед яких багато хто пише твори на українські теми [50]. Досить велику роль у духовному житті радянських людей відіграло кіно, яке В. І. Ленін називав найбільш масовим і важливим для народу мистецтвом. На думку компартії, національна політика дружби народів втілювалася тут через участь у ряді стрічок Української РСР відомих акторів Росії, Закавказзя, Прибалтійських та інших республік, водночас артисти Української РСР виконували багато ролей у фільмах, що створювалися на кіностудіях братніх республік. Так само декларативно оголошувалося, що складовою і невід'ємною частиною радянського образотворчого мистецтва було українське образотворче мистецтво. Не забували при цьому згадати про те, що одну з найцінніших його рис становить ідейна спорідненість з російським мистецтвом. Механізм реалізації національної політики дружби народів діяв через систематичний обмін художніми виставками [51].

На думку радянського керівництва, глибокий процес інтернаціоналізації, взаємовплив і взаємозбагачення відбувалося в усіх сферах духовної культури – в літературі, музиці, живописі, хореографії, архітектурі тощо. Наприклад, взаємозбагачення національних культур у галузі драматичного мистецтва виявлялося в тому, що до репертуару театрів України, поряд з п'єсами українських і російських авторів, включали п'єси драматургів Білорусії, Молдавії, Грузії, Азербайджану, Киргизії, Латвії тощо. У свою чергу п'єси українських драматургів (О. Корнійчука, Я. Баша, О. Леванди, О. Коломійця) ставилися у багатьох театрах союзних і автономних республік і областей [52].

Стосунки держави та профспілок не завжди були однаковими. В окремі періоди держава то наділяла профспілки великими повноваженнями для здійснення захисту прав та інтересів працівників, то позбавляла профспілки цих повноважень. Найбільш припадним для висвітлення цих процесів, з нашої точки зору, є порівняння правового статусу профспілок тоталітарної системи з профспілками незалежної, демократичної України.

Оскільки правовий статус профспілок у стосунках з державою є поняттям багатоаспектним, пропонуємо розглянути це питання на прикладі окремих сфер співпраці. Особливої уваги в цьому контексті набуває питання регулювання охорони праці, яке було і залишається актуальним, незалежно від змін у сфері управління державою та переходу від статусу тоталітарної держави до демократії. Незважаючи на певну декларативність правосуб'єктності профспілок у здійсненні своїх повноважень за часів Радянського Союзу, держава не тільки визначає профспілкову організацію як орган, уповноважений здійснювати контроль за станом охорони праці, але й закріплює це на законодавчому рівні [1]. Останнє знайшло своє відображення у Статутах профспілок 1959 та 1963 років, де зазначалось, що контроль за станом техніки безпеки праці та виробничої санітарії є компетенцією профспілок [2]. Особливої уваги потребує й питання діяльності контролюючих органів профспілок, зокрема, правової інспекції праці, що була запроваджена в 1976 році. Комісія мала широке коло повноважень у сфері захисту прав трудящих та входила разом з комісією трудових суперечок до системи органів правового захисту робітників [3]. Беручи до уваги право комісії видавати адміністрації підприємств розпорядження щодо усунення порушень, ставити питання про покарання посадових осіб та навіть розірвання трудового договору з керівниками, або зміщення їх з посади, стає зрозумілим, що в разі прецеденту порушення своїх прав працівник, звернувшись до профспілки, мав реальну можливість захистити себе, адже остання мала всі повноваження щодо впливу на адміністрацію підприємства. Безперечно, такі широкі повноваження профспілок, коли вони фактично перебирають на себе частину державних функцій, стають загрозою у побудові соціально-правових стосунків: держава – профспілки – робітники.

На відміну від радянського законодавства у галузі охорони праці, профспілки незалежної України набули нового правового статусу, зі значним звуженням своїх повноважень, перш за все, у питаннях контролю за станом безпеки праці на підприємствах. Майже всі повноваження профспілок перейшли до власників підприємств, на яких держава поклала зобов'язання щодо створення на підприємстві служби охорони праці, розслідування та ведення обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій. Крім того, законодавець визначив необхідність створення комісії з питань охорони праці лише на тих підприємствах, де кількість працівників перевищувала 50 осіб. Беручи до уваги той факт, що всі витрати на фінансування охорони праці згідно зі ст. 21 Закону України «Про охорону праці» було покладено на власника підприємства, стає зрозумілим зацікавленість останнього до максимального скорочення витраток на забезпечення охорони праці, особливо на підприємствах з незначною кількістю працівників [4]. Безумовно, що це призводить до суттєвого зниження рівня безпеки

10. Концур В. В. Репатріація радянських громадян: ідеологічний вимір (на матеріалах Української РСР) / В. В. Концур // Історичні записки: Зб. наук. пр. – Луганськ : Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля, 2013. – Вип. 39. – С. 90–99.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1478, арк. 12–13; 19.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1478, арк. 13.
13. . – Ф. 1, оп. 23, спр. 1478, арк. 16.
14. Таблицю 1 укладено на основі даних: ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 4351, арк. 12.
15. Таблицю 2 укладено на основі даних: ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1478, арк. 7.
16. Таблицю 3 укладено на основі даних: ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1480 арк.71.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1478, арк. 6; спр. 1480, арк. 9.
18. Проект записки Отдела пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) Г. М. Маленкову «О ходе репатриации, об устройстве на работу репатриированных советских граждан и об организации политической работы с ними». 26 июля 1945 г. Источник : Советская жизнь 1945–1953. Москва, РОССПЭН, 2003. – С. 368–377. Режим доступа : <http://istmat.info/node/18438>
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1480, арк. 267–268.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1480, арк. 109.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1478, арк. 4–5; спр. 1480, арк. 270.
22. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1480, арк. 271.
23. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1480, арк. 213–214.
24. Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б). – М., 1947. – С. 486–487.
25. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1478, арк. 23–24.
26. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 4351, арк. 6,14.
27. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 4351, арк. 18.

УДК 94(477)

ББК: Т 63.3 (4 Укр) 63

Кормильцева Ю. В.

ДЕРЖАВА ТА ПРОФСПІЛКИ: ПРОБЛЕМИ ТА ДОСВІД ЗАКОНОТВОРЧОСТІ

У статті розглядаються особливості формування й розвитку стосунків профспілок і держави в умовах активізації трансформаційних процесів у 90-х роках ХХ століття.

Проголошення незалежності та визначення курсу на розбудову правової, демократичної держави обумовило необхідність удосконалення національної системи законодавства, здатної забезпечити життєдіяльність країни в сучасних демократичних умовах. На особливу увагу в цьому контексті заслуговує аналіз законодавчого забезпечення взаємовідносин держави з професійними спілками, як представниками трудящих. Адже саме профспілка виступає посередником між державою та трудящими. Доцільність такого дослідження обумовлена ще й низкою кризових станів країни в політичній, економічній та соціальних сферах.

Також великого значення для зміцнення духовної єдності радянських народів мали спільне відзначення ювілейних дат діячів братніх культур, обмін художніми виставками, концертно-виконавськими силами, декади і тижні національних культур у Москві і столицях союзних республік. Наприклад, у доповідній записці на ім'я першого секретаря ЦК КПУ Л. Г. Мельникова йшлося: «3 часів проведення першої декади українського радянського мистецтва в Москві пройшло вже 15 років... доцільно просити ЦК ВКП(б) та Союзний уряд дозволити провести у лютому 1951 року другу декаду українського мистецтва та літератури в Москві». Це робилося для того, щоб «у музиці, літературі, в піснях, танцях і образотворчому мистецтві відобразити розквіт культури українського радянського народу – соціалістичної за змістом і національної за формою, як наслідок величній перемоги ленінсько-сталінської національної політики більшовицької партії, сталінської дружби народів» [53]. Декада була проведена в жовтні 1950 р. Лише протягом 1960-х рр. у Радянському Союзі було проведено 70 декад, тижнів і днів національних культур і 140 фестивалів, свят мистецтв [54].

Трудівники Донбасу мали досвід культурного співробітництва з іншими областями та республіками Радянського Союзу. Міста регіону постійно брали участь у проведенні різного роду фестивалів, декад, днів літератури та мистецтва народів СРСР в Україні. Тут проводилися місячники Білорусії, Узбекистану, Грузії, Молдови та інших республік. Донбас відвідували діячі літератури народів радянських республік. Тільки в 1971 р. у Донецькій обл. побували письменники Узбекистану та Гірно-Алтайської автономної області, на Ворошиловградщині – літератори Татарії. У свою чергу, поети та прозаїки Донбасу у складі делегацій Української РСР відвідали багато республік [55].

Робочі Донбасу були задіяні у великій кількості форм масової міжреспубліканської культурної співпраці. Представники Донецької та Кемеровської областей, які змагалися між собою, постійно влаштовували експозиції виставок самодіяльних художників, проводили фотовиставки про життя трудящих Кузбасу та Кемерово, практикували обмін тематичними сторінками преси, кіносюжетами та радіопередачами. У 1972 р. у Донбасі пройшли тижні лекторів Росії, Білорусії, Вірменії, Литви, Казахстану, Таджикистану [56].

Наприклад, у 1968 р. за дорученням секретаря ЦК КПУ Ф. Д. Овчаренка відділ культури ЦК КПУ зібрав інформацію про вулиці, площі, які носили «польські» назви. Не в кожній області УРСР були такі. В Донбасі було 29 назв: 27 у Донецькій і 2 у Луганській області. Взагалі, найбільше об'єктів, що мали польські назви, було у Львівській – 42, Донецькій – 27, Тернопільській – 20, Івано-Франківській – 14, Волинській – 11. У Сумській, Херсонській, Чернігівській, Вінницькій, Хмельницькій областях, за попередніми даними, не було виявлено жодної назви. Відділ культури ЦК КПУ рекомендував обкомам партії тих областей республіки, де відсутні об'єкти, названі іменами видатних польських політичних та культурних діячів, розглянути питання про доцільність надання окремим вулицям, площам таких назв [57]. Так радянська влада на практиці показувала, що політика «ленінської дружби народів» працює.

28 червня 1968 р. до ЦК КПУ прийшов лист від ЦК КП Туркменістану, в якому йшлося про те, що «декади національних культур в СРСР, які проводилися в останні роки, мали великий відклик у братніх народів Радянського Союзу та стали доброю традицією. Вони сприяють подальшому укріпленню непорушної дружби наших народів, взаємному збагаченню та розквіту їхніх культур, посиленню інтернаціонального виховання трудящих». ЦК КП Туркменістану просили у листопаді-грудні 1968 р. провести Декаду української літератури та мистецтва в Туркестані [58]. Таким чином радянська влада створювала уявлення про повноцінний розвиток національних культур в СРСР.

Звертався до першого секретаря ЦК КПУ П. Е. Шелеста Ульяновський обком КПРС з листом подібного характеру про проведення Днів культури Української СРСР в Ульяновську у травні 1970 р. [59].

У 1977 р. була проведена Декада української радянської літератури у Вірменії [60].

У 1977 р. були проведені Дні Радянської України на ВДНХ СРСР, присвячені 60-річчю Великого Жовтня [61].

Однією з ефективних форм культурних зв'язків республік були кінофестивалі. Протягом 1960–70-х рр. у Києві відбулися фестивалі кінофільмів Білоруської, Азербайджанської, Грузинської, Вірменської, Таджикиської та інших республік. Кінофільми, створені на кіностудіях Української РСР, систематично демонструвалися в Москві, Ленінграді, в столицях, містах і селах усіх радянських республік [62].

Як стверджувала партія, в умовах братерської дружби народів та взаємного довір'я народів СРСР їх національні мови розвивалися на основі рівноправності і взаємозбагачення. Процеси мовної взаємодії супроводжуються не злиттям національних мов, а їх бурхливим розвитком і подальшим збагаченням, в якому відіграє своє відображення інтернаціоналізація суспільного життя, гармонійне поєднання інтернаціонального і національного. Зважаючи на вищезазначене, подальший розвиток національних мов відбувається одночасно з інтенсивним поширенням російської мови як мови міжнародного спілкування. Радянська пропаганда пояснювала таку лінію у мовній політиці так: двомовність – характерна риса розвитку соціалістичної культури в СРСР. Стверджувалося, що «на протилежність двомовності в капіталістичному світі, де, як правило, мова панівної нації є офіційною, державною, двомовність у нашій країні розвивається на рівноправній основі і пов'язана з плідним розвитком і взаємозбагаченням обох мов». Так, за офіційними заявами, функціонування української і російської мов в Українській РСР відбувалося на основі повної добровільності й рівноправності, воно регулювалося практичними суспільними та побутовими потребами. Радянське керівництво прагнуло, щоб усі народи РСРС сприймали російську мову як могутній засіб швидкого культурного розвитку й обміну духовними цінностями, як свою міжнародну мову. Таким чином, декларувалося, що в радянському суспільстві відбувся двоєдиний діалектичний процес: розвиток і вдосконалення національних мов і поширення російської мови, як мови міжнародного спілкування [63]. Аналіз мовної політики радянської влади на території Донбасу є предметом інших досліджень автора [64; 65].

Київ, 2001. – С. 185–190; Забродець О. В. Волинські оstarбайтери (1941–1945 рр.) / О. В. Забродець // Волинь у Другій світовій війні : зб. наук. та публіцист. ст. / гол. ред. й упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. – С. 107–129; Холодницький В. Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Українське Історичне Товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет. Редактори : Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2007. – Т. 4. – С. 414–425; Ліньов А. А. Репатріація з окупаційних зон союзників антигітлерівської коаліції мешканців Південно-Західного регіону УРСР в 1945–1953 роках / А. А. Ліньов // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Т. 52. – Вип. 39. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Могили, 2006. – С. 38–41; Шипік Н. Ф. Діяльність відділу у справах репатріації Сталінського облвиконкому депутатів трудящих у 1945–1953 рр. / Н. Ф. Шипік // Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць / Гол. ред. В. М.Вашкевич. – К., 2009. – Спецвипуск. – С. 121–129.

3. Буцько О. В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944–1946 / О. В. Буцько // Сторінки воєнної історії України : зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 206–212.
4. Гальчак С. Д. Ідеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів»-подолян в умовах «холодної війни» / С. Д. Гальчак // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 221–237; Саржан В. Ф. Репатріація: повернення жителів Донбасу з німецької неволі (друга половина 40-х – початок 50-х) / В. Ф. Саржан // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 121–126; Носова А. А. Освещение в средствах массовой информации процесса репатриации советских граждан / А. А. Носова // Вестник Полоцкого государственного университета. Гуманитарные науки. История. – 2011. – № 1. – С.75–81.
5. Виктор Земсков. Репатриация перемещённых советских граждан. Режим доступа : http://scepsis.net/library/id_1234.html
6. Гальчак С. Д. Контрпропагандистські заходи радянської сторони щодо нівелювання агітаційно-пропагандистських зусиль суперників у «холодній війні» / С. Д. Гальчак // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – № 13. Історичні науки / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки – Луцьк : РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2009. – С. 300.
7. Земсков В. Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1945–1956 гг.) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1995. – № 3. – С. 3–9.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 23, спр. 1479, арк. 2.
9. Anglo-American perspectives on the Ukrainian Question. 1938–1951. A documentary collection. Lubomir U. Luciuk, Bohdan S. Konrdan. – The Limestones Press. – Kingston, Ontario – Vestal – New-York, 1987. – 163 p.

до соцзмагань та стаханівського руху [26]. Але перевірки працівників ЦК КПБУ і республіки та партійного активу, які проводились на місцях, щоразу виявляли значні недоліки у політичній роботі з репатріантами. Так, було з'ясовано, що в 1947 р. Одеський, Львівський, Сталінський, Ворошиловградський, Дніпропетровський, Харківський та Ізмаїльський виконкоми облрад та обкоми КПБУ «недооцінили важливість постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КПБУ від 13 серпня 1946 р. «Про репатріацію з Франції до УРСР громадян української національності» та постанови ЦК КПБУ від 15 листопада 1946 р. «Про недоліки масово-політичної роботи серед громадян української національності, яких було репатрійовано з Франції». У звіті про перевірку зазначалось, що масово-політична робота серед громадян, які прибули, була відсутня, у зв'язку з чим вони були покинуті напризволяще [27].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що через нормативні документи влада незмінно наголошувала на великому значенні масово-політичної роботи серед репатріантів для звільнення свідомості останніх від «буржуазно-реакційної пропаганди». На практиці ж ця ділянка роботи досить часто носила формальний характер і була зосереджена переважно на звітності. Навіть та частина ідеологічної роботи, яка проводилась серед репатріантів, була малоефективною, оскільки, прибувши на батьківщину, люди зіштовхувались з жаклими побутовими умовами, жорстким контролем, недовірою, безправ'ям. Як результат, частина радянських громадян відмовилась від репатріації, що завдало відчутного удару правлячій ідеології.

РЕЗЮМЕ

Автор на основе широкого круга опубликованных и архивных документов определяет основные пути и формы идеологической работы с репатрированными советскими гражданами и приходит к выводу о низкой эффективности этой работы в условиях первых послевоенных лет.

Ключевые слова: идеологическая работа, репатрированные граждане, послевоенный период.

SUMMARY

On the basis of a wide range of published and archival documents the author defines the main ways and forms of the ideological work with the repatriated Soviet citizens and comes to the conclusion that this kind of work was ineffective in the conditions of the first post-war years.

Keywords: ideological work, repatriated citizens, post-war years.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 годы / В. Н. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 68–112; Земсков В. Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1945–1956 гг.) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1995. – № 3. – С. 3–9.
2. Бака М. Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині // Історія України / М. Бака // Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – Вип. 15. –

Оскільки метою цього дослідження було показати саме концепцію розуміння втілення національної політики радянською владою, не було спроби критичного аналізу співставлення теорії та практики. Тлумачення, взяті з брошури «Ленінська національна політика партії в дії», є для нас концентрацією уявлення не тільки загальносоюзної пропаганди, але й уявленням українського радянського керівництва, як її складової.

Отже, на думку радянської влади, що транслювали по радіо, телебаченню, друкували на шпальтах газет та книжок, національне питання було повністю вирішене на момент досліджуваного періоду.

Особливістю реалізації національної політики в Донбасі було те, що регіон був суцільно індустріальним. А, отже, основним важелем для впровадження концепції «дружби народів» були трудові колективи підприємств.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается официальная позиция советской власти в сфере национальной политики на протяжении 1943–1982 гг., анализируются утверждения идеологического аппарата. Идеология сравнивается с практикой тех лет. На основе этого делается характеристика особенности внедрения национальной политики в Донбассе.

Ключевые слова: национальная политика советской власти, Донбасс, социалистическое соревнование, интернационализм, дружба народов.

SUMMARY

The study deals with the official position of the Soviet government in the national policy in 1943–1982. The statements of the ideological apparatus are analyzed. The ideology is compared with the practice of those years. On this basis the author characterises the particular features of implementation of national policy in Donbas.

Keywords: national policy of the Soviet government, Donbas, socialist competition, internationalism, friendship of peoples.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лихолат А. В. Ленінська національна політика партії в дії / А. В. Лихолат; Інститут історії партії при ЦК КП України – Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 77–79
2. Каретніков І. Г. Суспільні настрої населення Донбасу у 1953–1964 рр. / Автореф. дис. на зд... к. і. н. 07.00.01. Донецьк, 2013 – 20 с.
3. Большая Советская Энциклопедия (В 30 томах.) Гл. ред. А. М. Прохоров. Изд. 3-е. М. : «Советская энциклопедия», 1978. – Т. 28. Франкфурт – Чага, 1978. – 616 с. – С. 489.
4. Бакало Іван. Національна політика Леніна / І. Бакало. – Мюнхен : Сучасність, 1974. – 211 с.
5. Майстренко І. Національна політика КПСС в её историческом развитии / И. Майстренко. – Muenchen, 1978. – 224 с.
6. Панібудьласка В. Ф. Ленінська національна політика у дії / В. Ф. Панібудьласка. – Київ, 1987.

7. Панібудьласка В. Ф. Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР. 1959–1965 рр. / В. Ф. Панібудьласка. – Київ, 1967.
8. Панібудьласка В. Ф. Інтернаціоналістська єдність радянської молоді / В. Ф. Панібудьласка. – Київ, 1978.
9. Панібудьласка В. Ф. Національні проблеми: уроки минулого і сучасність / В. Ф. Панібудьласка. – К., 1989. – 45 с.
10. Панібудьласка В. Ф. Сила великої дружби / В. Ф. Панібудьласка. – Київ, 1982.
11. Пизюр Є. Посталінська національна політика Москви і висновки для Заходу / Є. Пизюр. – Б.м : Вид. «Укр. Вістей», 1953. – 60 с.
12. Зиманас Г. О. Дружба народів ССРСР и преодоление пережитков буржуазного націоналізму / Г. О. Зиманас // Вопросы философии. – М. – 1958. – № 1. – С. 26–38.
13. Ясницький Г. І. Дружба народів СРСР – джерело процвітання радянської України / Г. І. Ясницький. – К., 1953. – 102 с.
14. Лихолат А. В. Содружество народів СРСР в боротьбі за построение социалізму (1917–1957) / А. В. Лихолат. – М., 1976. – 368 с.
15. Маланчук В. Е. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР / В. Е. Маланчук. – М., 1972.
16. Етнонаціональна історія України в документах та матеріалах / ред. П. С. Сохань [та ін.]; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К. : [б. и.], 1997. – Вип. 1 / упоряд. І. О. Кресіна [та ін.]. – 1997. – 167 с.
17. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали: довідник: У 2 ч. / ред. В. Ф. Панібудьласка. – К. : Вища школа, 1997. – Ч. 2 / упоряд. І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка. – К. : [б.в.], 1997. – 704 с.
18. Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан / О. В. Антонюк // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 44.
19. Лихолат А. В. Ленінська національна політика партії в дії / А. В. Лихолат ; Інститут історії партії при ЦК КП України – Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 4
20. История рабочих Донбасса : В 2 т. / Ред. Ю. Ю. Кондюфор; АН УССР; Ин-т истории – К. : Наукова думка : Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму: Т. 2. – 1981. – 432 с. – С. 296.
21. Там само, С. 296–297.
22. Лихолат А. В. Ленінська національна політика партії в дії / А. В. Лихолат ; Інститут історії партії при ЦК КП України – Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 7.
23. Брежнев Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 25 жовтня 1976 року / Л. І. Брежнев. – К., Політвидав України, 1976. – С. 8.
24. Лихолат А. В. Ленінська національна політика партії в дії / А. В. Лихолат ; Інститут історії партії при ЦК КП України – Філіал Інституту

репатріанти на ПРП та ПФП. Зазначене підтверджують і листи, виявлені військовою цензурою НКДБ УРСР у процесі перевірки поштової кореспонденції репатріантів, які знаходились у Володимир-Волинських і Ковельських таборах, за період з 1 листопада по 15 грудня 1945 р. Загалом було виявлено 88 листів зі скаргами на нестерпні побутові умови [19].

Велика концентрація репатріантів та незадовільне побутове обладнання ПФП і ПРП нерідко призводили до спалахів інфекційних захворювань та смертності. Незадовільною була й організація харчування. Хоча репатрійованим видавались рейсові продуктові картки, отоварити їх практично було неможливо. Щоб купити продукти харчування, репатріанти змушені були продавати власні речі місцевим мешканцям [20]. Мали місце порушення й щодо наказу НКВС СРСР про безкоштовне перевезення репатріантів, коли останні змушували сплачувати вартість квитків. Численними були скарги репатріантів на крадіжки речей у дорозі та на ПФП, привласнення речей та грубе ставлення працівників міліції та військовослужбовців [21].

У зв'язку з такими важкими умовами перебування на пунктах репатріації більшість людей занепадали духом і вже не сподівались на повернення додому, про що свідчать скарги у листах до родичів репатрійованих радянських громадян [22].

Нерідко, звільнившись від німецького рабства, репатріанти потрапляли у рабство на батьківщині. Згідно з «Доповідною запискою про прийом, працевлаштування репатрійованих громадян СРСР і політичну роботу серед них» від 1 вересня 1945 р., були зафіксовані випадки примусової затримки репатріантів на підприємствах України в якості робочої сили. Так, на ХТЗ наприкінці липня – на початку серпня було завезено з Німеччини 1 518 репатріантів, які супроводжували демонтоване обладнання. Їхні документи було передано до відділу кадрів заводу без згоди репатрійованих, оскільки завод надзвичайно гостро відчував нестачу робочої сили [23].

Не в кращому становищі опинялись репатріанти й прибувши на місце постійного проживання, де в них виникали проблеми з розселенням, працевлаштуванням та налагодженням стосунків зі співвітчизниками. Недовірливе ставлення населення до репатріантів було значною мірою спровоковано політикою держави щодо цих громадян. Офіційно ЦК ВКП(б) у постанові від 4 серпня 1945 р. «Про організацію політико-просвітницької роботи з репатрійованими радянськими громадянами» заявляв: «Окремі партійні та радянські працівники встали на шлях загальної недовіри до репатрійованих радянських громадян. Необхідно пам'ятати, що радянські громадяни, які повернулись, знову отримали всі права радянських громадян і повинні брати активну участь у трудовому та суспільно-політичному житті» [24]. Але на справі новоприбулих громадян влада намагалась усунути від керівних посад та тримати подалі від важливих економічних центрів держави, що підтверджують численні архівні матеріали [25].

Важкі побутові і моральні умови репатріації природно викликали численні вияви невдоволення серед репатрійованих. Щоб подолати негативні настрої серед репатріантів, влада намагалась якнайшвидше залучити їх до різних форм ідеологічної роботи, заохочуючи виступати з доповідями, писати листи родичам та в ЗМІ, вступати до комсомолу, приєднуватись

Харківська	164562	2858 (1,7 %)	3, 20
Херсонська	37409	947 (2,5 %)	1, 06
Чернігівська	41578	785 (1,8 %)	0, 88
Чернівецька	52053	43176 (82, 9)	48, 40
м. Київ	5782	135 (2,3 %)	0, 15
Разом	2143581	89192 (4,16)	100

Як видно з Таблиці 2, у перші повоєнні місяці найменше завантаженими були репатріаційні органи Волинської області, в той час як кількість репатріантів Чернівецької області склала майже половину від загальної кількості всіх репатрійованих на той час до УРСР.

Якщо ж розглянути обсяги охоплення репатріантів лише деякими видами ідеологічної роботи у цей період на прикладі Дрогобицького обласного комітету, то картина вимальовується досить вражаюча (Таблиця 3.) [16].

Таблиця 3.

Заходи, проведені органами репатріації Дрогобицького обласного комітету на серпень 1945 р.

Назва заходу	Кількість заходів	Кількість осіб, яких було охоплено заходами	Середня кількість осіб, які відвідали 1 захід
Лекції	27	55 000	2037
Читання газет	50	25 000	500
Доповіді	16	30 000	1875
Бесіди	304	80 000	263

Звичайно, ми далекі від думки, що наведені цифри повністю відповідали дійсності, оскільки під час перевірок організації процесу репатріації неодноразово були виявлені випадки, коли облік репатріантів не вівся, і у зв'язку з цим обласним комітетом КП(б)У вказувалось на необхідність проводити повний облік громадян, які повернулись на батьківщину [17]. Заявлені масштаби проведення політично-масової роботи у перші повоєнні місяці свідчать про прагнення працівників обласного комітету максимально охопити репатріантів ідеологічною роботою, але ефективність її видається нам досить сумнівною, з огляду на те, в яких умовах опинились репатріанти, повернувшись на батьківщину.

Як свідчать численні архівні документи, однією з найбільших проблем були приміщення для розташування репатрійованих. Особливо нестерпними були умови утримування людей на території ПФП, оскільки вони більше нагадували табірну систему, адже люди знаходились за колючим дротом та під вартою. Ставлення до репатріантів було відповідним, що засвідчує висловлювання одного з репатріантів Одеського ПФП Некрасова: «Тут, на пункті до нас ставляться як до табірників, всі ми знаходимося під вартою» [18].

До того ж переважна більшість пунктів не була обладнана відповідним інвентарем, навіть таким, як тапчани і нари. У зв'язку з цим очевидним є факт, що на масштабність та якість агітаційно-пропагандистської роботи не могли вплинути несприятливі побутові умови, в яких перебували

марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 8.

25. История рабочих Донбасса : В 2 т. / Ред. Ю. Ю. Кондюфор; АН УССР; Ин-т истории. – К. : Наукова думка : Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму: Т. 2. – 1981. – 432 с. – С. 297.
26. Лихолат А. В. Ленінська національна політика партії в дії / А. В. Лихолат ; Інститут історії партії при ЦК КП України – Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 24.
27. История рабочих Донбасса : В 2 т. / Ред. Ю. Ю. Кондюфор; АН УССР; Ин-т истории – К. : Наукова думка : Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму: Т. 2. – 1981. – 432 с. – С. 298.
28. Там само, С. 298–299.
29. Там само, С. 299.
30. Там само, С. 300.
31. Лихолат А. В. Ленінська національна політика партії в дії / А. В. Лихолат ; Інститут історії партії при ЦК КП України – Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 27.
32. Там само, С. 28.
33. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1880, арк. 7.
34. История рабочих Донбасса : В 2 т. / Ред. Ю. Ю. Кондюфор; АН УССР; Ин-т истории – К. : Наукова думка : Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму: Т. 2. – 1981. – 432 с. – С. 301.
35. Там само, С. 302.
36. Там само, С. 305.
37. Там само, С. 305.
38. Там само, С. 305.
39. Там само, С. 306–307.
40. Там само, С. 307–308.
41. Там само, С. 308.
42. Там само, С. 308.
43. Там само, С. 298.
44. Там само, С. 297.
45. Там само, С. 298.
46. Лихолат А. В. Ленінська національна політика партії в дії / А. В. Лихолат ; Інститут історії партії при ЦК КП України – Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 37.
47. Там само, С. 51.
48. Там само, С. 52.
49. Там само, С. 63.
50. Там само, С. 64.
51. Там само, С. 65–66.
52. Там само, С. 66.
53. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 14, арк. 5.
54. Политическое самообразование. – 1976. – № 5. – С. 47.

55. История рабочих Донбасса : В 2 т. / Ред. Ю. Ю. Кондюфор; АН УССР; Ин-т истории – К. : Наукова думка : Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму: Т. 2. – 1981. – 432 с. – С. 309.
56. Там само, С. 310.
57. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 41, арк. 27–33.
58. Там само, спр. 20, арк. 72.
59. Там само, арк. 121.
60. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр, арк. 2.
61. Там само, спр. 1505, арк. 1.
62. Лихолат А. В. Ленінська національна політика партії в дії / А. В. Лихолат ; Інститут історії партії при ЦК КП України – Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К. : Політвидав України, 1977. – С. 67.
63. Там само, С. 69–70.
64. Національна політика радянської влади у системі шкільної освіти 1943–1982 рр. (на матеріалах Донецької області) / І. Баликін // СХІД. – 2014. – № 1 (127). – С. 112–118.
65. Національна політика радянської влади у мовному середовищі Донбасу (1943–1982 рр.) // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – № 3. – С. 241–252.

УДК 94(477.62)
ББК Т63.3 (4Укр)

Докашенко В. Н.

РУССКИЕ В НАЦИОНАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ ДОНБАССА И ФОРМИРОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ ЧЕРТ УКРАИНСКОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ (1959–2001 гг.)

Прослеживается динамика заселения Донбасса представителями лиц некоренной национальности, включая граждан РСФСР и других союзных республик. Понятие русификация, широко используемое в украинской историографии, толкуется с точки зрения наличия в нем объективной и субъективной составляющих, что дает возможность утверждать о закономерном росте значимости русского языка в регионе.

Донбасс традиционно играл ведущую роль в экономической жизни сначала Российской империи, а потом и СССР. Практически со дня своего основания он превратился в центр экономического развития, что обусловило его заселение представителями разных национальностей и, в первую очередь, русскими. При этом, значительная часть народов, называемых в Российской империи не иначе как «инородцы», использовали русский язык как средство межнационального общения. Новая империя с ее лозунгами пролетарского интернационализма и всевозможными «прыжками» в «светлое будущее» еще больше повысили значимость Донбасса, превратив его во Всесоюзную кочегарку.

Независимой Украине Донбасс достался с развитой, хотя и устаревшей индустриальной инфраструктурой, букетом социальных и экологических проблем и чрезвычайно пестрым национальным составом

Бесіди	402739	2783226	7
Доповіді	39949	1155101	29
Лекції	21931	707338	32
Читання газет	259277	3451168	13
Збори	42207	999165	24
Кіносеанси	33472	755578	23
Концерти	12492	499673	40

На перший погляд, цифри середньої кількості осіб, які відвідали один захід, не вражають. Але необхідно взяти до уваги, що органи репатріації по областях були завантажені не однаково, про що свідчить таблиця 2 [15], а також той факт, що найбільша хвиля репатріантів припала на 1945 р.

Таблиця 2.
Відомості про кількість громадян СРСР, яких було насильно виведено фашистськими загарбниками в період німецької окупації Української РСР і які повернулись на батьківщину станом на 31.06.1945 р.

Область	Насильно виведені громадяни	Громадяни, які повернулись на батьківщину	% від загальної кількості репатріантів, які повернулись на батьківщину
Вінницька	74344	1497 (2 %)	1, 67
Волинська	51000	189 (0,3 %)	0, 21
Ворошиловградська	74047	724 (0,9 %)	0,81
Дрогобицька	51529	2263 (4,3 %)	2, 53
Дніпропетровська	177089	2437 (1,3 %)	2,73
Житомирська	59975	1674 (2,7 %)	1,89
Запорізька	158651	1831 (1,1 %)	2, 05
Ізмаїльська	3981	2930 (73, 5 %)	3, 28
Кам'янець-Подільська	117020	2889 (2,4 %)	3,23
Київська	155074	2333 (1,5 %)	2, 61
Кіровоградська	55482	1812 (3,2 %)	2,03
Львівська	134898	442 (0,3 %)	0, 49
Миколаївська	45507	3177 (6,9 %)	3, 56
Одеська	36629	3128 (8,5 %)	3,50
Полтавська	158488	4544 (2,8 %)	5, 09
Ровенська	24676	2902 (11,7 %)	3, 25
Станіславська	71011	779 (1 %)	0, 87
Сталінська	252239	1813 (0,7 %)	2, 03
Сумська	78038	3300 (4,2 %)	3, 69
Тернопільська	62469	627 (1 %)	0, 70

300 гуртків з вивчення книги Й. В. Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу». Агітатори Сталінської області проводили зустрічі, під час яких знайомили репатрійованих робітників з найвизначнішими подіями, які відбулись у країні за час їх відсутності. У села Чернігівської області, де було розселено значну кількість репатріантів, систематично виїжджали з району лектори та кінопересувки, газет у ці села висилалось більше, ніж в інші села області. В усіх областях план проведення політичної роботи з репатріантами передбачав велику кількість індивідуальних та групових бесід на такі теми: «Звернення т. Сталіна до народу від 9 травня і від 2 вересня 1945 р.», «Доповідь т. Хрущова на засіданні, присвяченому звільненню України від німецько-фашистських загарбників», «Договір з Чехословаччиною про приєднання Закарпатської України до Української Радянської республіки», «Рішення Берлінської конференції керівників 3-х держав», «Турбота радянського уряду про репатрійованих радянських громадян» тощо. За вересень і першу половину жовтня 1945 р. таких бесід було проведено більше 12 000 [11]. Таким чином, за допомогою бесід агітатори намагались ознайомити репатріантів з останніми політичними подіями, подаючи їх у відповідному світлі.

Як свідчить інформація про хід виконання постанови ЦК КП(б)У від 4 серпня 1945 р. «Про політико-виховну роботу з репатрійованими радянськими громадянами», значна увага партійних органів до такої форми ідеологічної роботи як бесіда була зумовлена також тим фактом, що саме під час групових та індивідуальних бесід значна кількість репатрійованих громадян зізнавались у тому, що під загрозою розстрілу дали підписку гестапо про те, що з прибуттям на територію Радянського Союзу будуть працювати на користь Німеччини [12].

Особливо посилену ідеологічну роботу радянська влада проводила з репатріантами, які раніше мешкали в західних областях УРСР (Львівській, Станіславській, Дрогобицькій). Члени пропагандистських груп ЦК КП(б)У відзначали, що ці громадяни поводитися замкнуто та відокремлено. За їхніми словами, мешканці східних областей УРСР пояснювали це тим, що в Німеччині вихідці із західних областей УРСР знаходились у більш-менш кращих умовах: вони не носили нашивок «ОСТ», їх краще годували, працювали вони на більш легкій роботі і користувались відносною свободою [13]. Таким чином, ця категорія репатріантів підпадала не тільки під особливий контроль радянських органів влади як «неблагонадійні», а й підвищену увагу під час проведення ідеологічних заходів.

Таблиця 1 демонструє загальну кількість заходів, які було проведено органами репатріації за весь період їх роботи на 1 січня 1947 р. Для їх організації та проведення було залучено 21 622 лектори, агітатори та пропагандисти [14].

Таблиця 1.
Заходи, проведені органами репатріації Української РСР на 1 січня 1947 р.

Назва заходу	Кількість заходів	Кількість осіб, яких було охоплено заходами	Середня кількість осіб, які відвідали 1 захід
Мітинги	19591	886729	45

населення. Поєтому с точки зрення остроты экономических, социальных, экологических, даже языковых вопросов, не говоря о его значимости в структуре экономики страны, регион требует особенного отношения и, тем более, тщательно взвешенной политики. Среди огромного числа проблем нами избрана проблема численности русского населения в регионе Донбасса. С ней тесно связаны вопросы утверждения в регионе украинского языка, характер формирования межнациональных отношений, воспитания чувства патриотизма у подрастающего поколения и многое другое. Другими словами, речь идет об особенностях формирования и упрочения украинской нации в условиях постсоветского времени. Естественно, что эта проблема в равной степени волнует не только историков, но и социологов, лингвистов, этнологов и представителей многих других наук. Тем более, что время от времени вокруг русской составляющей в национальной структуре Донбасса некоторыми политиками искусственно нагнетается определенная напряженность. К счастью, подавляющее большинство граждан самых разных национальностей региона в повседневной жизни какой-либо дискриминации не ощущают.

Историография проблемы представлена достаточно широким спектром научных разработок. Концептуальную значимость для рассмотрения проблемы русскоязычного населения представляют работы Л. П. Нагорной, посвященные проблемам социокультурной и региональной идентичности [4]. Фундаментальный характер носят также исследования В. О. Романцова, посвященные исследованию динамики роста численности населения Украины и его языка за длительный исторический период [6].

Вместе с тем, нельзя не отметить ряда исследований, для которых характерна ярко выраженная политическая окраска. Такой подход, в частности, характерен для работы Гироаки Куроаки «Свобода и террор в Донбассе. Украинско-российское пограничье, 1870–1990-е годы», которая, хотя и является одной из наиболее цитируемых среди исследований по национальной проблематике Донбасса, но последних она касается только разве что в политической плоскости. При этом в работе, как нам кажется, в ряде вопросов отсутствует должная аргументация. К примеру, автор даже не считает нужным объяснить свою достаточно сомнительную сентенцию об обострении антисемитизма в обществе, находящегося на этапе его индустриального развития [1, с. 477].

К сожалению, в некоторых работах тщательный анализ национальных проблем Украины подменяется политически ангажированной риторикой, сопровождающейся неприкрытой неприязнью к одному из наиболее многочисленных меньшинств, населяющих республику. Так, численное возрастание русских на территории нынешних украинских земель зарубежный исследователь из украинской диаспоры В. Кубиёвич связывает исключительно с господством большевистского режима. При этом во внимание не принимается экономическая и социальная притягательность украинских земель, находящихся на стадии бурного экономического развития; то есть, из анализа по существу исключается объективная составляющая национального формирования региона.

В связи с этим, в противовес сказанному, выгодно отличается аргументация современного украинского исследователя Ю. О. Николайка.

Во введении к своему труду он абсолютно справедливо, с нашей точки зрения, акцентирует внимание на сложности и неоднозначности формирования этнической структуры региона, в котором тесно переплелись «как интересы многих государственных образований, так и интересы отдельных социальных и этнических групп, продиктованные в первую очередь экономическими и социальными проблемами» [5, с. 5]. Объективную, по нашему мнению, ретроспективу процесса заселения Донбасса представляет исследование Н. Г. Малярчука «Русские в Донбассе (20–30 гг. XX века). Автор однозначно связывает переселение россиян и их последующее количественное преобладание в регионе, по сравнению с другими национальными меньшинствами, с началом промышленной колонизации [3, с. 41].

Определенный интерес вызывает исследование львовского историка И. Я. Терлюка, посвященное той же проблеме, но несколько в другом хронологическом измерении и в границах западноукраинских земель. Отдавая должное скрупулезности анализа, проведенного автором и иллюстрированного большим количеством статистического материала, не можем вместе с тем не обозначить и того, что из его поля зрения абсолютно выпала объективная сторона вопроса. Последнее, в равной мере относится к объяснению причин количественного роста россиян в западноукраинском регионе и возрастания числа русскоговорящего населения за счет уменьшения украиноговорящего [8].

Кроме субъективного фактора, к которому представляется возможным отнести национальную политику тоталитарного государства, на которой не без оснований акцентирует внимание автор, действовал также и фактор объективный – цивилизационный, характерный не только для советского пространства, но и присущий другим, несоциалистическим странам мира. Поэтому, сведение проблемы только к особенностям национальной политики тоталитаризма – самое простое объяснение, которое может быть в исследовании. Наиболее простое и, по нашему мнению, наименее убедительное. Такой подход не раскрывает сущности национальных процессов. Он ориентирует исследователей на изучение внешних, наиболее доступных, видимых маркеров. Без учета объективной стороны процесса это только усложняет научное разрешение проблемы.

Таким образом, предварительный анализ научной литературы позволяет сделать вывод о достаточно широкой историографии проблемы, но одновременно он свидетельствует и об отсутствии однозначных взглядов по ее научному разрешению. Последнее как раз и дает нам основание для прослеживания динамики процесса российского заселения территории Донбасса с 1959 по 2001 годы. Именно количественная сторона вопроса и его динамика лежат в основе разрешения многих других проблем, связанных с изучением языка, культуры, образования, которые являются объектом многих исследований

Целью этой публикации есть исследование динамики количественного роста русских в национальной структуре Донбасса в течение длительного исторического периода. Надеемся, что полученные результаты будут интересны не только представителям различных наук, но помогут также принять действенные меры по разработке образовательной и языковой

листування репатріантів. У своїх листах вони відкрито розповідають своїм рідним і друзям про проблеми, з якими зіткнулись, і, що найважливіше, висловлюють своє ставлення до умов повернення на батьківщину, опосередковано оцінюючи діяльність радянської влади щодо репатріації своїх громадян.

Хронологічні межі статті охоплюють перші повоєнні роки (1945–1947 рр.), коли процес репатріації радянських громадян носив масовий характер [5], а ідеологічна робота з ними набувала особливого значення, оскільки пропагандистський вплив на полонених та «остарбайтерів» з боку фашистської Німеччини та власовців був ще досить потужним. Крім того, з березня 1946 р. відбулося різке загострення міжнародного становища. Початок «холодної війни» призвів до ідеологічної боротьби з колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції, що негативно вплинуло на темпи репатріації радянських людей [6].

Проблему повернення своїх громадян Радянський Союз розпочав вирішувати задовго до завершення війни. 23 жовтня 1944 р. Постановою Ради Народних Комісарів СРСР було створено Управління Уповноваженого у справах репатріації, за підрахунками якого на кінець війни поза межами СРСР залишилося близько 5 млн. радянських громадян: військовополонених, біженців та цивільних осіб, вивезених на примусові роботи, більшість з яких становили так звані східні робітники – «остарбайтери» [7]. Як зазначалося у доповідній записці завідуючого організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б)У від 28 червня 1945 р. «Про політичні настрої громадян СРСР, яких було репатрійовано з Німеччини на Україну і робота з ними», тільки з території УРСР насильно було вивезено до Німеччини 2 млн. 143,5 тис. осіб [8]. Згідно договорів, які Радянський Союз уклав протягом 1945 р. з Великобританією, Сполученими Штатами та Францією, репатріація була обов'язковою для всіх колишніх жителів територій, які до 1939 р. входили до складу СРСР [9].

Відновлення зруйнованого війною господарства стало першочерговим завданням Радянської держави. СРСР, що зазнав величезних людських втрат у роки війни, був надзвичайно зацікавлений у поверненні переміщених осіб як з точки зору поповнення демографічних втрат, так і збільшення дешевих трудових ресурсів для післявоєнної відбудови. Влада Радянського Союзу використовувала всі можливі засоби, щоб повернути всіх своїх громадян. Завдання ускладнювала агітаційно-пропагандистська діяльність ворогів Радянської держави та інформаційна ізоляція людей, які тривалий час знаходились за межами своєї батьківщини. Так, для організованого повернення громадян радянською владою було створено цілу систему перевірконо-фільтраційних пунктів (таборів) (ПФП), прийомно-передавальних пунктів (ППП), збірно-пересильних пунктів (ЗПП), прийомно-розподільчих пунктів (ПРП) тощо. Протягом всього часу перебування на території зазначених таборів та пунктів репатріанти знаходились під пильним контролем та постійним ідеологічним тиском [10].

Репатріанти, які прибували на місце постійного проживання, миттєво підпадали під особливий контроль місцевих партійних органів, які організували для новоприбулих різноманітні ідеологічні заходи, покликані сприяти реінтеграції репатрійованих громадян у повоєнне радянське суспільство. Так, у районах Полтавської області було організовано більше

Конциур В.В.

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР РЕІНТЕГРАЦІЇ РЕПАТРІЙОВАНИХ ГРОМАДЯН У ПОВОЄННЕ РАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР)

Автор на основі широкого кола опублікованих та архівних документів визначає основні шляхи і форми ідеологічної роботи з репатрійованими радянськими громадянами і приходять до висновку про низьку ефективність цієї роботи в умовах перших повоєнних років.

Проблема реінтеграції репатрійованих громадян у повоєнне радянське суспільство все ще залишається однією з малодосліджених сторінок вітчизняної історії, оскільки «холодна війна» між СРСР та Заходом призвела до довготривалого замовчання й політизації питання примусової праці та репатріації у повоєнній Європі.

Одним із перших питань повоєнної репатріації радянських громадян порушив В. Земсков, здійснивши спробу максимально неупереджено поглянути на цю суперечливу проблему [1]. Наукові праці українських дослідників, опубліковані останнім часом, засвідчують значний інтерес науковців до долі «остарбайтерів» різних регіонів України. Так, наприклад, А. Лінюв присвятив своє наукове дослідження процесу репатріації мешканців Південно-Західного регіону УРСР, М. Бака – Полтавської області, О. Забродець – Волинської, В. Холодницький – Чернівецької, Н. Шипік – Сталінської [2]. Загальну структуру та характеристику діяльності репатріаційних органів в Україні дослідила О. В. Буцько [3].

Невід’ємною частиною процесу повернення на батьківщину радянських громадян була ідеологічна робота, яку активно проводила серед репатріантів радянська влада. Окремі ідеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів»-подолян в умовах «холодної війни» дослідив С. Гальчак, кампанію з підготовки патріотичних листів за кордон із закликом повернутись на Батьківщину детально описав В. Саржан [4].

У статті ми ставимо за мету з’ясувати основні шляхи, засоби та масштаби ідеологізації, використані партійно-державним керівництвом Української РСР у боротьбі за вплив на репатріантів, повернення яких мало не тільки економічне значення для зруйнованої війною країни, а й ідеологічне. Масова репатріація була покликана продемонструвати всьому світові перевагу соціалізму над капіталізмом та забезпечити міцність позицій СРСР у повоєнному світі.

Джерельною базою дослідження є переважно матеріали Центрального державного архіву громадських об’єднань України. Партійні постанови, звіти, довідки та спецповідомлення під грифом «Таємно» дозволяють неупереджено поглянути на проблему організації агітаційної та пропагандистської роботи серед репатрійованого населення. Згадані документи відбивають не лише позицію влади щодо порушеного питання, а й не завуальовано інформують про настрої та зворотну реакцію репатріантів на ті зусилля, яких докладала влада, організовуючи політично-масову роботу. Особливого значення для нашого дослідження набуває приватне

політики в цьому важному для України регіоні. Основною джерельною базою нашого дослідження слугають результати Всесоюзних переписей населення 1959, 1970, 1979, 1989 г. і першої Всеукраїнської переписи 2001 г.

На основі вказаних джерел розроблена нижчеприведена таблиця, позволяющая проследить динамику процесса заселения русскими Донецкой и Луганской областей в контексте других, наиболее многочисленных для Донбасса национальностей [7].

Таблиця 1
Динамика изменений национальной структуры населения Донбасса

Название области и национальный состав населения	Перепись 1959 г.	Перепись 1970 г.	Перепись 1979 г.	Перепись 1989 г.	Перепись 2001 г.
абсолютные данные и в процентах					
Донецкая: все население: в том числе:	4262,0	4891,9	5160,6	5311	4825,5
украинцев	2368,1/55,6	2596,8/53,0	2622,5/50,8	2693,4/50,7	2744/56,9
русских	1601,2/37,6	1987,2/40,6	2225,3/43,1	2316,0/43,6	1844,4/38,2
греков	93,2/2,2	93,9/1,9	90,5/1,7	83,6/1,6	77,5/1,6
белорусов	63,3/1,5	77,8/1,6	75,8/1,5	76,9/1,4	44,5/0,9
татар	24,5/0,57	26,7/0,54	26,0/0,50	25,5/0,48	19,2/0,4
Луганская: все население: в том числе:	2542,2	2750,5	2786,7	2857,0	2540,2
украинцев	1416,3/57,7	1506,5/54,8	1472,7/51,2	1482,2/51,9	1472,3/58,0
русских	950,0/38,7	1148,3/41,7	1222,0/43,8	1279,0/44,8	991,8/39,0
греков	25,8/1,0	36,1/1,3	33,5/1,2	33,5/1,2	20,6/0,8
белорусов	12,6/0,51	12,8/0,5	12,4/0,4	11,0/0,4	
татар					
Донбасс все население: в том числе:	6804,2	7524,4	7947,3	8168,8	7365,7
украинцев	3784,4/55,6	4103,3/54,5	4095,2/51,5	4175,4/51,1	4216,4/57,24
русских	2551,2/37,5	3135,5/41,7	3447,3/43,4	3595,0/44,0	2836,2/38,5
греков	93,2/1,37	93,9/1,24	90,5/1,13	83,6/1,02	77,5/1,05
белорусов	89,1/1,30	113,9/1,51	109,3/1,37	110,4/1,35	65,1/0,9
татар	37,1/0,54	39,5/0,52	38,4/0,48	37,4/0,45	27,7/0,38

Таблиця свідельствує про стабільний ріст чисельності населення як в одній, так і в другій областях Донбасу включительно до 2001 г. При цьому не можна не відзначити і поступовий спад темпів. Якщо продовжити розрахунки таблиці, то найбільш високі темпи приросту чисельності

населения отслеживаются по переписи 1970 г. По сравнению с предыдущей переписью 1959 г. количество жителей Донецкой области увеличилось на 629,9 тыс. человек или на 14,8%. Луганская область таких темпов не показала. Число жителей тут выросло на 208,3 тыс. т. е. на 8,2%

Среди общей численности населения областей количество жителей коренной национальности в Донецкой области выросло на 228,7 тыс. (9,6%), а в Луганской – 90,2 тыс. (6,3%). При этом удельный вес украинцев в 1970 г. составлял 53,0% и 54,8% соответственно. На последнем показателе остановимся подробнее, поскольку его сравнение с аналогичными данными за 1959 г. показывает уменьшение удельного веса украинского населения в республике. Уменьшение удельного веса украинцев за этот период составило в Донецкой области – 2,6%, а в Луганской – 2,9%. В общем, по Донбассу удельный вес украинцев снизился на 1,1%. Таким образом, 1970 год является годом, в котором перепись населения зафиксировала количественный рост украинцев в общей структуре населения и, одновременно, уменьшение их удельного веса. За это десятилетие произошло также увеличение численности национальных меньшинств. В Донецкой области количество представителей греческой национальности выросло на 0,7 тыс. человек (0,7%). Однако их удельный вес при этом уменьшился с 2,2% до 1,9%. Аналогичная ситуация сложилась и с численностью татарского населения. В количественном отношении увеличение составило 2,2 тыс. человек (8,9%). Его удельный вес при этом уменьшился с 0,57% до 0,54%. Белорусское национальное меньшинство выросло на 14,5 тыс. (22,9%), но его удельный вес в общей структуре населения не уменьшился, как в греческом и татарском меньшинствах, а увеличился на одну десятую процента – с 1,5% до 1,6%.

Белорусское и татарское меньшинства в Луганской области за это период тоже выросли: на 10,3 тыс. (39,9%) и 0,2 тыс. (1,6%) соответственно. При этом удельный вес белорусов в общей структуре населения увеличился на три десятых процента, а татар, наоборот, уменьшился на одну сотую. Впрочем, последнее можно не брать во внимание, так как эта величина находится в пределах допустимой ошибки.

Таким образом, в большинстве национальных меньшинств, которые проживали на территории Донбасса, прослеживается позитивная динамика и в плане количественного роста, и в плане удельного веса в общей структуре населения. Незначительные отклонения показателей в сторону уменьшения, вряд ли свидетельствует о возникновении какой-либо угрозы для каждой из перечисленных меньшинств.

Российское меньшинство, судя по количественной стороне вопроса и темпам его возрастания, уступало коренной нации разве что долей в общей структуре населения. За время, которое прошло после первой послевоенной переписи, темпы роста численности русских превышали темпы, количественно, роста украинцев. В Донбассе в количественном отношении украинское население выросло с 3784,4 тыс. человек до 4103,3 тыс. человек, то есть на 7,8% (на 9,6% в Донецкой области и 6,4% в Луганской), а количество русских за это время выросло тут на 22,9% (24,1% в Донецкой и 20,8% в Луганской областях).

Несмотря на количественный рост украинского населения, его удельный вес уменьшился в Донецкой области с 55,6% до 53,0% (2,6%) и с 57,7% до

16. Там само. – С. 59.
17. Там само. – С. 59.
18. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович. – К. : Наук. думка, 1969. – 233 с.
19. Там само. – С. 89.
20. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К. : Вища шк., 1994. – С. 366–454.
21. Струкевич О. К. Українська нація до націоналізму: пошуки критеріїв ідентичності в Україні-Гетьманщини XVIII ст. / О. К. Струкевич // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 19–31.
22. Панашенко В. Нова Січ (1734–1775 рр.) / В. Панашенко // Козацькі Січі: (Нариси історії українського козацтва XVI–XIX ст.). – К. : Запоріжжя, 1998. – С. 149–184.
23. Там само. – С. 188.
24. Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько – російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, стани / В. М. Горобець, О. К. Струкевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 22–43.
25. Смолій В. А. Українська козацька держава / В. А. Смолій // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 5–15.
26. Яценко В. Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: автореферат дис... канд. іст. наук / В. Б. Яценко. – Харків, 2007. – 21 с.
27. Там само. – С. 20.
28. Андреева С. С. До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі / С. С. Андреева // Запороз. нац. університет. Іст. ф-т. – 1999. – Вип 7. – С. 73–81.
29. Олійник О. Генеза інституту влади Запорозьких Вольностей за Нової Січі (1734–1775 рр.) / О. Олійник // Гілея: науковий вісник. – 2011. – Вип 52. – С. 159–165.
30. Там само. – С. 163.
31. Лиман І. І. Стосунки Коша Війська Запорозького і Київських митрополитів з церковних питань у період Нової Січі / І. І. Лиман // Запорозький національний університет. Іст. ф-т. – 1997. – Вип. 2 – С. 50–61.
32. Там само. – С. 52.
33. Шпитальов Г. Г. Військова служба Запорозького козацтва періоду Нової Січі в російсько-турецьких війнах: автореферат дис...канд. іст. наук / Г. Г. Шпитальов. – Запоріжжя, 2002 – 17 с.
34. Мірущенко О. П. Митна політика Запорозького Коша в часи Нової Січі / О. П. Мірущенко // Гілея: науковий вісник. – 2011. – Вип. 52. – С. 153–157.
35. Мірущенко О. П. Регулювання російським урядом економічних відносин Гетьманщини та Нової Січі у 40–60-х рр. XVIII ст. / О. П. Мірущенко // Запороз. нац. університет. Іст. ф-т. – 1999. – Вип. 7. – С. 53–61.

SUMMARY

In the article the ideas of historians of different generations are analyzed on the issue of the Russian imperial power's offensive on Zaporozhe's autonomy and reformation of Cossacks' self-government in the period of New Sich. Summed up the results of the pressure by the Russian government on Zaporozhe's autonomy. Two opposite opinions are distinguished on this issue – some scientists supported these reforms while the others reprobated and pointed their negative influence on the further fate of Ukraine.

Key words: Zaporozhe, New Sich, the Russian Empire, pressure, Cossacks' self-government.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Міллер Г. Ф. Известия о запорожских казаках / Г. Ф. Миллер. – М., 1846. – 92 с.
2. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман. – К. : Либідь, 1994. – С. 622–645.
3. Шафонський О. Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним та історичним описом Малої Росії, з частин якої це намісництво складено / О. Шафонський. – К. : Б.и., 1851. – 698 с.
4. Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского на основании подлинных документов Запорожского Сечевого Архива / А. А. Скальковский. – Одесса : Б.и., 1885. – 360 с.
5. Андриевский А. А. Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев / А. А. Андриевский. – К. : Б.в., 1894. – 23 с.
6. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии / А. Лазаревский. – К. : Б.и., 1888. – Т. 1. – Полк Стародубский. – 288 с.; Т. 2. – Полк Нежинский. – 521 с.; Т. 3. – Полк Прилуцкий. – 426 с.
7. Загоровский Е. А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи / Е. А. Загоровский. – Одесса : Б.и., 1912. – 23 с.
8. Там само. – С. 14
9. Костомаров М. Книга буття українського народу / М. Костомаров // Кирило-Мефодіївське товариство: В 3-х т. – К. : Либідь, 1990. – Т. 1. – 358 с.
10. Максимович Г. А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г.: Выборы и составление наказов / Г. А. Максимович. – Нежин : Печатник, 1917. – Ч. 1. – 330 с.
11. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. / Д. І. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1990.
12. Слабченко М. Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Є. Слабченко // Праці комісії для вивчення західно-руського та українського права. – К. : Держвидав, 1929. – Вип. IV. – С. 159–252
13. Полонська-Василенко Н. Д. Заселення південної України в першій половині XVIII ст. / Н. Д. Полонська-Василенко. – Мюнхен : Дніпрові хвилі, 1960. – Ч. 1. – С. 7–28.
14. Апанович О. М. Найтрагічніший 1775 рік / О. М. Апанович // Військо України. – 1993. – № 5. – С. 55–65.
15. Там само. – С. 58.

54,8% (2,9%) в Луганской области. В целом по Донбассу доля украинцев в общем объеме населения уменьшилась с 55,6% до 54,5%, то есть на 1,1%. Очевидно, что из-за такой разницы в темпах роста украинского (7,8%) и российского (18,6%) населения в Донбассе вряд ли стоило ожидать другого результата. Превышение прироста русского населения над украинским более чем в два раза не требует каких-либо комментариев, но требует выяснения причин.

Можно конечно все свести к печально известной русификации, лежащей в основе национальной политики тоталитарного государства, не разделяя ее на объективную и субъективную составляющие. Однако, «списывая» все «грехи» национальной политики исключительно на тоталитаризм, мы вряд ли приблизимся к истине. Объем публикации не позволяет нам полностью раскрыть причины этого явления. Поэтому со всего возможного их перечня мы выделим только аспект миграции, направленной из союзных республик на Украину в целом, и в Донбасс в частности. Основание для более или менее точных расчетов дают материалы переписи населения 1970 г. [7]. При проведении переписи к числу мигрантов были отнесены те, кто проживал в данной местности менее двух лет. Таким образом, по состоянию на 1970 г. на территорию Донецкой области мигрировали 52844 человека, а на территорию Луганской – 76445 человек. Все они прибыли из Российской Федерации, Белорусской ССР, Казахской ССР и других союзных республик. Всего за этот период прибыло 129285 человек. На первый взгляд цифра не впечатляет, поскольку составляет всего 1,72% всего населения региона. Но при более внимательном рассмотрении впечатление меняется. Если учесть, что при переписи населения в расчет брались только лица, которые проживали в Донбассе менее двух лет (внутриреспубликанская миграция нами во внимание не принималась), а также то, что со времени предыдущей переписи прошло более 10 лет, то это означает, что количество прибывших из перечисленных выше республик могло увеличиться в 5 раз. В таком случае, количество приехавших на постоянное место жительства в Донбасс по состоянию на 1970 г. составит уже не 129 тысяч, а около 650 тыс. человек, что составит 8,6% от общего количества его населения. В то же время увеличение численности лиц украинской национальности за этот же период времени составило всего 319 тыс. человек.

Таким образом, число приехавших из других республик более чем в два раза превышало увеличение числа украинцев. Если же подобные расчеты перенести на всю Украинскую ССР, то выяснится, что за два неполных последних года сюда переехало около 590 тыс. человек, что в расчете за десятилетие составит около 3 млн. человек. В таком случае Донбасс каждые два года принимал около 22% лиц, приехавших на постоянное место жительства из других республик в УССР.

Безусловно, имел место и обратный отток, но вряд ли он был больше того, что направлялся в Донбасс и Украину в целом. Кроме того, очевидно, что этот возможный отток с лихвой компенсировался детьми, родившимися в русских семьях, прибывших из РСФСР и других союзных республик. Эти выводы принципиально важны для нашего исследования, так как они свидетельствуют о масштабе миграции населения в Донбасс.

Если продолжить подсчеты по увеличению численности украинского и русского населения Донбасса по предложенной выше таблице, то получим следующие результаты: численное увеличение украинцев по переписи 1970 г., по сравнению с 1959 г., составило 7,8%. В 1979 г., по сравнению с 1970 г. – 0,2%, в 1989 г. в сравнении с 1979 г. – 1,9%. В то же время рост численности лиц, считающих себя русскими по национальности, составил соответственно – 18,6%, 9,0%, 4,3%. Таким образом, среднее увеличение числа украинцев за весь исследуемый период составило – 3,3%, а русских – 10,6%.

Приведенные расчеты требуют переосмысления некоторых стереотипов. В первую очередь, очевидно, следует уточнить сущность понятия «русификация», несущего в себе определенную часть искусственных, насильно навязываемых действий со стороны структур власти. Для этого, наряду с его субъективной составляющей, необходимо выделять и объективную. То есть, если мы, опираясь на Всесоюзные переписи населения, подчеркиваем высокие темпы русскоязычного заселения Донбасса, то мы не должны толковать его исключительно как действия режима, направленные против Украины и в ущерб ее народу.

Объективная сторона вопроса требует выяснения комплекса причин столь высокого уровня переселения в Украину, как русских, так и представителей других народов, для которых русский язык стал средством межнационального общения. Очевидно, что в первую очередь необходимо изучить экономический потенциал регионов, из которых они переезжали в Донбасс. Уже тот незначительный перечень донбасских «донорских территорий», который приводится в материалах переписей, позволяет допустить, что ехали сюда россияне и русскоязычные представители других республик в поисках работы, достойного заработка и более-менее сносного снабжения продуктами питания, то есть, тех благ, недостаток которых они ощущали. Наверное, надо вспомнить и то, что Донбасс входил в ту категорию снабжения продуктами питания, которая ненамного уступала столичным городам. В пользу нашего вывода говорит, к примеру, то, что резкое ухудшение экономической ситуации в период 90-х годов привело к значительному оттоку россиян.

Если признать объективную составляющую процесса миграции, то это, очевидно, должно привести к тщательному изучению идеологической наполняемости национальной политики высших, местных и партийных органов власти. Признавая объективную сторону русификаторской политики тоталитарного государства, мы непременно должны исходить также из права русскоязычного населения на свой язык, культуру, книги, периодические издания, школы, театры и прочее, памятуя о том, что русские, проживающие постоянно в течение многих поколений, оказывают существенное влияние на формирование украинской ментальности.

РЕЗЮМЕ

Простежується динаміка заселення Донбасу представниками осіб некорінної національності, включаючи громадян РРФСР та інших союзних республік. Поняття русифікація, яке широко використовується в українській історіографії, тлумачиться з точки зору наявності у ньому об'єктивної та

Отже, робить висновок вчений, «можна констатувати, що Запорізькі в Україні в останній період свого існування об'єктивно не могли продовжувати нарощувати свій державотворчий потенціал через низку кризових проявів», а тому не могли протистояти реформаторській діяльності Російської імперії [30, с. 163].

Реформи російського уряду торкалися майже всіх сфер козацького життя. Так, про замах Росії на автономію Запоріжжя в релігійних питаннях пише І. Ф. Лиман [31]. Простежуючи шлях підпорядкування Київської митрополії російському уряду, точніше Синодові, вчений доводить, що козаки докладали багато зусиль аби відстоювати свою автономію в духовних питаннях, як щодо російської влади, так і щодо Києва. Це тому, що митрополіча влада в Києві цілком залежала від Синоду, який широко «застосовував практику заміни українських архімандритів й ігуменів по монастирях своїми кандидатами» [32, с. 52]. Київська митрополія була своєрідним посередником між Синодом та Запоріжжям і намагалася внести в духовне життя запорожців певні «порядки», які б підпорядковували козаків загальноросійським законам.

Про те, як шупальці реформаторських перетворень російського уряду досягли військової діяльності запорожців пише Г. Г. Шпитальов у дисертаційному дослідженні «Військова служба Запорозького козацтва періоду Нової Січі в російсько-турецьких війнах» [33]. О. П. Мірушенко досліджував специфіку митної політики Запорізького Коша в законодавчому полі Російської імперії [34]. А в праці «Регулювання російським урядом економічних відносин Гетьманщини та Нової Січі у 40–60-х рр. XVIII ст.» він на основі величезного фактичного матеріалу доводить як російський уряд, намагаючись контролювати економічне життя Січі, втручався в господарську діяльність Війська Запорізького Низового [35].

Тож самоврядування Запорізької Січі через реформи російського уряду знавало суттєвих обмежень майже в усіх сферах життя, що доводять численні дослідження істориків, які вивчали «пресинг» уряду автономії Запоріжжя. Осмислення всієї сукупності історичних досліджень щодо реформістської діяльності царським урядом стосовно Запорізької Нової Січі дає можливість зробити висновок, що проаналізований доробок не вичерпує розмаїття проблем, пов'язаних з життєдіяльністю Нової Січі. Але в більшості праць домінує така точка зору: реформування системи козацького самоврядування імперським урядом носило руйнівні-інтеграційний характер і служило знаряддям обмеження, а згодом, і ліквідування політичної автономії Січі.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы мысли историков разных поколений по проблеме наступления российской императорской власти на автономию Запорожья и реформированию казаческого самоуправления в период Новой Сечи. Подведены итоги изучения «прессинга» правительства России на автономию Запорожья. Выделяются два противоположных мнения по этой проблеме – одни ученые поддерживали эти реформы, а другие осуждали и указывали на негативное влияние их на дальнейшую судьбу Украины.

Ключевые слова: Запорожье, Новая Сечь, Российская империя, «прессинг», казаческое самоуправление.

по незалежності Запоріжжя нагадує В. А. Смолій [25]. Проблемі інтеграції українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст. присвячує своє дисертаційне дослідження В. Б. Яценко [26]. Комплексно, змістовно, із застосуванням різних методів дослідження проблеми (історико-порівняльний, системно-структурний, аналітичний та ін.) вчений аналізує інтеграційну політику царату щодо українських автономій: Гетьманщини, Слобожанщини, Війська Запорізького Низового у XVIII ст. Автор наголошує, що внаслідок того, «що політична прив'язаність січовиків до держави Романових була мінімальна», і уряд Росії це розумів, імперські установи намагаються різними засобами зміцнити свій контроль над січовиками, аби, врешті-решт, підкорити Запоріжжя і перетворити на покірну військову організацію на кшталт донських козаків [27, с. 20]. Та на дії імперської влади козацтво Січі реагувало негативно, тим самим ускладнюючи й унеможливаючи мирну реорганізацію Низового Війська за донським зразком.

Обрання запорожцями російської протекції у 1734 році мало договірний і добровільний характер, який можна було кваліфікувати як добровільний васалітет. Добровільний васалітет за міжнародними правилами того часу передбачав збереження частин інституцій та свій правопорядок, на що й мали надію запорожці, повертаючись на свої рідні землі. Та російський царат сприймав це як пряму колонізацію, вважаючи себе митрополією, тож і поводився із Запоріжжям як з підлеглою територією, підлеглим народом. Це засвідчує С. С. Андреева [28]. Предметно й детально розроблене це питання – реформування козацького самоврядування урядом Росії – О. Л. Олійником у статті «Генеза інституту влади Запорозьких Вольностей за Нової Січі (1734–1775 рр.)» [29]. Вчений досліджує причинно-наслідкові зміни, що відбулися в системі врядування Запорізьких Вольностей внаслідок їх приєднання до Російської імперії. Починаючи з аналізу ефективності врядування на Запоріжжі конкретними інститутами: Загальна Військова Рада, Кіш, Старшинське врядування, О. Олійник простежує злам усіх основних інституцій козацтва, що жилися традиціями звичаєвого права побудованого на принципах справедливості. Підкреслено, що найбільших змін зазнали:

а) військова організація: в умовах васальної залежності Військо стало частиною російської армії;

б) правові структури: введення паспортної системи, розшук і видача втікачів, зміни прийому до товариства – ці та інші нововведення ставили під загрозу існування інституту побратимства;

в) господарське життя: розподіл земель, справедливе забезпечення продуктами харчування відійшли у минуле. Намічалася тенденція орендного землеволодіння, розподіл козаків на «сірому» й старшину, яка узурпувала владу на Січі;

г) соціально-побутова традиція: розвиток нових галузей господарства, приватна власність, капіталістичні відносини призвели до розшарування козацької спільноти й загострення боротьби різних угруповань;

д) віроіснування: православна віра козаків стала ідеологічною основою переходу козацької спільноти під владу московських патріархів під прапором єдиновірства.

суб'єктивної складових, що дає можливість говорити про закономірний ріст значення російської мови у регіоні.

Ключові слова: міграція населення, російська мова, українська мова, русифікація, нація, національне питання, національна структура населення, національні меншини.

SUMMARY

The article traces the settlement dynamics of Donbas non-indigenous population based on the census, including people from the RSFSR and other Soviet republics. The concept of russification, used in Ukrainian historiography, is interpreted from the point of view of its having objective and subjective components, which gives grounds to assert that such active growth of the Russian language in the region follows a consistent pattern.

Key words: migration of the population, the Russian language, the Ukrainian language, russification, nation, nation issue, national structure of the population, national minorities.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Куромия Гироаки. Свобода и террор в Донбассе. Украинско-российское пограничье, 1870–1990-е годы. (Пер. с англ. Г. Херян, В. Агеев; Предесл. Г. Немыри) / Гироаки Куромия. – К. : изд-во Соломии Павлычко «Основа», 2002. – 510 с.
2. Кубиевич Владимир. Национальный состав населения Советской Украины в свете советских переписей с 17.12.1926 по 1959 г. Отпечаток со сборника посвященного памяти З. Кузели. Записки НТШ т. LXIX / В. Кубиевич. – Париж, 1962. – 16 с. (на украинском языке).
3. Малирчук Н. Г. Россияне в Донбассе (20–30 гг. XX века). – Монография / Н. Г. Малирчук. – Донецк : ИП Чернецкий Н. А., 2011. – 354 с. (на украинском языке).
4. Нагорная Л. П. Региональная идентичность: украинский контекст / Л. П. Нагорная. – К. : ИПЕНД имени И. Ф. Кураса НАН Украины, 2008. – 405 с.; Нагорная Л. Социокультурная идентичность: ловушки ценностных ограничений / Л. Нагорная. – К., 2011. – 320 с. (на украинском языке).
5. Николаец Ю. А. Поселенческая структура населения Донбасса: (этнополитический аспект динамики). Монография / Ю. А. Николаец. – К. : ИПЕНД имени И. Ф. Кураса НАН Украины, 2012. – 188 с. (на украинском языке).
6. Романцов В. О. Население Украины и ее родной язык во времена советской власти и независимости (XX – начало XXI века) / В. О. Романцов. – К. : изд-во имени Елены Телиги, 2008. – 184 с. (на украинском языке).
7. Таблицу составлено на основании данных: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М. : Госполитиздат, 1963. – 210 с.; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Миграция населения. Число и состав семей в СССР/ ЦСУ СССР. – М. : Статистика 1974. – 455 с. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года. Том IV. Национальный состав населения СССР. Часть 2. Распределение населения отдельных национальностей СССР по полу, возрасту, языку, состоянию в браке и уровню образования; Национальный состав

населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М. : Статистика, 1991. – 158 с.; Итоги Всеукраинской переписи населения 2001 г. // Режим доступа: <http://2001.ukrcensus.gov.ua>

8. Терлюк Иван. Русские западных областей Украины (1944 – 1996 гг.) (Этносоциологическое исследование) / Иван Терлюк. Львов: Центр Европы, 1997. 176 с. (на украинском языке).

УДК 93(477)
ББК: Т.63.3 (4 Укр) 63

Свлюкова Н. В.

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЗАЦІЇ РОБІТНИЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ЇЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991–2000 рр.)

У статті аналізується робітничий рух в Україні в 1991–2000 рр. та фактори, які сприяли його політизації. У цьому контексті досліджується вплив політичних сил та профспілкових організацій. На основі аналізу архівних джерел та програмних документів політичних партій автор робить спробу довести наявність фактів маніпуляції робітничим рухом з боку політичних партій у досліджуваній період.

Досліджуючи реалії сучасної України, посутнім постає вивчення суспільно-політичних явищ, що мали вагоме значення для становлення української державності. Одним із таких явищ можна вважати робітничий рух, який, зазнаючи всіляких перешкод та проблем на шляху самовираження, протягом свого історичного розвитку за будь-якої політичної системи завжди підтверджував свою значущість для політичних процесів країни.

У зв'язку з цим досить суперечливою виглядає й діяльність професійних спілок, організацій непартійної і демократичної за своїм первісним призначенням. З проголошенням державної незалежності в епіцентрі пріоритетів своєї діяльності вони поставили захист соціально-економічних інтересів трудящих, що, безперечно, зближувало їх з робітничим рухом. За цих обставин глибока економічна криза, що охопила країну, потенційно перетворювала їх у силу, спрямовану на розхитування засад тієї ж державності.

Отже, і робітничий рух, і масова громадська організація в перше десятиріччя існування України як незалежної держави несли в собі значний політичний потенціал, який міг бути реалізований досить неоднозначно, що й становить необхідність його дослідження. Досягнення ясності в цій проблемі дасть нам можливість простежити розвиток процесу політизації цього громадського об'єднання з самого початку його зародження.

На нашу думку, робітничу активність спричиняла особлива свідомість робітників, якій завжди була притаманна боротьба за соціальні права та найкраще майбутнє. І, на жаль, дуже часто, особливо в період 90-х рр. ХХ ст., ця робітнича свідомість опинялася під впливом зовнішніх сил, які спрямовували її в бажаному напрямку, перетворюючи робітників, а з ними й профспілкові об'єднання, в інструмент політичної боротьби. Так, на початку 90-х рр. протести робітників під впливом соціально-економічних змін у країні призвели до вибуху страйкової активності, яка вбирала в себе неприхований політичний аспект.

швидко здався, коли його діяльність викликала підозру у російського уряду, і гетьман почав підтримувати політику уряду стосовно всілякого обмеження прав українського народу та козацтва. Дослідник переконаний, що руйнування Запоріжжя «слід розглядати в контексті ліквідації автономії Гетьманщини» [20, с. 366–454]. Низка заходів з боку російського уряду щодо Гетьманщини, Запоріжжя була покровою діяльністю на шляху перетворення України у звичайну колонію Російської імперії.

Сучасні дослідники історії Нової Січі зосереджують свою увагу на стосунках Запоріжжя і царської Росії більш ґрунтовно. Своє трактування положень щодо реформування урядом Росії демократичного ладу Запоріжжя вчені сучасності базують на багатому фактичному матеріалі. По-новому трактуючи джерела з історії козацтва, комплексно їх вивчаючи, опрацьовуючи «білі плями» історичного процесу, вчені запроваджують новаторський підхід до інтерпретації історії Запоріжжя, виявляючи цілі пласти інформації.

Конкретного наповнення щодо діяльності імперської влади по відношенню внутрішніх справ Січі набуло питання у праці О. К. Струкевича [21]. Він згадує і про витіснення українських урядовців-полковників, сотників російськими військовими і чиновниками, і про заснування паралельно з українськими державними інституціями російських установ (Малоросійська колегія, Комісія економії), і запровадження спільних владних органів, де росіяни завжди мали перевагу, а українці пригнічувалися або ігнорувалися (Правління гетьманського уряду, Генеральна лічильна комісія). Вчений наводить приклад щодо Канцелярії малоросійського скарбу, яка була представлена майже російськими чиновниками. Досліджуючи питання етнонаціональної ідентичності еліти України-Гетьманщини, автор доводить, що еліта України, передусім козацька, у XVIII ст. втрачала свої соціально-економічні, політичні, правові й культурні позиції під тиском імперських установ.

В. В. Панашенко показала, що з метою перетворення запорожців на покірних підданих російській царат прийняв рішення про обов'язкову реєстрацію всіх козаків і паспортизацію населення підвладних Січі земель. Гетьман К. Розумовський розпорядився, щоб кошовий отаман забезпечив ведення іменних списків кожним курінним отаманом з обов'язковою реєстрацією всіх новоприбулих. Водночас заборонялося відпускати будь-кого з куреня без дозволу кошового отамана і без паспорта. За проживання на Запоріжжі без паспорта застосовувалися покарання. Такі історичні факти знайшли висвітлення в роботі В. Панашенко «Козацькі Січі» [22]. Те, що «пашпорти» видавалися кошовим отаманом і підписувалися комендантом Новосіченського ретраншементу, як показав В. Панашенко, ще раз підтверджує наміри царського уряду «навести лад» в демократичних устоях запорожців. І наміри ці були досить наполегливі, бо вже «згодом (у 1754 р.) Колегія закордонних справ обмежила право кошової старшини на видачу паспортів» [23, с. 188]. Кошова старшина могла видавати паспорти лише для внутрішнього користування. Закордонні ж документи видавала виключно Колегія закордонних справ.

Процес поглинання української державності імперськими структурами висвітлюють В. М. Горобець і О. К. Струкевич [24]. Про факти «ударів»

Радянські історики також виявляли інтерес до козацької тематики, хоча й були обмежені у своїх пошуках. О. Апанович констатує, що звуження автономії Січі відбувалося урядом поступово, цілеспрямовано з певною метою – знищити Січ взагалі: «задовго до зруйнування Січі царський уряд, намагаючись поступово звузити її автономію, не тільки відбирав землі, а й втручався в її самостійний внутрішній лад. Управління, самоврядування, судочинство, церковні справи, обмежував демократичні порядки» [14; 15, с. 58]. Вона доводить, що готувалися проекти реформ, які передбачали ліквідацію виборності старшини, зокрема й урядово-кошової, і заборону рядовим козакам брати участь у радах, а також запровадження при кошовому отамані спеціального пристава – царського штабс-офіцера. Такі проекти подавав до Сенату київський генерал-губернатор М. І. Леонтєв у 1740 та 1750 роках. Останній з них мав назву «Мнение, коим наилучшим способом порядок в Войске запорожском учредить надлежит», оскільки «царські власті вважали «непорядком» саме демократичні прями вибори на загальновійськовій Раді Запорізької Січі» [16, с. 59]. У 1753 і 1756 роках царський уряд видав указ та грамоту про скасування виборів на Січі в зазначені роки. Втручання царату в демократичний устрій Нової Січі досягло свого апогею зі вступом на престол Катерини II, і носило характер безцеремонний, агресивний. Так, на посади обирали не на загальновійськовій раді, а тих кандидатів, яких «воліла самодержавиця або її оточення» [17, с. 59]. Авторка показала, що небажаним був для цариці і кошовий отаман Петро Калнишевський. І коли його обрали вдруге на цю посаду у 1765 р., то це нехтування волею імператриці в Петербурзі розцінили як «зухвалу непокору і свавілля». Спорядили комісію, яка протягом двох місяців проводила слідство, та врешті-решт вона нічого не виявила. Підпорядкування Запорізької Січі київському генерал-губернатору, переведення Січі з відомства Колегії іноземних справ до Сенату, скасування в 1764 р. Гетьманщини і заснування Першої Малоросійської колегії – всі ці події були підпорядковані одній меті – обмежити самоврядування запорожців у сфері адміністративного управління, суду. Царські державні структури мали наміри безпосередньо управляти Січчю.

У роботі «Збройні сили України в першій половині XVIII ст.» О.М. Апанович також торкається питання обмеження самоврядування Запорізької Січі російським урядом [18]. Дослідниця, простежуючи таку політику, складає хронологічну послідовність діяльності уряду: «Вже з 1734 року Запорізька Січ підлягала безпосередньо генерал-губернаторові, а з 1750 р. – ще й гетьманові. В 1756 р. Запоріжжя разом з Лівобережною Україною було передано у відомство Сенату, а з 1764 р. – Малоросійській колегії. Така підпорядкованість мала своїм наслідком обмеження військового самоврядування Січі», – робить висновок вчена, і запевняє, що «ідею про докорінну реформу всього устрою Запоріжжя» царський уряд виношував майже з самого початку повернення козаків під протекцію Росії [19, с. 89].

Підтвердив висновки О. Апанович В. Голобуцький. Посилаючись на фактичний матеріал, В. Голобуцький підтверджує впровадження царським урядом політики на ліквідацію військової ради та заміну виборних старшин царськими ставлениками. Вчений розкриває роль К. Розумовського в опікуванні автономією України взагалі і Запоріжжя зокрема. Та він

Слід зазначити, що протягом періоду незалежності сформувалась суттєва бібліографія з проблеми функціонування робітничого руху. Передусім варто вказати на вагоме, на наш погляд, дослідження А. М. Русначенка «Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 роках» у двох томах [1], де робітничий рух розглядається як феномен суспільно-політичної дійсності в його саморозвитку. Політичний аспект страйкової боротьби робітників особливо переконливо, на нашу думку, висвітлюється в статті В. М. Докашенка «Соціально-політичні аспекти причин та наслідків літніх шахтарських страйків 1989 року» [2]. Не менш важливі свідчення та докази політичних мотивів страйків наводяться в газетних публікаціях зазначеного періоду [3].

Водночас, незважаючи на значний інтерес науковців до проблеми, залишається остаточно невизначеною, а швидше зменшеною, роль політичних сил у спрямуванні та організації робітничого руху, особливо під час страйкових подій 1991–2000 рр. На нашу думку, тут доцільніше говорити про маніпулювання ним, що є своєрідною формою впливу на свідомість робітників. Тому, вважаючи цей фактор проблемою та перешкодою в діяльності робітничого руху, вбачаємо необхідність у більш ретельному вивченні зазначеної проблеми у світлі сучасного розуміння ситуації.

Джерельну базу нашого дослідження складають документальні матеріали періодичної преси, архівні матеріали та програмні документи політичних партій.

Наша наукова розвідка має на меті вивчення проблеми впливу політичних сил на робітничий рух у період піднесення страйкової активності робітників та визначення ролі профспілок у перебігу страйкових подій.

Починаючи безпосереднє висвітлення проблеми, зазначимо, що, на наш погляд, будь-який страйк – це форма політичної боротьби. Якщо страйк носить навіть яскраво виражений економічний характер, то це не означає абсолютної відсутності в ньому елемента політики. Останній, у цьому випадку, буде виражатись у незгоді з економічною політикою влади.

Ми схильні вважати, що кінець 80-х рр. XX ст. є переломним періодом для робітничого руху, оскільки це був час радикальних змін у свідомості робітників. Адже загальновідомим є факт, що за часів СРСР Комуністична партія спрямовувала всіх людей на відданість будівництву комунізму та праці на благо суспільства [4]. І можна сказати, що така настанова протягом десятиліть цілком виправдовувала себе. Взяти, наприклад, той же стаханівський рух, завдяки якому свого часу держава змогла виконати п'ятирічний план. Тому розгортання демократизації та гласності наприкінці 80-х рр. сприяло енергетичному вибуху раніше прихованого потенціалу трудящих, який знайшов своє виявлення в масових акціях протесту, зокрема, в страйках як крайньому засобі боротьби.

Апріорно ми виходимо з того, що піднесення страйкової активності робітників бере свій початок з липневого страйку шахтарів 1989 р., приводом для якого стало погіршення соціально-економічної ситуації в країні. З цього приводу відомий соціолог Ю. Є. Волков зазначав, що страйки проходили, у першу чергу, «під знаком вимог підвищення заробітної плати і поліпшення умов життя» (тут та далі переклад автора – прим. Н. Є.) [5].

Однак соціальна площина страйків була лише одним із аспектів їх спрямованості, який органічно поєднаний з площиною політичною. По-перше, на нашу думку, протест гірників проти економічної політики правлячої партії є не що інше, як прояв опосередкованого втручання мас у політику. А це, у свою чергу, є свідченням того, що страйк є політичною дією.

По-друге, крім опосередкованого політичного вияву, мали місце і страйки, де політичний аспект превалював, що, з нашої точки зору, могло завдати непоправної шкоди українській державності. Так, зокрема, вимоги донбаських гірників на початку 90-х рр. ХХ ст. про проведення референдуму довіри до Верховної Ради, до Президента України та Кабінету Міністрів [6] створювали загрозу руйнування української державності ще на стадії її зародження.

По-третє, на політичному аспекті робітничого руху не міг не позначитись загальний високий рівень політичного фону в країні в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст., особливістю якого було інтенсивне зростання активності нових політичних партій, громадських об'єднань та неформальних організацій. Ситуація загострювалась тим, що в період занепаду радянської системи потребу в політичних засобах тиску на владу мали не тільки робітники, але й опозиційні політичні сили. Таким чином, невдоволені своїм становищем робітники опинились під загрозою бути використаними не за прямим призначенням – відстоювання прав та інтересів громадян. Справа в тому, що лейтмотивом акцій протесту була критика панівної системи [7], яка, у свою чергу, була «козирною картою» опозиції.

На нашу думку, яскравим прикладом втручання політичних партій у перебіг страйкових подій є виникнення та діяльність страйкових комітетів. Саме вони, а не профспілки, стали на той час виразниками масового робітничого невдоволення та мали на меті сприяти реальному захисту прав та інтересів робітників вугільної промисловості [8]. У нас не виникає сумнівів щодо справедливості первинних намірів лідерів страйкомів, які взяли на себе формальне піклування про організацію страйків та про визначення вимог робітників. Однак значна кількість свідчень учасників тих подій та архівні матеріали дають нам підстави говорити про подальшу зміну первісного призначення страйкомів.

Підтвердженням цьому може слугувати архівний документ ЦК Компартії України, який зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України під назвою «Про третю нараду представників страйкових і робітничих комітетів України». Цей документ є по суті звітом завідувача відділом зв'язків з Радами народних депутатів, політичними і громадськими організаціями ЦК Компартії України О. Смолянникова. У цьому документі партійний чиновник стверджує, що «робітничі (страйкові) комітети виступають насамперед як структури зі своєю роллю в політичній боротьбі опозиційних сил за владу», голови страйкомів у ряді областей, як правило, є активістами Народного Руху. А осередок Української республіканської партії (УРП) Новоград-Волинського автопідприємства, трудовий колектив якого страйкував, консультував і фактично спрямовував роботу страйкового комітету [9].

Для нас цей документ цікавий тим, що він констатує активність політичних партій у діяльності страйкомів. Отже, документ підтверджує

імперської політики підпорядкування Запоріжжя. Фрагментарно це питання висвітлювали О. Андрієвський, О. Лазаревський [5–6]. Є. А. Загоровський більш детально проаналізував проблему в праці «Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи» [7]. Він здійснив спробу показати, яким чином російські державні структури тиснули на Січ, на вирішення різних питань стосовно життя й діяльності запорожців, і «рвали між собою владу над Запоріжжям»: «Таким образом, в силу распоряжений центральной власти, высшее управление Запорожья оказалось разделенным между двумя лицами – Гетьманом и Киевским генерал-губернатором» [8, с. 14]. На думку М. І. Костомарова, таке зневажливе ставлення уряду до козацтва спричиняла наявність соціальних антагонізмів між рядовим козацтвом та старшиною [9]. Це підривало устої Війська Запорізького, його силу, міць, спроможність протистояти уряду і захищати свої права.

Важливу інформацію щодо реформування самоврядування Запоріжжя містить дослідження Г. А. Максимовича [10]. Він вважав, що за часів існування Другої Малоросійської колегії і головування у ній графа П. О. Румянцева урядові заходи, спрямовані на підпорядкування Війська Запорізького Низового царському тронові, набули найбільшого розмаху. Не обходить цієї теми і класик історії запорожців Д. І. Яворницький [11]. Тритомна дослідницька робота «Історія Запорозьких козаків» основана на великій джерельно-інформаційній базі і детально відображає внутрішній устрій Січі, її самоврядування, співіснування з Росією, Кримом, Польщею, а також інші аспекти політичного життя Січі. У цьому історіографічному цінності праці Д. Яворницького. Проте слід підкреслити, що він тільки констатує факти, не висловлюючи особистого ставлення до історичних подій.

Наступне покоління дослідників Січі представлене істориками міжвоєнної доби. Певний інтерес викликає дослідження М. Слабченка, який намагався визначити місце Запоріжжя в загальному контексті історії української державності [12]. Зосереджуючись на внутрішньому розвитку Вольностей, їхній соціальній структурі, адміністративно-юридичному устрою, господарській діяльності, вчений робить висновок, що Запоріжжя мало всі умови для самостійного політичного існування, для суверенності. Представник державницького напрямку в українській радянській історіографії М. Слабченко не розвиває далі тему «підданства» Запоріжжя Росії, яке врешті-решт призвело до скасування Запорізької Січі у 1775 році. Дослідження автора з історії Запоріжжя мають недоліки, прорахунки, фактичні помилки. Більш детально, об'єктивно висвітлюються стосунки між Запоріжжям і російським урядом Н. Полонською-Василенко [13]. Вона подає ключ до розуміння причин тих суперечок між Військом Низовим та російським урядом, що виникали протягом всього часу існування Нової Січі і закінчилися її зруйнуванням. Авторка підкреслює, що на сам перехід запорожців під «протекцію» Росії і козаки, і уряд російський мали «свій відмінний» погляд. Козаки мали надію на право самоврядування, суду, збору податків, володіння землею на весь період існування Січі на землях запорозьких «вольностей». У перші роки існування Нової Сіі саме так і було, але, починаючи з 1756 р., царський уряд виявляв різного роду спроби з'ясувати права запорожців і підвести їх до підзвітності імперії.

ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИКИ ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО САМОВРЯДУВАННЯ НОВОЇ СІЧІ

У статті проаналізовано погляди істориків різних поколінь на проблему наступу російської імперської влади на автономію Запоріжжя та реформування козацького самоврядування в період Нової Січі. Підбито підсумки вивчення «пресингу» уряду Росії автономії Запоріжжя. Виділено дві протилежні думки на це питання – одні вчені підтримували ці реформи, а інші – засуджували й вказували на їх негативний вплив на подальшу долю України.

Січове козацтво зробило великий внесок в утвердження ідеї української державності. Серед комплексу питань, що стосуються історії Нової Січі (останньої Запорізької Січі на теренах України), виділяється проблема наступу російської імперської влади на автономію Запоріжжя. До її опрацювання звергалися дослідники кількох поколінь науковців, але вивчення далеке від завершення. Є певні прогалини і, безумовно, є перспективи подальшого вивчення проблеми. Певний інтерес викликає такий аспект як реформування системи козацького самоврядування запорожців Нової Січі імперським урядом Росії. Цієї теми торкалися дослідники, але досить побіжно, розглядаючи її в комплексі інших питань запорозько-російських відносин, не заглиблюючись у деталі. Цим і обумовлена необхідність систематизації досягнень науковців з вивчення питання реформування козацького самоврядування царським урядом в період Нової Січі (1734–1775 рр.).

Історіографічний пласт цієї проблеми має місце в роботах дослідників дореволюційного періоду (А. Скальковський, Є. Загоровський, Д. Яворницький та ін.), радянського періоду (О. Апанович, В. Голобуцький), в новітніх історіографічних доробках (дисертаційні дослідження О. Олійника, І. Лиман, О. Мірущенко, В. Яценко, Г. Шпитальова та ін.).

Метою цього дослідження є аналіз праць істориків різних епох, присвячених вивченню політики царського уряду щодо самоврядування Нової Січі. Джерелами дослідження є напрацювання істориків різних поколінь, що дає можливість простежити зміну підходів до окресленої проблеми, а саме: монографічні, дисертаційні дослідження, статті.

Взаємини Нової Січі й російської влади першими вивчали дореволюційні автори. Зокрема, Г. Ф. Міллер, О. І. Рігельман, О. Ф. Шафонський показали, що за часів Нової Січі відбулися зміни в становищі Війська Запорізького Низового, внаслідок чого воно поступово втрачало свою автономію [1–3]. Цьому сприяли й умови, за яких у 1734 році козаки переходили під царську протекцію. Джерельну базу вивчення політики Росії щодо «запорізької вольниці» підвів А. О. Скальковський, який, володіючи матеріалами Кошової канцелярії (укази, грамоти, листи, акти вищих державних органів тощо), відкрив завісу стосунків царського уряду й Війська Запорізького Низового [4]. Дотримуючись підкреслено документального, відстороненого стилю, уникаючи власної оцінки подій, А. Скальковський окреслив низку питань

нашу гіпотезу про те, що політичні сили намагались перетворити робітничий рух на зручний для них інструмент політичної боротьби.

Звісно, що в таких умовах страйкові комітети не могли об'єктивно оцінювати політичну ситуацію, що, у певному розумінні, ставило під загрозу їх функціонування як захисників прав та інтересів робітників. І свідчення цьому знаходимо в періодичній пресі. Так, наприклад, під час попереджувального страйку гірників у жовтні 1995 р. керівник Незалежної профспілки гірників Донбасу охарактеризував роль страйкомів як деструктивну в усьому робітничому русі [10]. А в 1998 р. колишній член Донецького страйкому М. Стародубцев зазначив, що «безідейність, а дуже часто й безграмотність шахтарських лідерів призвели до краху робітничого руху», а генеральні директори разом із владними структурами зробили страйками зняряддям тиску на уряд [11].

Іншу роль у страйковій боротьбі на початку 90-х рр. починають відігравати й профспілки, які на цей час вже розкололись на традиційну та незалежну частини. Якщо у страйках кінця 80-х вони залишалися осторонь, і основну роль відігравали страйкові комітети, то на початку 90-х рр. ситуація змінилась. Ми володіємо достатньою кількістю фактів, які засвідчують, що в цей час профспілкові комітети у співробітництві зі страйковими комітетами допомагали робітникам сформулювати вимоги та організувати страйки.

Наприклад, під час страйку в 1993 р. Горлівською міською координаційною радою (страйкомом) та Горлівським територіальним комітетом профспілки робітників вугільної промисловості було викладено цілий ряд вимог трудових колективів підприємств, організацій та установ м. Горлівки Донецької області, які відбивали соціально-економічний та політичний зміст. До соціально-економічних ми віднесли, у першу чергу, такі вимоги, як своєчасна виплата заробітної плати та встановлення її мінімального розміру на рівні не нижче від офіційно визначеної межі малозабезпеченості, зміна системи оподаткування підприємств, нормалізація роботи виробництва, встановлення державного контролю за цінами на основні продукти харчування та товари народного споживання тощо [12].

У наведеному прикладі політичний аспект страйку глибоко прихований за ланцюгом економічних вимог, але це не означає, що він був відсутній. Просто він мав опосередковане вираження. І виявлявся він, як до речі і в 1989 р., у протесті проти урядової економічної політики. Іншими словами, страйк був формою протесту проти економічної політики уряду.

Однак, крім опосередкованого політичного вираження, мали місце і страйки, де політичний аспект превалював. З нашої точки зору, вони здатні були завдати непоправної шкоди українській державності. Якщо в 1989 р. політичні вимоги страйкарів означали прагнення народу позбутися панування тоталітарної системи, то вимоги донбаських гірників, скажімо, на початку 90-х рр. про проведення референдуму довіри до Верховної Ради, до Президента України та Кабінету Міністрів [13], створювали загрозу руйнування української державності ще на ґрунті підвалин.

Останнє об'єктивно ставить проблему стихійності й свідомості в робітничому русі. За нашим переконанням, на початку 90-х рр. жодній політичній партії чи громадській організації не вдалось очолити страйковий

рух, тим більше об'єднати його під знаменами своєї ідеології. Лише мала місце неприхована боротьба за робітництво з метою захоплення влади.

Ми схильні вважати, що найбільше шансів приборкати робітничу стихію мали професійні спілки. По-перше, з початком незалежного від держави функціонування, профспілки визнали пріоритетною сферою діяльності соціальний захист трудівників, тобто гострі проблеми тогочасного українського буття. По-друге, прагнення профспілок до використання політичних методів діяльності, що, на нашу думку, було обумовлено скасуванням у 1993 р. права профспілок на законодавчу ініціативу. Таким чином, профспілкова діяльність уособлювала в собі проблеми і соціальні, і політичні. З цієї точки зору виглядає цілком природним зниження ролі страйкових комітетів та перехід робітничого руху до професійних організацій.

Однак, в силу того, що профспілкові організації не мали досвіду політичної боротьби, вони були змушені шукати союзника в цьому виді діяльності. Потенційно ним могла стати будь-яка політична партія, яка за своїми принципами була найближчою до профспілок. Хоча тут для профспілок, як і для страйкомів, постала загроза стати зняряддям у політичній грі політичної партії. Адже для останньої профспілкова цінність могла полягати лише в електоральних можливостях та в тому, що профспілки мали певний вплив на робітничий, у тому числі й страйковий рух. Отже, для профспілок ставала актуальною проблема збереження власного політичного кредо. Хоча, варто також зазначити, що характер стосунків партій та профспілок майже не змінився з часів СРСР, а саме: останнім відводилась роль привідного паса.

Підтвердженням нашої гіпотези можуть слугувати положення програмних документів деяких політичних партій. Так, наприклад, у Програмі дій (виборчій платформі) 1994 р. Українська республіканська партія (УРП) проголосила готовність співпрацювати зі всіма робітничими спілками, які стоять на засадах зміцнення державності України. Але, водночас УРП закликає робітничий рух до об'єднання, щоб запобігти приватизації державної власності в інтересах компартійної номенклатури [14]. На наш погляд, така позиція демонструє дійсні політичні наміри УРП, які пов'язані з поваленням компартійної номенклатури, а для робітничого руху така боротьба, швидше за все, виглядає як перспектива стати інструментом УРП для досягнення партійних цілей та зміцнення позицій.

Щодо профспілок, то УРП, без будь-яких натяків на співпрацю, пропонує їм лише стати засобом подальшої демократизації суспільства [15]. А якщо врахувати, що програма такої демократизації розробляється партією, то є підстави вважати нездійсненною перспективу незалежності профспілок.

«Соціал-демократична партія (об'єднана), – зазначається в її Статуті, – прагне стати політичним інструментом узгодження інтересів широких верств трудівників, роботодавців, найманих працівників, професійних та громадських об'єднань, всебічно сприяти діяльності вільних профспілок і активно співпрацювати з ними» [16]. Таким чином, проголошуючи себе захисником інтересів профспілок у політичній сфері, партія прямо усуває їх від політичної діяльності, що робить громадські організації залежною структурою, схожою на той же «привідний пас».

Отже, навіть побіжний аналіз дає підстави зробити висновок, що

Ключевые слова: «оттепель», тоталитаризм, социальное страхование, инвалидность, пенсионное обеспечение.

SUMMARY

In the article made an attempt to consider a solution of the problem dealing with the pension provision of disabled workers and disabled people from the general disease during the time of «Thaw» on the basis of the Law of the USSR on the state pensions in 1956. The author comes to the conclusion that the state used improvement of the pension provision of disabled people to mask the essence of the post-war totalitarianism.

Keywords: «Thaw», totalitarianism, social insurance, disability, pension provision.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Александров И. С. Державне соціальне страхування робітників та службовців / І. С. Александров – К., 1971. – 32 с.
2. Астрахан Е. И. Развитие законодательства о пенсиях рабочим и служащим / Е. И. Астрахан – М. : Юридическая литература, 1971. – 216 с.
3. Захаров М. Л., Проценко К. В. Профактиву о пенсионном законодательстве / М. Л. Захаров, К. В. Проценко – М. : Профиздат, 1977. – 224 с.
4. Бобровський А. С. Соціальна політика радянської держави у 1943 – середині 1960-х рр. та її реалізація в Донбасі: загальні результати дослідження / А. С. Бобровський // Історичні і політологічні дослідження. – 2007. – № 1/2 (31/32). – С. 58–63.
5. Гаряча О. В. Пенсійне забезпечення громадян: дещо з історії та перспективи / О. В. Гаряча // Проблеми соціального захисту в Україні: Матеріали науково-практичної конференції (20–21 червня 1996 р.) / За заг. редакцією канд. юрид. наук, доцента Я. І. Безуглої. – ЧОУК : Юрист, 1996. – 137 с.
6. Двадцятий съезд КПСС. Москва. 14–25 февраля 1956 г. Директивы XX съезда КПСС по шестому пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1956-1960 годы // Коммунистическая партия советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 9 (1955–1959). – 9-изд. доп. и испр. – М. : Политиздат, 1985. – С. 159.
7. Закон Союза Советских Социалистических Республик о государственных пенсиях. Принят Верховным Советом СССР 14 июля 1956 г. – М. : Верховный Совет СССР (Известия), 1975. – С. 7.
8. Там само. – С. 9–10.
9. Там само. – С. 9.
10. Там само. – С. 11.

яка обчислювалася із 600 руб. заробітку і становила для I групи – 85%, для II групи – 65%, для III групи – 45% та 20% із заробітку, що перевищував зазначену норму і нараховувався для всіх груп інвалідності, отримували робітники та службовці, що працювали на підземних та шкідливих роботах, в гарячих цехах. Пенсію, яка обчислювалася із 500 руб. зарплати і становила для I групи – 85%, II групи – 65%, III групи – 45% та 15% із заробітку поза нормою для всіх груп інвалідності, отримували робітники та службовці, що працювали на роботах із важкими умовами праці. Всім іншим інвалідам від загального захворювання сума заробітку, з якої обчислювалася пенсія, залежала від групи: для I групи обчислювали з 500 руб. заробітку 85%, II групи з 450 руб. – 65%, III групи – 45% та 10% із заробітку, що перевищував зазначену норму.

Мінімальні розміри пенсії за I групою інвалідності – 300 руб. на місяць, за II групою – 230 руб., за III групою – 160 руб. Максимальні: за I групою інвалідності – 900 руб. на місяць, за II групою – 600 руб., за III групою – 400 руб.

При призначенні робітникам та службовцям пенсій з інвалідності від загального захворювання нараховувалися наступні надбавки (в межах максимальних розмірів пенсій) інвалідам I та II груп за безперервний стаж роботи: від 10 до 15 років – 10% пенсії; більше 15 р. – 15%.

Позитивним було те, що закріплювалося право на отримання пенсії у випадку втрати годувальника членам сім'ї, які не досягли 16 р., за умови, якщо вони не мають батьків; батькам, дружині, чоловіку, якщо вони сягнули пенсійного віку або є інвалідами.

Таким чином, згідно з новим пенсійним законодавством найкраще пенсійне забезпечення мали працівники, які отримали інвалідність від профзахворювання або каліцтва. Їхня пенсія була тим вище, чим важливіше значення мала галузь господарства та шкідливіше була робота, на якій вони працювали до втрати працездатності, що означає, з одного боку, використання державою цього напрямку соціальної політики для піднесення ролі важкої промисловості шляхом створення матеріальних пільг для її працівників, а з іншого, демонструє зростання турботливого ставлення до потерпілих з боку радянської влади, замовчуючи при цьому про справжні причини втрати працездатності – застаріле обладнання, недотримання охорони праці тощо.

Отже, з приходом до влади уряду М. С. Хрущова посилюється увага до пенсійного забезпечення інвалідів, адже турботливе ставлення до людей з обмеженими можливостями є ознакою високорозвинутого гуманного суспільства, що, в свою чергу, повністю відповідало методології «відлиги», яка вибудовувалася на запереченні тоталітаризму.

РЕЗЮМЕ

В статье сделана попытка рассмотреть решение проблемы пенсионного обеспечения инвалидов труда и инвалидов от общего заболевания во времена «оттепели» на основе Закона СССР о государственных пенсиях от 1956 г. Автор приходит к выводу, что государство использовало улучшение пенсионного обеспечения инвалидов с целью дальнейшей маскировки сущности послевоенного тоталитаризма.

робітничий рух та профспілки розглядалися певними політичними партіями як «козирна карта» в руках різних політичних сил.

Нерідко акції протесту організовувались з метою передвборчої агітації. У зв'язку з цим вартий уваги матеріал, опублікований Донецькою обласною газетою «Жизнь» у листопаді 1998 р. На думку кореспондента, мітинг, організований гірниками, носив частково передвборчий характер, а «більшість ораторів прямо закликали голосувати за представників компартії» [17].

Також мали місце випадки використання акцій протесту з метою тиску на профспілки. Так, під час всеукраїнської акції протесту в березні 1999 р. одна з виступаючих, голова сільського осередку комуністів Галина Лазуркевич, вимагала від профспілок визначитись з політичними «попутчиками», мотивуючи це тим, що з суто економічними вимогами профспілкові акції «пробуксовують» [18].

Враховуючи вищезазначене, ми схильні вважати, що профспілки опинились у досить скрутній ситуації. З одного боку, вони постійно знаходились під загрозою того, що організовані ними акції протесту будуть використані в інтересах певних політичних сил, а з іншого, – вони, як захисники інтересів трудящих, не могли відсторонюватись від робітників під час страйків.

Отже, аналіз поставленої проблеми дає нам підстави зробити такі висновки. Робітничий рух сам по собі завжди мав на меті захист інтересів трудящих, а його політичний аспект носив переважно опосередкований характер. Ті ж акції, у яких безпосередньо висувались політичні вимоги, були результатом дій певних політичних сил, які намагались використати робітників у вирішенні власних проблем. Таким чином, простежується відкрите прагнення політичних сил підпорядкувати собі робітничий, а з ним і страйковий рух, з метою маніпуляції їхніми можливостями. І, нарешті, вагомою заслугою профспілок є те, що їм загалом вдавалось дотримуватись нейтралітету в політичних переконаннях, що дозволило утримувати страйковий рух у межах чинного законодавства.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется активность рабочего движения в 1991–2000 гг. и факторы, которые на нее повлияли. Автор приходит к выводу, что некоторые политические силы пытались подчинить рабочее движение с целью манипуляции его возможностями.

Ключевые слова: активность, акции протеста, забастовка, забастовочные комитеты, профсоюзы, политические партии, рабочее движение.

SUMMARY

In the article the striking activity in 1991 – 2000 of XX century and the facts, which influenced it, are analysed. The author comes to the conclusion that some political powers had the intention to make workers and their striking movement obedient in order to manipulate their functional possibilities.

Keywords: activity, trade-unions, workers, political parties, striking movement.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Русначенко А. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 роках / А. Русначенко. – К. : КМ АКАДАМІА, 1995. – 230 с.
2. Докашенко В. М. Соціально-політичні аспекти причин та наслідків літніх шахтарських страйків 1989 року / В. М. Докашенко // Нові сторінки історії Донбасу : Збірник статей. Кн. 9 / Гол. ред. З. Г. Лихолобова. – Донецьк : ДонНУ. – 2002. – С. 21 – 39.
3. Мартынов М. Красных знамен не было, звучали «красные речи» и откровенная ложь / М. Мартынов // Жизнь – 1998. – 6 ноября; Романенко Е. Донецкий стачком: «Нам не нужны Президент и депутаты, которые не слышат своего народа» / Е. Романенко // Киевские ведомости. – 1993. – 11 июня.
4. Программа Коммунистической партии Советского Союза // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М. : Политиздат, 1986. – Т. 10. – С. 168.
5. Волков Ю. В. Рабочее движение в условиях перехода к экономике смешанного типа / Ю. В. Волков // Социс. – 1991. – № 1. – С. 75.
6. Материалы по забастовке. 1993–1994. Требования трудовых коллективов предприятий, организаций и учреждений г. Горловки Донецкой области (июнь 1993 г.) // Поточний архів профспілкового комітету в/о «Артемвугілля».
7. ЦДАГОУ, Ф. 1, оп. 32, спр. 2767, арк. 42.
8. ДАДО, Ф. Р-6777, оп. 1, спр. 2.
9. ЦДАГОУ, Ф. 1, оп. 32, спр. 2768, арк. 98-99.
10. Гордеев А. Время стачкомов ушло. Инициативу взяли профсоюзы / А. Гордеев // Донецкий кряж. – 1995. – 6 – 12 октября.
11. Стародубцев М. Гладиаторы стачкома, или Как «списывали» кредиты в угольной промышленности // Снежнянская жизнь. – 1998. – 18 февраля.
12. Материалы по забастовке. 1993 – 1994. Требования трудовых коллективов предприятий, организаций и учреждений г. Горловки Донецкой области (июнь 1993 г.) // Поточний архів профспілкового комітету в/о «Артемвугілля» (м. Горлівка).
13. Там само.
14. Програмні документи Української республіканської партії. – К., 1994. – С. 50.
15. Там само. – С. 22.
16. Статут і Програма Соціал-демократичної партії України (Об'єднаної). – [Б.М., Б.Р.]. – С. 2.
17. Мартынов М. Красных знамен не было, звучали «красные речи» и откровенная ложь / М. Мартынов // Жизнь. – 1998. – 6 ноября.
18. Фурманюк Е. Массовость, организацию и напор продемонстрировали шахтеры Донбасса 18 марта 1999 года / Е. Фурманюк // Шахтер Украины. – 1999. – № 7 – 8 (117 – 118) апрель.

стали інвалідами до 20-ти років, незалежно від стажу роботи, за новим законом пенсія без урахування стажу призначалася лише в тих випадках, коли інвалідність настала в період роботи або після її припинення. При настанні інвалідності до 20-ти р., якщо особа не встигла поступити на роботу, вона мала право на пенсію лише за наявності стажу не менше одного року. Робітники та службовці, зазначалося далі в законі, які стали інвалідами внаслідок загального захворювання до того, як поступили на роботу і звернулися за пенсією після досягнення 20 р., мали на неї право за наявності стажу роботи, необхідного для їх віку відносно до часу звернення за пенсією. Таким чином, створювалося замкнуте коло, подолати яке було неможливо, що фактично позбавляло зазначене коло осіб права на отримання пенсійного забезпечення за інвалідністю.

Розглянемо зміни в пенсійному забезпеченні інвалідів від загального захворювання після прийняття закону від 1956 р. за допомогою даних, наведених у Таблиці 3 [10, с. 11].

Таблиця 3.
Зміни в пенсійному забезпеченні інвалідів від загального захворювання після прийняття Закону від 1956 р.

Пенсії з інвалідності при втраті працездатності внаслідок	За попередньо діючими нормами			За законом від 1956 р.					
	Обчислюється із зарплати на місяць	Група інвалідності			Обчислюється із зарплати на місяць до	Група інвалідності			Відсотки, із заробітку вище норми
		I	II	III		I	II	III	
загального захворювання	300 руб.	67%	47%	33%	500 руб.	85%			10%
					450 руб.		65%		10%
					400 руб.			45%	10%
отриманого на підземних роботах, гарячих цехах	300 руб.	68%	48%	34%	600 руб.	85%	65%	45%	20%
отриманого на інших роботах з важкими умовами праці	300 руб.	67%	47%	33%	500 руб.	85%	65%	45%	15%

Згідно з новим законом відбувалося збільшення розміру пенсій для всіх груп інвалідності від загального захворювання з закріпленням градації пенсії залежно від галузі господарства та умов праці. Найбільшу пенсію,

заробітної плати, вони становили: для I групи – 100%, II групи – 90%, III групи – 65%. На решту заробітку нараховувалося 15% відсотків, незалежно від категорії. Отже, для другої категорії сума заробітку, з якої обчислювалася пенсія, була зменшена на 100 руб. та на 5 % менше нараховувалося на решту суми заробітку.

До третьої категорії відносили всіх інших інвалідів трудового каліцтва або професійного захворювання, що ж стосується розміру заробітку, з якого обчислювалася пенсія, то він співпадає з попередньою категорією. Проте, на 10% зменшилися обчислювання на решту заробітку.

Мінімальні розміри пенсії за I групою інвалідності – 360 руб. на місяць, за II групою – 285 руб., за III групою – 210 руб. Максимальні: за I групою інвалідності – 1200 руб. на місяць, за II групою – 900 руб., за III групою – 450 руб.

Пенсії з інвалідності від загального захворювання призначалися за наявності певного стажу роботи. За даними Таблиці 2. можна простежити незначні зміни, які відбулися в цьому аспекті після 1956 р. [9, с. 7].

Таблиця 2.

Зміни в нормах стажу роботи для інвалідів від загального захворювання після прийняття Закону від 1956 р.

За раніше діючими нормами				За пенсійним законом від 1956 р			
Вік	Стаж роботи			Вік	Стаж роботи		
	чоловіки	жінки	Зайняті на підземних роботах, гарячих цехах		чоловіки	жінки	Зайняті на підземних роботах, гарячих цехах
Від 20 до 22	3	2	2	Від 20 до 23	2	1	1
22–25	4	3	3	23–26	3	2	2
25–30	6	4	4	26–31	5	3	3
30–35	7	5	5	31–36	7	5	5
35–4	10	7	6	36–41	10	7	6
40–45	12	9	7	41–46	12	9	7
45–50	14	11	8	46–51	14	11	8
50–55	16	13	10	51–56	16	3	10
55–60	18	14	12	56–61	18	14	12
Більше 60 р.	20	15	14	Більше 61 р.	20	15	14

Порівняно з попередніми нормами було зменшено стаж роботи на один рік від 20 до 31 року. Починаючи від 31 р. тривалість стажу роботи, необхідного для призначення пенсії, не змінюється. Зберігається також зменшення стажу роботи на один рік для інвалідів від загального захворювання, які працювали на підземних, шкідливих роботах та в гарячих цехах. Цей факт свідчить про опосередковане визнання владою негативного впливу умов праці на зазначених роботах на стан здоров'я працюючих.

Звертає на себе увагу той факт, що на відміну від попередніх пенсійних положень, в яких закріплювалося право на нарахування пенсії особам, що

УДК 331.105.44 «1956/1964»
ББК Х67.3 (4Укр)

Єпішева А. О.

**ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНВАЛІДІВ ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ
УТВЕРДЖЕННЯ «ВІДЛИГИ»
(НА МАТЕРІАЛАХ ЗАКОНУ СРСР ПРО ДЕРЖАВНІ ПЕНСІЇ
ВІД 1956 Р.)**

У статті зроблено спробу дослідити шляхи вирішення проблеми пенсійного забезпечення інвалідів праці та інвалідів загального захворювання у роки «відлиги» на основі Закону СРСР про державні пенсії від 1956 р. Авторка приходить до висновку, що держава використовувала покращення пенсійного забезпечення інвалідів, у першу чергу, з метою подальшого маскування сутності повосенного тоталітаризму.

Практика розбудови нової демократичної держави вимагає посиленої уваги до людей з обмеженими можливостями. Саме тому одним із пріоритетних напрямків сучасної соціальної політики в Україні повинно стати підвищення рівня допомоги інвалідам. Вирішення цієї проблеми можливе лише з урахуванням історичного досвіду. З огляду на зазначене вище, досить привабливою є ідея дослідження спроб вирішення цього питання в роки «відлиги», коли радянська влада, намагаючись приховати свою тоталітарну сутність, демонструє посилену увагу до соціального страхування, важливою складовою якого є допомога непрацездатним.

Радянська історіографія проблеми цікава для нас, в першу чергу, підходами, фактажем, джерельним аспектом. Праці І. С. Олександрова, Є. І. Астрахан, М. Л. Захарова, К. В. Проценка та інших науковців не могли вийти за межі, окреслені радянською ідеологією. В роботах зазначених вище авторів зміни, що відбувались у системі пенсійного забезпечення, подаються як суцільні позитивні зрушення, результат досвіду соціалістичного способу життя [1–3].

Що ж до пострадянського періоду, то питання пенсійного забезпечення інвалідів праці у 50-х – 60-х рр. XX століття майже не розглядалося. Наприклад, воно знайшло побіжне висвітлення в роботах А. С. Боровського, в яких автор, досліджуючи на широкому фактичному та історіографічному матеріалі становище інвалідів у 40–60 рр. доходить висновку про те, що через низьку пенсію значна кількість інвалідів приховували реальний стан власного здоров'я і продовжували працювати [4, с. 152]. О. В. Гаряча в статті «Пенсійне забезпечення громадян: дещо з історії та перспективи» розглядає витоки формування та шляхи удосконалення пенсійної сфери [5]. Отже, побіжний аналіз сучасної історіографії заявленої проблеми дає достатньо підстав для розуміння необхідності її подальшої розробки.

Метою нашого дослідження є вивчення проблеми пенсійного забезпечення інвалідів праці та інвалідів загального захворювання на основі Закону про державні пенсії від 1956 р., що, в свою чергу, дозволить зробити висновки, пов'язані з проблемами видозміни сталінської моделі тоталітарних відносин.

З приходом до влади уряду М. С. Хрущова посилюється увага до питання пенсійного забезпечення інвалідів, що мало стати одним із могутніх

чинників утвердження «відлиги», в ідеології якої було закладено заперечення сталінізму в усіх основних сферах життєдіяльності суспільства, включаючи пенсійне забезпечення, покращення якого автоматично зміцнювало позиції авторів модернізованого тоталітаризму.

Заходи, пов'язані з поліпшенням пенсійної сфери, набувають глибинності та системності після XX з'їзду КПРС, у ході роботи якого наголошувалося на необхідності упорядкування системи пенсійного забезпечення з метою «значного збільшення найменших розрядів пенсій, на поліпшенні забезпечення престарілих та працевлаштуванні інвалідів, які без нанесення шкоди для свого здоров'я можуть займатися суспільно корисною працею», адже турботливе ставлення до людей похилого віку, захист непрацездатних є ознакою високорозвиненого, гуманного суспільства [6, с. 159].

Таким чином, в ідеологію подолання сталінізму, як явища, яке гальмувало поствоєнну трансформацію політичної системи тоталітаризму в нову якість, була закладена необхідність покращення пенсійного забезпечення інвалідів, чого не змогла зробити попередня влада, що повинно було переконати в поглибленні демократичних процесів у суспільстві.

Відповіддю на заклик партії щодо удосконалення пенсійного забезпечення стало прийняття 14 липня 1956 р. Закону про державні пенсії, значне місце в якому відводилося пенсійному забезпеченню інвалідів праці, адже соціальна політика щодо останніх є важливим показником, за яким визначають рівень розвитку громадянського суспільства, на що орієнтувалися теоретики розбудови нового етапу тоталітаризму, акцентуючи з самого початку увагу на особливому ставленні до інвалідів [7, с. 3].

Зокрема, в законі підтверджувалося призначення пенсій по інвалідності у випадку постійної чи тривалої втрати працездатності; виокремлювалися 3 групи інвалідності залежно від ступеня втрати працездатності; закріплювалося призначення пенсій при втраті працездатності внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання незалежно від стажу роботи та наявності останнього при настанні інвалідності від загального захворювання.

У зазначеному документі, порівняно з попередніми положеннями, дуже добре були виписані умови, за яких вважалося, що інвалідність робітника чи службовця наступала внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання, а саме: під час виконання трудових обов'язків або в ході здійснення будь-яких дій в інтересах підприємства чи установи; дорогою на роботу або з роботи; на території підприємства чи установи в робочий час та час, необхідний для приведення до ладу знарядь виробництва тощо; при виконанні державних, громадських, партійних обов'язків, якщо ці завдання й не були пов'язані з основною роботою; при виконанні обов'язку громадянина СРСР зі спасіння життя людини, з охорони соціалістичної власності, з охорони соціалістичного правопорядку [7, с. 7].

Нове законодавство було покликано збільшити прибутки інвалідів. У першу чергу, це стосувалося інвалідів від трудового каліцтва або професійного захворювання, що наглядно демонструє наведена нижче Таблиця 1 [8, с. 9–10].

Таблиця 1.

Зміни в пенсійному забезпеченні інвалідів від трудового каліцтва або професійного захворювання після прийняття Закону від 1956 р.

Пенсії з інвалідності при втраті працездатності внаслідок:	За раніше діючими нормами				За законом від 1956 р.				
	Обчислюється із зарплати на місяць	Група інвалідності			Обчислюється із зарплати на місяць до	Група інвалідності			Відсотки із заробітку вище норми
		I	II	III		I	II	III	
трудового каліцтва або професійного захворювання	300 руб.	100%	75%	50%	500 руб.	100%	90%	65%	10%
отриманих на підземних роботах, гарячих цехах	-	-	-	-	600 руб.	100%	90%	65%	20%
отриманих на інших роботах з важкими умовами праці	-	-	-	-	500 руб.	100%	90%	65%	15%

Передусім, звернемо увагу на те, що, порівняно з раніше діючими нормами, відбувається збільшення розміру заробітку, з якого обчислюється пенсія, та збільшується сам відсоток заробітку для II, III категорій. Усе це повинно було сприяти покращенню матеріального забезпечення осіб, які, в більшості випадків, втратили працездатність не через свою провину, а через недосконалість радянської системи господарства, наслідками якої були чисельні порушення охорони праці та техніки безпеки. Таким чином, нова влада, акцентуючи увагу на покращенні соціальної політики щодо інвалідів, в першу чергу, через каліцтво та професійне захворювання, намагалася продемонструвати позитивні зміни в цій сфері, що цілком відповідало методології «відлиги», а насправді було нічим іншим, як спробою відкупитися від постраждалих.

Згідно з новим законом відбувається класифікація цього виду пенсій в залежності від значення галузі народного господарства та від шкідливості роботи, на якій працювали робітники та службовці. До першої категорії відносили інвалідів, які були зайняті на підземних та шкідливих роботах, у гарячих цехах. Пенсії для цієї категорії обчислювалися із 600 руб. заробітної плати: для I групи – 100%, II групи – 90%, III групи – 65%. Якщо зарплатня перевищувала зазначену норму, то на решту суми нараховувалося 20%, незалежно від категорії.

До другої категорії відносили інвалідів, які були зайняті на інших видах робіт з важкими умовами праці. Пенсії їм обчислювалися із 500 руб.